

CHANTS POLITIQUES DU PEUPLE UKRAINIEN

XVIII—XIX ss.

TEXTES ANNOTÉS PAR M. DRAGOMANOV

Première partie. Section II.

27233.36.2
ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ

УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

XVIII—XIX СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

I
ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR

1885

МОЖНО ПОЛУЧИТЬ ЧЕРЕЗЪ: H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим.

№ 1. Переднє слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусідь-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьня наших простих льудей до волі і спільности на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших льудей: неволя в XVIII ст. — Змаганьня наших льудей до волі і спільности в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змаганьня мужиків до волі і землі. — Змаганьня наших льудей до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст., (льуде божі і штунди). — Змаганьня наших льудей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своја воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорозьській. — Товариські і громадські змаганьня і наука в Европі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змаганьня.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тій службі. — Всевітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільности, освітость по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порьядків в громадах; праця противупошівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і спільники. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Европі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка українців з західними славянами. Порьядок виданьня „Громади“.

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здріство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестянське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. П «Темнота»: Народні школи на Україні серед життєва і письменства в Росії. М. Драгоманова; Що нового по газетах? I—V. С—ого. Україна і центри I.—III. М. Драгоманова. Одповіді впорядчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРОМАДА, № 3. Женева. 1878, 2 фр.

«Лихі льуде», один листочок з життєва. Повесть.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879, 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. I.—III. П. М.; Добавка од впорядчика. (Хиба російської і української печати про мужицьке життєва); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життєва, С—а; Уваги впорядчика; Шевченко українофіли і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова,

ПОЛІТИЧНІ ПІСНІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ХVІІІ—ХІХ СТ.

З УВАГАМИ

М. ДРАГОМАНОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Є.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА «ГРОМАДИ»

1885

27233.36.2

MAY 11 1886

Merritt fund.
(I., 2.)

РОЗДІЛ П.

ГЕТЬМАНШЧИНА І СЛОВІДЧИНА

1709—1765

УВОД.

В цім розділі ми зводимо пісні про життя нашого народу в остатні часи осібною вряду в двох козацько-українських землях: *Гетьманщині* (тепер Полтавська і Черниговська губернії) і *Слобідчині*, або *Слобідсько-Українських полках* (тепер губернія Харківська з українськими частинами губерній Курської і Воронежської). То були часи, коли виборно-громадські козацькі порядки по части сами замирали, вироблюючи з себе чиновників і панів, а більш задавлювались урядом царським, котрий помагав і самому зросту чиновників і панства над громадами козацькими і посполітими.

Рішучий нагніт царського вряду на козацькі порядки починається після побіди царя над Мазепою і заморозцями в 1709 р.

З того часу Гетьманщина вдержує тільки тільки тінь старожі вільної вправи: коло гетьманів (Скоропадський 1708—1722, Апостол 1727—1734, гр. Розумовський 1750—1764) ставлятьсьа царські дозорці і опекуни (міністри, колеґії), а двічі (1722—1727 і 1734—1750) «Малороссія» вправляється зовсім без гетьманів, поки в 1764 р. вона не поставлена була конечне під уряд царських чиновників, на рівні з московськими намісництвами і губерніями. Подібно ж підводилась під чиновницький уряд і Україна Слобідська, хоч у ній не було ніякого Мазепи, поки в 1765 р. конечне не обернута була в губернію.

Ми споминали в Переднім слові до цієї частини (I вип. XV—XVIII) шчо царі XVIII ст. і навіть деякі вчені XIX ст. виставляють ці переміни, як користні простому народу на Україні, котрий терпів од козацької старшини. От же пісні, котрі співа тої простиї народ про ті часи, показують, як жилось йому під тодішнім царським на-

чалством. Це пісні теперішнього розділу нашого видання.

Ми мусили поставити в початку тих пісень варіанти пісні про *Палію і Мазепу* (№ I), хоч вони говорять ще про пригоди 1704 р., як через те, що в тих варіантах майже завше говоритьсья і про справи 1709 р., так і через те, що з них видно, як народ український глядів на Мазепу і на царя, а в деяких з тих варіантів (набільш в 6-му) задержались спомини того, чого бажав народ український в часи Мазепи і що обіщав йому царь за поміч проти Мазепи. Варіанти пісні про Палію і Мазепу, як і пісень № II по переднього розділу ¹⁾ најліпше одтіняють пісні, в котрих малюютьсья дальша доля народу українського і подяка, яку дістав він од царя.

То пісні №№ II і III (*Робота на линіях*) № IV (*Канальна робота*), № V (*Смерть козака в Московщині; в неволі*). Страшенно тьажкі роботи і походи, про котрі зоставсь спомин в оцих піснях, виморили силу льудей на Україні і збіднили її. Бачучи послідки тих работ і походів, у краї далекі і за справди неінтересні дльа України, (як напр. Закавказькі походи) можна цілком повірити свідку чужинцьу, котрих казав, що після зміни Мазепи царській уряд навмисне хотів зруйнувати Україну, щоб в кінець поработити її. ²⁾

Скоро після Петра царській уряд знов повернув до старої, важної дльа всіх руських народів справи, — до боротьби з татарами і турками за степи і береги Чорноморські. Тут згодилась би і сила України, котра б мусила з радистьу взятись до тієї боротьби. Тільки ж сила козацька була втрачена в попередніх роботах і походах і через те українці, гетьманці і слобожане, служили в війні з татарами і турками, в 1735—1739 рр., не стільки як воїаки, скільки як підводчики. Од тих часів зостались пісні №№ VIII—XV. З них № VIII (*Кримський похід 1735 р.*) № IX (*Лихо в Криму. — Смерть Жадченка*) № X (*Поїонці в Кримських походах*) № XI (*Погибель у степах*) № XIII (*Поїонці в Молдавському поході*) не говорять ні про що, як тільки про нужду і погибель народу в

¹⁾ Стор. 13 і далі *Государські листи до українців*; тамож див. виписки з маніфестів; див. тако ж додаток на стор. 131.

²⁾ Записки Вебера. Русській Архивъ, 1872, № 6, 111—1114, 1119

походах, а № XIV (*Москалики і волики*) про руйну са-мої України од московського вієска. Тільки одна піснь, — та ж то в одному варіанті, — говорить про побіду Росції над Туречиною, (№ XII, *Москаль і Турок під Хотмином*) але зовсім холодно, об'єктивно, так мов про справу зовсім далеку од інтересів українських. А друга піснь того ж часу (№ XV, *Козаченько і ляхенько*) говорить про другого старого ворога, Ляха, навіть з жалем.¹⁾ Не багато зупиняється над татарською справою ж піснь № XVI (*Над річкою Синьжою: Полон Омельченка; Служба без переміни*) котра, по нашій думці, мусила скластись між двома війнами з Туречиною (1735—1739 і 1768—1774). Не вспівши розказати про полон свого чоловіка татарами, піснь вже жаліється на службу без переміни.

Після повишчих пісень про війну з татарами ж турками зовсім не дивно, шчо пісні з часів війни Росції з далекими од України прусаками (в т. зв. Семілітній війні) показують тільки жаль козака за домом і родиною (№ XVIII *Козацьки набор*) і плач матері о пропавшому синові (№ XXI, *Полонці в Пруському поході*). Одну тільки почастну пригоду з тої війни вдержали пісні: битви *під Кистрином* (№№ XIX і XX) та ж то перша піснь тільки плаче о погибших і не похованих трупах, а друга о самому наборі на війну. В добавок варіанти першої пісні навіть стратили пам'ять про те, з яким власне народом «бивсь Москаль під Кистрином.»

Так говорять українські пісні того часу про *воjaцьку службу* під царським россійським урядом. Без усякої прихильности говорять вони ж про осередні порядки на Гетьманщині: в №-рі VI-му (*Панщина на Гетьманщині*) бачимо докір панським порядкам, котрі дуже вже закорінились там, а в №-рі VII-м (*Сулмова худоба*) оповідання про насильства панські. Про сами ж кінець Гетьманщини не знаходимо ніодної пісні.

Тільки дуже б помилились ми, колиб послідовали за більшою частиною россійських істориків (не виключаючи ж многих українців) котрі з тої неприхильности простого на-

¹⁾ В цім холоді до війни з Турком і в цім жалю до Ляха пісні городової України того часу не зходяться з піснями запорозців, котрі тоді тільки шчо вернулись з під татарської протекції з свіжими надіями на *царя Восточного* (Див. в I-му розд. №№ IX—X).

роду в XVIII ст. до Гетьманщини, і бајдужісти до її скасуваньня виводять, шчо народ українськїй був прихильнішчїй до тих порьадків, котрі замінили Гетьманщину, або шчо ті порьадки були дльа нього польготнішчі. Найліпшим доказом напроти таких думок може бути не тільки те, шчо царськїй урьад власне не спиньав зросту панства на Гетьманщині, а тільки ламав противенство того панства проти себе, а шче і те, шчо таке ж саме, на шчо жалївсь народ на Гетьманщині, як напр. панщина на старшину, привлашчуваньня јеју ґрунтів і т. п., — робилось на Слобідчині і начальниками царськими, московської породи ¹⁾ Коли конечно скасуваньня Гетьманщини в 1764 р. не дуже вразило простиј народ, то це сталоь між инчим і через те, шчо вояцька козацька служба шче зоставалась на јакиј час (до 1784 р.) поки бувших гетьманських козаків не повернули в салдацькі *полки карабинерні*. На Слобідчині ж, де козаків зразу повернули (в 1765 р.) в гусари, народ був видимо недовольнїй переміноју, і це недовольство зоставило по собі слїд і в пісні №-ру XXII (*Слобідські козаки в гусарах*).

Так в усіх доси спомянутих піснях не тільки нема і слїду прихильности до царського урьаду, а навіть видно досить подрїбнїй показ усього лиха, котре виходило од нього дльа тодішньої України, — тільки тој показ нігде не доходить до корінья діла: до сутї державних порьадків Россійського царства і до підлеглости йому України. Видно, шчо вже в XVIII ст. недовольство українського народу проти московської неволї було тільки *аналїтичне*, — *полїтичного ж сїнтезу народ тој не мав уже і тоді*. Од того, вилїчујучи свої лиха в піснях, навіть в таких, як № XXIII (*Нема в світі правди*) народ тој не добиравсь до причини тих лих, ні не задумувавсь, јакими ж спо-

¹⁾ Гербель, Изюмскій Слободскій козацькїй полкъ. СПб. 1852, 90—91 (Жалоба на *Канцелярію комиссії учрежденія Слободских полков* на офицерів Слобідського драгунського полку, — «которымъ, противъ ранговъ, даны въ подмогу мѣстечки, села и деревни съ ґрунтами, изъ казачьихъ братьевъ и изъ свойственниковъ и изъ подпомощниковъ пожиточныя и лучшія люди довольное число, кои принуждены бытъ въ ихъ подданствѣ и всякія работы, по примѣру крестьянъ, несть съ немалымъ отягошеніемъ, а дѣйсвительной козацькой службї лишены). Про привлашчуваньня ґрунтів див. напр. в Киевск. Старинѣ, 1885, Сент. 25—28.

собами усунути ті лиха, — а звертав надію, що якось «сам Господь сумирить неправду», — коли не оповідав про ту неправду з тою чудною об'єктивністю, навіть не-мов веселою од горьа, з якою оповіда пісньа М-ра VII-го про те як пан забира мужицьку худобу.

Оглядаючи пісні цього розділу, в котрому мальується стан козацької України під царством Російським, пригадуєш собі, навіть мимоволі, пісні про ту ж козацьку Україну під пануваньням польським, котрі напечатані в II-му томі «Историческихъ Пѣсенъ Малорусскаго Народа». Аналітичній показ лиха, котре терпіла Україна під росієським царством в пісньах XVIII ст. навіть подрібнішчий, ніж в пісньах часу польського пануваньня, — тільки ж синтезу тут ще менше, ніж в тих. І в теперішніх пісньах, як і в тодішніх, звернута увага виключно на лиха соціально-економічні (громадсько-господарські), — державні ж порядки обминуті; натомість в пісньах польського часу споминались справи церковні, — і вони ж то і будили думку про дісне противенство польській державі, так що думка про церковну незгоду з Польщею була для українського народу почасти проводом до політичного синтезу. Між Російською державою і козацькою Україною такої церковної незгоди не було, — а як до того світська наука була дуже невелика на Україні XVIII ст., навіть чи не менша, ніж в XVII ст., — то через те і недовольство росієськими порядками в українського народу XVIII ст. не піднялось до політичного синтезу навіть на стільки, на скільки воно було піднялось проти Польщі.

Тільки ж, зваживши всю тязжку долю України з давніх часів, можна побачити велике достоїнство української черні, котра склала і зберегла в своїй неписьменній пам'яті наші пісні, вже і у тому, що вона не впала як многі другі (в тім числі польська і московська) цілком під нагнітом неволі, а вміла хоч аналітично вилічити її прояви. Ще нагадаємо, поки коротенько, що в пісньах запорозьких цього ж і близького часу, (котрі ввійдуть в дальшій розділ) — видно хоч трохи, та все більше смілости і політичного розуму.

Щоб закінчити огляд осереднього характеру пісень цього розділу, ми звернемо увагу ще на деякі точки.

Интересно, що після Паліа і Мазепи, царя Петра

(котрого впрочім деякі варјанти М-ра IV перероблюють на Павла або ж на Костянтина) ж цариці Катерини, пісні ті не знають имен нідної особи з писаної історії Росції ж України, — окрім *Капниста* (М XVII). Та ж то, як видно з самої пісні, він споминається не стільки як начальник козацький, скільки як ворог гайдамакам, без чого він навряд чи ж попавсь би в пісню. До того пісню та записана тільки в одному варјанті, котрий певно вже тепер зовсім забувсь. В цій пісні про Капниста ми бачимо примір таких, котрі зарожуються в почасних кутках, та не розходяться далеко, а счезають, бо говорять про пригоди ж особи мало інтересні для загалу народа.

Коли ця недостача історичних имен в піснях того часу, може бути ознакою того, шчо між тодішніми діячами мало було льудей, достойних памјати народньої, то друга подібна ціха тих пісень: — недостача (хоч і далеко менша) имен географичних, або переплутуваньня їх, — навіть проти пісень XVII ст., — показує невеликість освіти народньої вже в ті часи, коли складались пісні, а шче більше опісля, коли вони вдержувались в неписьменній памјати в черні. Через це, вкупі з недостачею имен особистих, часом бува дуже трудно витолкувати ці пісні ж поставити їх в звисній точній час. Такі особливо пісні ММ XI, XV, XVIII, XXI, цілком уже безименні, — в котрих ледви можна запримітити ознаки звисного часу ж пригод, з поводу котрих вони були зложені. Може бути, шчо не всі згодяться з нашим витолкуваньням тих пісень, — та ми думали, шчо в такій справі, як вибір з темної куни безименних пісень таких, котрі можна поставити в звисній історичній час, ліпше пересолити, ніж не досолити: дальшій уважній розбір пісень, на котрі ми тепер звертаєм увагу, ж подібних їм, поправить хиби нашого пересолу, коли він єсть.

Обертаючись до форми пісень цього розділу, ми мусимо сказати, шчо варјанти їх, по більшій часті, дуже покалічені: обірвані, переплутані з варјантами других пісень, инді про справи зовсім инакші і т. п. Це калічьча як раз одповіда калічьчу самої тодішньої України. Дивне, на першій погляд, діло! Старішчі пісні, XVI ст., про боротьбу нашого народа з татарами ж турками, задержались до најновішчих часів далеко цілішими, ніж пісні близкого до нас XVIII ст. Це виходить з того, шчо хоч і багато

прийняла горьа Україна в XVI ст., та тоді вона була најцілішча: маїже всьа вона була під однією державою, — та і народ її тоді најменше був поділений на стани, бо шляхта шче не була спольачена, і міщчане були шче одної мови з селянами і козаками. Усьака історична пригода, а особливо така, як боротьба з татарами і турками, інтересовала тоді подніпр'янина, як і подольянина, підгірця карпатського як і лісовика волинського, — і навіть селянина, козака, міщчанина, попа і шляхтича, письменного і неписьменного, — то і пісні про таку пригоду, (котрі иноді складались і письменними) розходились по всім країнам і між усіма станами нашого народу, глибоко залягали в його пам'яті і дожили там доволі цілими і доси. Вже в піснях XVII ст., — найбільше про боротьбу хлопів і козаків з шляхтою і польками, — менше тиєї цілості. А шче менше її стало в піснях, зложених після того часу, як в другій половині XVII ст. Україна поділена була між Москвою, Польшою і Туречиною, а в середині між трьома частинами її зроблено було пустелю, — коли письменні стани на Правобічній Україні маїже в кінець спольачились, а міста наповнились жидами і зовсім отділили от селянства, а на Лівобічній письменні почали московитись. Всі ці лиха вбільшились, коли після зміни Мазепи старе Запорожж'я було зруйновано, і Січ перенеслась до Криму, а Правобічна Подніпр'янщина, котра було почала залядуньтись за Палією і знов вїзати Західню Україну з Зхідною, знову була спустошена, по вмові держави Російської з Польщею. Не тільки волинець, чи галичанин, а і гетьманець і запорожець, а то і слобідчик, жили під иншими, по більшій часті тьажкими дльа них порядками, не завше знали про справи инших українців, не завше розуміли їх, — то і пісні не могли вільно розходитись по всій Україні, ясно розумітись і твердо залягати в пам'яті, до того маїже цілком уже неписьменного льуду. Ці пісні останньої доби козацтва, XVIII ст., як найбільше покалічені, і најтруднішчі до витолкуваньня з усих пісень українських, бо і пізнішчі пісні, з кінця XVIII в. вп'ять становлятьсьа цільнішчими через те, шчо, хоч Україна вп'ять стає поділеною між двома державами (Австрією і Росією) і народ її підпадає під тьажке лихо крпацтва і рекрутчини, — та саме це лихо однакове

скрізь і дуже вже не складне, а просте, — то і пісні про нього, хоч стають бідніші на пригоди, та цільніші і однаковіші на всій Україні.

Під кінець цього уводного перегляду пісень цього розділу ми спомінемо, шчо і тут, як у попередньому розділі і раніше в «Истор. Пѣсняхъ Малор. Народа», ми мусили не тільки розбирати пісні, а шче і вичишчати доси звисній матерјал од фальшованих пісень, котрих найбільш усього було випущено старими видавцями про часи Мазепи. Ми мусили зупинитись над цими фальшованими піснями довше, ніж в попередньому розділі, бо тут нам пришлося виступати навіть проти суду покійного М. І. Костомарова, котриј раніше сам помогав вичишчати пісенній матерјал од фальші, а потім чомусь не зваживсь признати за фальшовані—пісні, випущені старими видавцями про Палію, Мазепу і Полтавський бој. З удвіноюю радістю бачимо ми, шчо після наїстрогшої чистки нашого матерјалу, як в I-му, так і в цьому розділі, багацтво пісень українських навіть про смутну добу 1708—1765 рр. не вменшилось, навіть по кількості:

В першому розділі в нас *напечатаних* доси 15 варјантів, — *ненапечатаних* 38.

В цьому другому *напечатаних* — 37, *ненапечатаних* — 67, навіть не лічачи не тільки пісень з других часів, шчо ми мусили приводити тут дльа ліпшого витолкуваньна наших, а і таких, як напр. пісні про *Палію-Ямчука* в цьому розділі. До того в обох розділах єсть цілі *М-ра* зовсім нові.¹⁾ Отдајучи именем усіх заинтересованих льудеј подьяку тим землякам, котрі зібрали увесь цей матерјал, ми сподіваємось шчо публікація його вбільшить охоту до одшуканьна шче нового, котрого, як показујуть і деякі приміри цього розділу, шче не зовсім пізно збирати навіть тепер.

ЖЕНЕВА.

23 Сент. 1885 р.

¹⁾ В I-му *М-ра* I, II, VII, а також оснівні варјанти III-го, IV-го і VIII-го; в II-му *М-ра* IV, VII, XV, XVI, XXII.

№ 1.

СЕМЕН ПАЛІЙ ТА МАЗЕПА.

(1704 — 1709)

1.

1. Ој, із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж прокльатиј пес Мазепа Паліја та на бенкет
просить: (2)
— «Прошу ж тебе, Семене Палію, да к собі на по-
раду,
Да прошу ж ја тебе, да не зрадь мене на Великују
Раду.» — (2)
5. Скоро, скоро прокльатиј Мазепа став намет розби-
вати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки на-
повнѣати, (2)
Ој, кубочки да наповнѣавши, став Паліја вітати.
Скоро, скоро Семен Паліј меду ј вина упивсьа,
Да упивсьа меду ј вина, на скамју там зваливсьа. (2)
10. Ој, јак крикне пес, пес Мазепа та на свої гајдари:
— «Возьміте Семена Паліја закујте в кајдани, (2)
Да посадіте Семена Паліа в темнују темницю;
Сам же ја јіду-отјізвају к государю в столицю». (2)

(Запис. в Винниці в 1846 р. Як. Ковалевськиј).

2.

1. Пили козаки, пили бурлаки
Мед-вино кружали,
Вони до себе Семена Паліја
На бенкет зазивали:
5. — «Ој, прибудь, прибудь, [Семене Палію]
Та на бенкет до мене,
Ој, не буде, Семене Палію,
Тобі кривди у мене.» —
Ох, і скоро (2?) Семен Паліј
10. Та у двір вїжджає
Ох, і зараз, зараз прокльата Мазепа
Медом, вином наповає.
Ох, і скоро, скоро Семен Паліј
Та меду-вина нашивсьа,
15. Ох, і зараз (2?) Семен Паліј
Та ј на гриву коньа схиливсьа.
Ох, і крикнула (2?) прокльата Мазепа
Та на своїх гајдуків:
— «Ој, візьміть (2?) Семена Паліја,
20. Та зв'яжіть назад руки!»
Ој, і крикнув (2?) прокльата Мазепа:
— «Ој, візьміть Семена Паліја,
Та закуйте в темницю,
А його зброју заховајте в скамницю,
25. А ја сам поїду до цара на столицю».....

(Запис. в Васильківщині. Edw. Rulikowski, Zap. etnograf. z Ukrainy. Zbiór wiadomości do Antropol. krajowej, wyd. Akad. Um. w Krakowie, III, 139—140. Не гарно записано!).

3.

1. Ој, не знав, не знав прокльати Мазепа, јак Паліја
завати,
Еј, став же прокльати Мазепа на банкет запрошати:
— «Еј, приїдь, Палію Семене, да на банкет до мене.»
Еј, скоро Паліјенко Семен з своїм віськом при-
їзжає,
5. Еј, так скоро прокльати Мазепа чашу меду висилає

Еј, скоро Палієнко Семен з чаші меду напивсьа,
Еј, так скоро Палієнко Семен по конику похиливсьа.

Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої гајдуки:
— «Еј, возьміте Семена Паліја да в тіснійі руки!»

10. Еј, *как* крикнув прокльати Мазепа на свої рајтани:
— «Возьміте Семена Паліја, закујте в кајдани.»

Еј, як крикнув прокльати Мазепа на свого візницю:
— «Возьміте Паліја, Семена да вкиньте в темницю.»

А вкинули Паліја Семена в темну темницю,

15. А сам скочив прокльати Мазепа пред царя в столицю.

Еј, обізвавсьа Палієнко Семенко в темній темниці:

— Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа пред царем
у столиці! —

(З паперів Максимовича. Запис. Адам Чарноцькіј, звавши себе в письменству З. Ходаковським. Чарноцькіј збирав пісні на право-бічній Україні найбільш між 1812 і 1819 рр. Вмер в 1825 р.).

4.

1 Из низу, та з Лиману

Тихий вітер повіваје;

Еј, там Паліја прокльатиј Мазепа

Та на бенькет зазиваје:

5. — «Еј пријідь, пријідь, Палію Семене,

Та на бенькет до мене.

Еј, та не буде, Палію Семене,

Тобі кривди од мене». —

Еј, скоро Паліј, та скоро Семен

10. На подвірја зїзжаје,

Еј, зараз його прокльатиј Мазепа

Медом напуваје.

Еј, як крикне прокльатиј Мазепа

Та на своїх служалих:

15. — «Еј, возьміть, возьміть Паліја Семена

Та забијте в кајдани!» —

Еј, взьали, взьали Паліја Семена

Та вкинули в темницю.

Еј, сам поїхав, прокльатиј Мазепа

20. До царя на столицю.

— «Еј, чолом, чолом, најаснішиј царю,

Шчось мају казати:

- Хоче Паліј, та хоче Семен
У пенъ Москву вирубати!» —
25. Еј, та сидить Паліј,
Та сидить Семен у темниці,
А бреше проклятиј Мазепа
У царя на столиці.

(Зап. в с. Мосчанівці, сквирськ. пов., київськ. губ., од діда Степана Матвіячика в 1876 р. З паперів Київського геогр. товариства).

5.

1. Ој, і с під річки та і с під Лиману та вітер повіваје
Там Мазепа Паліја Семена на охоту визиваје. ¹⁾
— «Ој, прибудь, прибудь, Паліју Семене, на охоту
до мене;
Ој, не буде, Паліју Семене, тобі кривди од мене.»
5. Ој, скоро, скоро Семен Палієнко на подвірја зїзжаје
Ој, так зараз проклятиј Мазепа медом-вином наповаје.
Ој, скоро скоро Семен Палієнко меду-вина напивсьа
Ој, так зараз вороному конью та на гриву склонивсьа.
Ој, як крикнув проклятиј Мазепа та на своїј улани
10. Возьміть, возьміть Паліја Семена та забијте в кајдани,
Ој, забили Паліја Семена, та вкинули в темницю,
Сам поїхав проклятиј Мазепа аж до царя на сто-
лицю.
— «Ој, чолом, чолом најяснішиј царю, ²⁾ превеликаја
сило,
Хоче Паліј на (sic!) Шведа підняти, а Москву в пенъ
зрубати.»
15. Ој, обізвавсьа Семен Палієнко та сидячи в темниці:
— Брешеш, брешеш, проклятиј Мазепо, та у царя
на столиці. —
— «Дозвольајусь, најяснішиј царю, — јому з плечеј
голову знати?» —

¹⁾ Начинајуть і так:

Ој, не знав, не знав проклятиј Мазепа да јак војну сточити,
Та поїхав Паліја Семена на банкет просити.

(Приписано Максимовичем з боку)

²⁾ як сьа ти мајеш.

Вже на тебе Семен Палієнко руки піднимаје.

(Приписано Максимовичем).

— Не вельу ж ја јому з плечеј голову зп'яти, вельу
в Сібір ізослати. —

Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та на тички не
вивсьа,

20. А вже Семен, Семен Паліјенко у Сібірі опинивсьа.
Ој, ти хмельу, ој, ти зелененькиј, та в головки не
вјешсьа,

А вже Семен, Семен Паліјенко та з Мазепоју бјетсьа.
Ој, як крикнув прокльатиј Мазепа: «та у купу, у
купу, —

Бо наробить Семен Паліјенко превеликого трупу!»
25. — Ој не в купу, прокльатиј Мазепо, та не в купу,
не вкупу,

Ој терпів же ја на Сібірі превеликују муку! —

(3 паперів Максимовича).

Може хто небудь здивується, не побачивши на чолі нашого збору пісень про Паліја ј Мазепу варјантів, надрукованих најстарішчими видавцями українських пісень: Цертелевим (1819), Срезневським (1833—1838) і Максимовичем (1834, 1849). Ми мусили обминути ті варјанти, бо вважаємо їх не тільки за непевні, — вже через те, що більша частина їх, навіть, як признајутьсьа сами видавці, зведені з кількох, — але просто за фальшовані, виключајучи хиба одного, Цертелевського, хоч теж не зовсім певного в початку. Далше, в прилогах до цього Ж-ру, ми говоримо важніші з раціј, по котрим ми так думаємо про ті варјанти, — а тепер скажемо тільки про спосіб, який ми вибрали, щоб розплутати цю делікатну справу.

Ми поклали в основу дльа нашого досліду пісень про Паліја ј Мазепу (јак і в інших подібних пригодах) варјанти, записані дісно «з народніх уст», збірачами певними, — такими, котрі ј у старовину записували не мудрујучи, або котрі вже виховались при новішчій науці, шчо велить подати всьакий матерјал таким, який він јесть по природі, або такими, шчо навіть не могли, хоч би ј хотіли, підмінити тој матерјал. Більш двадцяти таких варјантів, — по більшій части шче доси не надрукованих, — зібраних двома дес'ятками осіб, котрі не знали один одного, — легко провіряјутьсьа проміж себе і вкупі складајуть

правдиву мірку, котрою можна провiрити j варjанти непевні.

З цих напевне не фальшованих варjантiв ми оддiляємо п'ятеро: варjанти, котрі подачi вище, бо вони здаються нам найменше змiненими через довгочаснiй устнiй переказ. Мiж ними вар. 1, 2, 3 i 4 ми вважаємо найстарiшчими, бо в них розказується тiльки про арештуваньня Палiя в 1704 р. j нема навить спомину про змiну Мазепи в 1708 р. j вiйну Палiя з Шведом пiд Полтавою в 1709 р. Подiбнi варjанти мусили зложитись зараз же пiсля арештуваньня Палiя. Далшi пiшли вже од цих пiсля змiни Мазепи j полтавтької битви. Всi вкупi вони показують, як думав в свiй час народ український про цi днi значнi особи в вiсторiї України, а при тому доволi вiрно малюють нам справдешнiй ход тодiшнiх подiй.

Семен Иванович Гурко, прозваний в Сiчi Запорозькiй Палiєм, родом з Борзни, коли не з Батурина, пробув кiлька часу на Запорожжi, де його хотiли поставити кошовим. З звiдти Палiй пришов до польського короля Яна Собеського в часи його походу пiд Вiдень проти турок в 1683 р. Пiсля походу Палiй не розпустив своiх козакiв, а сiв з ними на землях колишнього Бiлоцерковського полку, в Хвастовщинi, виганяючи шляхту, та скликаючи до себе народ на слободи, в козаки. Чернь охоче набiгала туди не тiльки з українських земель, шчо були пiд Польщою, але навить i з козацької лiвобiчної Гетьманщини, де тодi вже почало заводитись панство. Палiй задумав отбити од Польщi всю козацьку землю часiв Б. Хмельницького, по р. Случ, — а чернь українська навить похвальалась, шчо заженуть ляхiв аж за *Вислу*, В 1702 р. Палiй захопив тодi вже королевську крiпость Бiлу Церкву. Вважаючи себе «вибраним проводирем свого народа» i «хазяїном вiльної козацької України», до котрої б то «Польщча не має нiякого дiла», Палiй хотiв знов злучити Правобiчну Україну з Лiвобiчною i обертавсь до лiвобiчного гетьмана Мазепи j до царя, згожуючись приступити пiд реjмент Мазепи i пiд державу царя. Поки шчо Палiй дружив з запорозцями, ходив з ними, а то j з московським вiськом в поход проти татар та турок, шчоб здобути українцям вiльнiй вихiд в Чорне Море. Тiльки ж царь московський Петро I не хотiв брати

під своєю державу Паліја, шчоб не сваритись з Польшчеју, бо він бажав помочи од Польщі проти шведів, од котрих хотів одібрати собі берег Балтицького моря. Царь навіть обов'язавсь перед Польшчеју примусити Паліја одступитись од Білої Церкви. Мазена ж бојавсь Паліја, бо його любила чернь і запорозці, котрі не терпіли самого Мазепу за панство і прислугу Москві, — і міг онасуватись, шчоб коли небудь, на *Великій Раді*, не скинули його з гетьманства та не посадили гетьманом Паліја. В 1804 р. виїшов Мазені приказ од царя їти в правобічні землі проти шведів і польаків гурту Ст. Лешчинського, котрого шведськїй король Карл XII поставив королем польським. Мазепа прикликав до тебе всіх правобічних козацьких полковників, між котрими прибув до обозу Мазениного в Павлочі і Паліј. Скрізь на Правобічній Україні народ став підніматись: правобічане думали, шчо сповниться їх жаданья — сполучитись з лівобічанами і вибавитись з під Польщі і панів. Мазена ж наговорював в Москву на Паліја, шчо буцім то він стоїть за шведів і тих польських панів, шчо були за Лешчинського, та хоче підняти проти царя чернь і запорозців, — і випрохав дозвол викликати Паліја в Москву, або і арештувати його. 10 јуља Мазепа прикликав Паліја в свій обоз, — переїхав з ним до Бердичева, а 1-го августа арештував його, і поведивши за собою до Лубара, вислав його в Батурино, а далі, в марті 1705 р. в Москву, звідки Паліја заслано на Сібір, в Томск. Там його велено було «держать за крѣпкимъ карауломъ, давая ему изъ тамошнихъ доходовъ и какъ пристойно по рублю въ день». (Соловьевъ, Исторія Россіи, XV, 40—43, Антоновичъ, Послѣдн. времена казачества на пр. бер. Днѣпра 166—174 і др. Костомаровъ, Мазепа, Русская Мысль 1882, Іюнь, 65—74)¹⁾.

Коли Мазена переїшов до шведів, і до його пристали і запорозці, тоді кн. Гр. Долгорукиј порадив Петрові виставити проти Мазени лубезного січовикам і черні Паліја «Не изволите ли на такое время въ Сѣвскѣ, или

¹⁾ В «Росписи присланнымъ отъ гетмана (Мазепы) пожигкамъ и деньгамъ Полковника Палѣя» 13 Генв. 1705 р. читајемо, шчо з них велено було послати 363 золотих в Томск, (Чтен. въ И. Общ. Ист. и древн. росс. 1859, I, отд. II, 53) так шчо, певно, Паліја держали в Сібірі на його ж гроші.

въ инья мѣста приказать привезть ближе къ Москвѣ Палѣя, понеже онъ въ такихъ легкомысленныхъ (січовикахъ) имѣеть любовь и не малый кредитъ, однако изволите приказать изъ онаго выразумѣть, — какимъ себя признаеть пріятелемъ богоотступника Маезпы, знаеть, что все его несчасіе и ссылка отъ онаго измѣнника» (Письмо Долго-рукаго отъ 3-го Марта 1709 г. у Костомарова. Р. М. 1882, Ноябрь, 108, прим.) 31-го Марта Паліја вже вправляли з Вороніжа на Україну (Судіенко. Матеріали для отечественной исторіи. К. 1855, II, 118). Про цей поворот Паліја з Сибіру і про участь його в Полтавській битві Граб'янка, сучасник його, розказує так: «по змѣнѣ Мазепиною Государь Царь Петръ Алексѣевичъ изволилъ Палѣя зискати зъ Сибѣра, ему же милость свою Монаршую премногую явилъ; даже Палѣй удостоился видѣти Царскаго Велочества побѣду надъ Шведами подъ Полтавою, — где бывши уже немощнымъ, обаче на конѣ, аще и поддерживаніемъ, ѣздячи, понуждалъ войско, даби непріятелю зломанному не дали обозрѣтися и убивали бы Шведовъ (и его партезантовъ) донелѣ во всемъ ослабѣютъ и начнутъ у Россіянъ милости просити». (Лѣтопись Гр. Граб'янки, К. 1854, 242), З цього видно, шчо участь Паліја в вїйні з шведами була хоч і не зовсім така, як розказують пісні, та все таки одно вже те, шчо Паліј був при царю проти Мазепи, мусило отбивати багато черні і козаків од гетьмана і розстроювати навіть його прихильників.

Тільки ж Паліј ^{завжди} дїждавсь, шчоб царь приймав остачечне до себе Правобічну Україну. З Септ. 1709 р. царь признав Паліја полковником, та не Білоцерковським, а тільки охотницьким, — а в Ноjabрі того року Гр. Долго-рукиј писав уже гетьману Скоропадському, шчо «неспокојній Паліј» не довго зостанеться в лубіі дльа нього країні, — «понеже та Заднїпрская Украина Его Высокомонаршимъ указомъ отдается по ирежнему во владѣніе Полякамъ». Не забаром після того, в початку 1710 р. неспокојній Паліј успокоївся на віки; поховано його, певно, в Межигорськїм монастирі. (Антоновичъ, Посл. времена казачества, 184—185, Максимовичъ, Сочиненія, II, 278—9).

Переходимо тепер до поодиноких частин наших варіантів. В усіх варіантах говориться, шчо Паліја арештовано

не тільки обманом, а шчо і п'яного. Це остатнє зходитьсь з тим, шчо писав сам Мазепа в Москву Головину: «ось уже шостиї день сидить Палії у мене в таборі: він безпросинно п'яний, здається пропив уже послідній розум, який в його зоставсь... Сам Палії навіть не пам'ята, шчо говорить: ја йому загадав їхати в Москву, він не схотів; — ја через кілька днів докоряв йому за те, та він сказав, шчо не пам'ятає того, бо був тоді п'яний». (Костомаровъ op. cit., 67). Треба впрочім замітити, шчо Мазепа дуже вже прибавляв, коли виставляв Паліја п'яницеју, стратившим розум. Палії пив, по тоїдшньому поганому звичају в східній Европі, а навіть і в Німеччині, — та розуму далеко не тратив; напроти: прикидуватись п'яним був у нього спосіб хитрости. Так прикидався він п'яним, коли приїхав до нього ливонський дипломат Паткуль требувати именем царя, шчоb він отдав польнякам Білу Церкву. Паткуль писав перше, шчо Палії «чоловік безталантовий, не вміючи навіть думати, день і ніч п'яний», — а через кілька днів уже писав, шчо «Палії єдиний чоловік, котрий шче був би здібен ожити западші сили Польщї» (Антоновичъ, op. cit. 163—164). Подібно держав себе Палії і в таборі Мазепа, де він то одмовлявся своїм безпам'ятством з п'яну, — то намовляв полтавських сотників на свою звичайну думку, — кажучи їм, шчо «добра не буде, поки ви не збудете ваших палів і арапдарів». (Костомар., тамож). Та нарешті Мазепа таки перехитрив Паліја під п'янују руку.

Також в усіх варіантах стоять слова про дорогу Мазепа «до царя на столицю». В словах цих зоставсь спомин про пробуваньня Мазепа в Москві в початку 1705 р., де гетьман наговорив цареві, шчо Паліја не можна держати на Україні, шчоb не було бунту, — «інакше, казав Мазепа, порозумієм, јако многіі його жаліють і переговорюють». (Костомаров., 74). Варіанти 1 і 2, котрі кінчаються на самому тому, як Мазепа одїзжає «к государю в столицю,» — зложені були, значитьсь, шче в кінці 1704 р.

В 1-м варіанті дуже важні слова Мазепа Паліју:

Да прошу ж тебе, да не зрадь мене на *Великују Раду*.

З доносів Мазепа видно, шчо Палії збирав перед його пе-

реходом за Дніпро раду за Білою Церквою, а після цього переходу в Кошоваті в теперішньому тарашчанському повіті. (Солов'єв, ор. cit. 41, Костомар. ор. cit. 65—66). По словам Мазепи, за Самусем, — Паліж би то на раді в Кошоваті говорив промови, котрі, як пише д. Костомаров, — «показували худой умысль противъ Мазепы и его войска». Докладнішого про ті ради ми не знаємо. Можна думати, шчо Паліж хотів скликати «Велику Раду», які скликались в XVII в., — тоб то з козаків і черні обох боків України і з запорозців, — раду, якої завше бажали запорозці. Прихід лівобічного вієська на праві бік Дніпра і сполученьня правобічних полків з лівобічними давали пригоду до скликанья такої ради, котра б мусила ствердити поновдіння єдності обобічних України, яка була за часи Б. Хмельницького¹). Мазепа міг опасуватись, шчо при такій пригоді не піднялась справа вибору нового гетьмана і тим скорше, шчо самого Мазепу колись поставила гетьманом мала рада в поході. Мазепа ж певно і в 1704 р. не забув того, шчо йому доносили посланці його в Січ в 1693 р. Тоді в Запорожжі говорили: «хаж гетьман жде нас на зіму в гості; побачить він, шчо буде йому, його панам, арендарьям та дозорцьям (погрянничним, котрі не пускали лудей на праві берег та в Запорожжя). Поки Мазепа буде гетьманом, нічого нам добра ждати, бо він вьсього доброго зичить Москві і на Москву оглядаєтьсья, а нам добра не зичить; тільки тої гетьман буде нам на руку, котрого поставимо на *Чорні Раді*... Дамо гетьманство Паліжеві; йому дамо всі клејноти; Паліж піде на Петриковоју дорогоју; він зна, як панів приборати до рук²) (Солов'єв, XIV, 209. 208). Слова пісні про

¹) Мазепа сам, збувшись Паліжа, все таки не згожувсья вертати Польскам правобічну Україну, а радив московському уряду зоставити її за собою і насипав спомяну могилу над Случьчу. на старіі границі козацькіі часів Б. Хмельницького. (Антонович, ор. cit. 173—174).

²) Чи не про Паліжа думав запорозькіі кошовіі Гордієнко, коли писав Мазепі в 1702 р. (в часи великого повстанья черні і козаків на правім боці Дніпра) «еще такого нежелательного гетьмана (як Ви) у насъ не було. Бувъ еси намъ перше батькомъ, а теперъ ставъ витчимомъ. *Знайшисьямо ужг се ть иншого пана?*» (Костом. Р. Мысль, Мартъ, 129).

страх Мазепи, щоб Палі́й не зрадив його на Великій Раді, задержали нам слід важного плану Палі́я і його прихильників, про котри́й нема спомину в паперах і літописях того часу. але котри́й дуже можливи́й по всім тодішнім обставинам.

В початку 2-го варіанту (вірш. 1) причепилось слово *бурлаки*, на риму: *козаки*, доволі не до ладу. Порівн. далі, в вар. 17-ому: *Чорноморці*.

Віршики 24—25 вар. 4-го і в. 14 вар. 5-го об тім, що С. Палі́й хоче *Москву* (то б то москалів) в ньє рубати, нагаду́ють те, що Мазєна писав царєві перед арештуваньєм Палі́я, лучо в українців «збдо отпадаєть серце кь великому государю» і що чернь і запорозці задуму́ють «москалів, арендарів і панів бити і зовсім розбити». (Костом. ор. сіт. 64, 70. Жаль що ті листи Мазєни не надруковані цілком).

Віршики 16—18 вар. 5-го вірно переда́ють ріжни́ць у погляду на Палі́я Мазєни і уряду московського, — котри́й, замість того, щоб вбивати Палі́я, волів держати його в Сібіру на всьакі́й случа́й, як перед тим Сірка, котрого випущено з Сібіру проти Дорошенка.

Про прирівня́ньє Палі́я до хмельу в вірш. 19—22 вар. 5-го див. далі при вар. 7-ому.

Початок 1 варіанту подібни́й до початку лубовних пісєнь:

Через гору та в долину (або: високу́ю) оред воду
носить,

Там дівчина Василечка (або чорнѡваѡа-білѡваѡа) ве-
черѡвати просить,

(Чубинск. Труды Экспед., V. 316, 371).

Подібні до початку 4-го і 5-го вар. єсть в піснях зви-
чайних (напр. у Чуб. V, 1033) і в псалмі про Хмель-
ницького (Антон. — Драгоман., II, 99, 103, 104) і в
пісні про Супруна (Метлинск., 429).

6.

1. Ој. і під ругоју, під Сабєреју,
Ој, під вишневи́м садом,
Там Мазєна намет напинає,

- Все кубочки сповнѣає.
5. Ој, ісповнѣає та тії кубочки
Все зеленим вином,
Витати Паліа Семена.
Ој, ішче ж Паліј, ој, ішче ж Семен
Меду і вина сього не папивсѣа;
10. А уже ж Паліј, а уже ж Семен
Із своїх ніг зваливсѣа.
Ој, і крикнув прокльатиј Мазепа
На свої лајтани (sic! зам. лејтари):
— «Возьміть, Паліа Семена,
15. Та забијте у кајдани,
А на руки скрипиці,
Та посадіть Паліа Семена
У превеликіј темниці;
А сам же ја појду, сам же ја појду
20. До господарѣа на столицу.» —
Як озвавсѣа та Паліј Семен,
Та сидѣачи у темниці,
То стало ж чутно, то сталось чутенько
У господарѣа на столиці:
25. — Ој, бреше, бреше прокльатиј Мазепа,
Як пес на столиці!
Тоді крикнув велик світ господарѣ
На свої москалі:
— «Возьміть ви сього плута Мазепу
30. Та закујте в кајдани,
Та посадіть плута Мазепу
У превеликіј темниці:
Та приставте ви Паліа Семена
Та до мене на столицу....
35. «Ој, чи можеш ти Паліју Семене,
Та Мазепу звојувати?
Будеш ти з мене, Паліју Семене,
Велику плату брати.» —
— Ој, не хочу ја, велик світ господарѣу,
40. Великої плати брати,
Тільки не подозволяјте із Украјіни
До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні якої плати,

45. То могу ја плута Мазепу
Зараз звојувати.»
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
Коло дерева вјеться:
Уже ж шведзькиј король с Палієм Семеном
50. Під Полтавоју бјеться.
Ој, уже ж хміль, тонкаја хмелина,
З тичини похилився:
Уже ж шведзькиј король Палію Семену
У ніженьки поклонився.

(Запис. в Лубенськѣм повіті, Полт. губ. на р. Сліпороді, в селі Рудановського, в 1860 р Анд. Пригароју. «Основа», 1862, VIII, 26—27).

Варјант 6 мусив бути колись дуже гарниј, — та діставсь до записача вже доводі попсованиј. — Впочатку його: «ој, під ругоју, під Сабореју» діјство перенесено на лівій бік Дніпра. *Сабора*, — певно, *Самбур*, село прилуцького полку, тепер конотопського повіту, черн. губ., — котре з волюстїју, було за Мазепи гетьманським мајетком. Возможно, шчо Паліја завозили в 1704 р. в цей Самбур, як везли з Лубара в Батуриц, — або шчо Мазепа витав там Паліја в 1694 р., коли тој приїздив до нього в гості. Середина варјанта, — вірш. 21—34, попсована дуже: висилка Паліја на Сібір пропушчена, а слова Мазепи про Паліја знову тут говорятьсьа царем про Мазепу, після чого чудним здајетьсьа те, шчо царь каже далі в вірш. 35—36. Кінець, вірш. 53—54, вбільшује поражку шведів Палієм, як прозаїчні (простомовні) казки, про котрі сказано буде далі.

Інтересна в 6-му варјанті розмова Паліја з царем. Царь обіцяје Паліјеві «велику плату», як тој звојује Мазепу. Паліј не хоче плати дльа себе. З тодішних паперів видно, шчо Паліј в Воронежі «зъло изрядно принятъ и награжденъ Его Царскаго Величества особливою милостію», (як писав Меншиков гетьману Скоропадському; Судіенко, ор. cit. 280). Тілько ні з відки не видно, шчоб йому була яка грошева плата, навіть, шчоб звернуто було його цінне добро ј скарби, заграбовані після його арешту ј обернуті в казну гетьманську та московську ¹⁾. Звісно тільки, шчо

¹⁾ Рејестр того добра ј скарбів див. при Лѣтон. Сам. Величка,

Паліј «предкладав жалостне Скоропадському, — котрому поручено було од царя «имѣти его (Паліја) во всей любительнѣйшей пріязни» (Судіенко, тамож) — «что много стадинны и быдла, одобренныхъ (в нього) Мазепою, разжаковано и у людей знайдется»; гетьман звелів, «абы посланному его, пана Семена Палѣя, у кого тилько зъ розжакованной стадинны и быдла можетъ что обыскатися, безъ жадной спречки и отмовы отдавали». (Универсалъ 3 Іюня, року 1709, въ обозѣ подъ Богачкою. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. III, т. II, 711—712). Ця вказівка підходить до народнього спомину про те, як Паліј розшукував перед полтавським боєм свого лубимого коня. (Кулишъ, Записки о Ю. Руси. I, 126, Драгомановъ. Малор. Нар. Пред. и рассказы, 203—204, Кіевск. Стар. 1882, Мартъ, 580). Найінтересніші в піснѣваніј розмові Паліја з царем слова:

«Ој, не хочу ја, велик світ государю,
Великој плати брати,
Тільки не подозвольајте із України
• До віку некрутів брати,
А ні некрутів, а ні подушного,
А ні јакојі плати».

Слова ці, копечне, 'склались тільки після скасування Гетьманщини, коли на Україні запровадено рекрутчину і подушне, як і в Московщині. Тільки основа їх мусила зкластись пче раніше, певно, шче за життя самого Паліја. Слова ці підходять до того, чога бажав народ на Україні за часи Мазепи і Паліја і шчо обіцяв цар в маніфестах перед Полтавськоју битвоју, хоч не так прьамо, як сказано в пісні. Український народ тоді дуже жалковав на «плати», котрі вбільшились за часи гетьманів Самуїловича і Мазепи: *аренди* на млинн і горілку (збір арендовіј був на откупі) і *индукти* (жармаркове і базарне, — теж на откупі) — на котрі мусили вдержува-

IV, 111—132, а також в Чтен. въ М. Общ. Истор. и древн. росс. при Моск. унив. 1859, I, отд. II, 43, 52—54. Интересно, шчо Паліјеві гроші, одіслані в Москву, пішли на всьакі казенні потреби, а також і «на житіе бл. окольничого Матѣева въ Голландіи 1000 червонныхъ золотыхъ и для обученія свободныхъ наукъ за моремъ и въ Европейскіе христіанскіе государства Посникову и Курбатову — 300 и 250 червонныхъ».

тись охочі козацькі полки. (Костомаровъ, Мазепа. Р. М. 1882, Янв. 24 39—40 і далі). Як уже казали ми, (див. в I розділі XXXVIII—XXXIX) запорозці навіть переказували в Гетьманщину, щоб там звернули увагу на те, що народ плачеться на аренди, — бо инакше буде на Україні бунт, до котрого пристануть і січовики. Нальаканій бунтом Петрика, московський уряд і Мазепа навіть обіщали зробити полегкости в арендах, а на раді старшини козацької і городової, зо значним товариством в 1693 р. навіть полсжено було скасовати аренду та тільки на один рік (Соловьевъ, XIV, 192, 206). Та далі впять пішло по старому, — так що в остатні роки гетьманства Мазени, чернь, запорозці і, як бачили ми, і Паліі впять збирались бити арендарів. Також козаки і народ бојались, щоб царь не завів на Гетьманщині своїх салдатських порьадків і рекрутчини, бојались тим більш, що до того вже почались підступи в Слобідській Україні. (Див. лист Орлика в Основі 1862, Окт., 3, 11). Чернь і запорозці думали, що сам Мазепа прихильній усім цім московским порьадкам, — як це најліпше сказано в словах сотника Мандрики, котрого покарав на смерть Мазепа незабаром після висилки Паліја: «не буде в нас на Україні добра, поки цей гетьман живий буде, бо цей гетьман одно з царем розуміють; царь на Москві своїх вигубля і засила, а гетьман усьякими способами до вмаленья Україну провадить... для того він часто на Москву бігає, щоб там науку брати, яким способом цей народ вигубити». (Костом., Р. М. 1882, Іюнь, 76). Та јесть вказівка на те, що особисто Мазепа не був противен салдатським порьадкам на Україні, (Бант. Каменскій, Истор. Малой Россіи. 1830, III прим 89). Перејшовши ж до Карла XII, Мазепа сам писав до українців, що царь хоче «козаків в драгонію і солдати перевернути, народ же малоросійський вічне собі поробити». (Чтен. въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 174). Царь же виставляв проти Мазепи, що буцім то јому тільки тепер «извѣсно учинилось», що «Гетманъ, хитростію своею, безъ Нашего указа, аренды и многие иные поборы наложилъ на Малоросійскій народъ, будто на плату войску, а въ самомъ дѣлѣ ради обогащенія своего» и прибавляв, що «тѣ тягости повелѣваемъ мы нынѣ оставить». (Манифестъ Октября 28, 1708 года. Чтенія,

тамож, 172—173). Зараз потім царь видав другий маніфест, в котрім пагьакаючи на недовольство українців за здирство, казав, шчо буцім то в казну царську *«ни единою пенязя брати не повелено»*, — в чім царь мав рацію тільки формально, бо, окрім того, шчо велика доля арендових грошеј все ж таки јшла на полки, котрі царь посилав по својіј волі ј потребі на службу в дальні сторони, Мазена не раз давав цареві подарунки чистими грішми.

Наріканьня на те, шчо царь дума наложити на українців салдатську службу, царь одбивав тим, шчо обіцяв вдержувати «права и вольности», які вмовлені були між јого батьком і Богданом Хмельницьким. (Чтенія, тамож, 176, 192). Шче докладніше розказував теж саме новіј, вибраниј по царському показу, гетьман Скоропадський, — котриј писав в універсалі проти Мазепиних листів, — шчо українці «при своихъ вольностяхъ и свободахъ, *безъ всякихъ тяжаривъ и податковъ* заховати, если бъ не его ненасычонимъ Мазепинимъ лакомствомъ збираня грошей, черезъ иѣгды передъ симъ небывалые тажкіе поборы народъ нашъ не былъ отяженъ, безъ воли и вѣдома Его Царскаго Величества, для приватного его убогаченя». Објавляючи за «јавну неправду» і «плевели вражіјі» слова Мазепи, буцім то царь хоче «козаковъ въ драгуны и солдаты устроить, народъ зась посполитый поработити», новіј гетьман казав, шчо царь сам відаје, «*же нашъ народъ Малоросійскій до драгунской и солдацкой службы неспособный*, окрімъ своего обыклого порядку козацкого». (Чтенія, тамож, 199). Порівн. тамож 215, лист кн. Дм. Голицина до пирятинців про «аренды и поборы».

Ось такі то запевніньня царя ј показанного ним гетьмана народ український і зрозумів, як обіцянку «*до віку не брати а ні некруті, а ні јакојі плати*».

(Порівн. в I розділі, № II).

Можливе діло, — шчо, коли царь і, з јого намови, гетьман Скоропадський писали подібні маніфести, — то царь казав шчось подібне ј на словах Палієві, — котриј тим паче міг заговорити з царем про здирство податкове ј про страх салдатчини, котрі одвертали «серце українців од Царського Величества». Не менш возможно, шчо Паліј розказував својім заспокојаючи обіцянки царські, після того јак царь «зѣло изрядно принялъ» Паліја

Ці розмови мусив пригадати народ, коли царь Петро зламав свої обіцѣнки, наложивши в 1723 р. на гетьманців тѣжкі індукти: з млинів, насік, табаку, горілки, дьогтю, ярмаркові і т. д. (Бант. Кам. ор. cit., 155—156, Я. Маркевича. Дневныя Записки. 1859, I, 319—320). Про стаціі московського вієська і датки на нього, а також про грабарську роботу козаків на каналах і на лініях, ще тѣжчу, ніж салдатська служба, див далі.

7.

1. Ој, пјуть козаки, та і пјуть Чорноморці
Еј, пјуть вони та і гуляють,
Еј, вони ж собі Паліја Семена
На јохоту і зазивають.
5. — «Ох, і прибудь, прибудь, Паліју Семене,
На јохоту і до мене;
Еј, та і не буде, Паліју Семене,
Тобі кривдоньки і од мене.» —
Еј, і зачав Паліј, та зачав Семен
10. На јохоту і прибувати
Еј, зачав јого превражіј Мазепа
Медом вином напувати.
Еј, уже Паліј та і уже Семен
Меду і горілки напивсь,
15. Еј, та і уже він на панськеје ліжко
Да спатоньки положивсь.
Ох, і јак крикне превражіј Мазепа
А на свої і жандари:
— «Еј, озьміть, озьміть Паліја Семена
20. Та залијте јого в кајдани!...
Еј, јак узьали Паліја Семена
Та вкинули і у темницю
Еј, сам појіхав превражіј Мазепа
Аж до царя на столицю.
25. Ој, і хміљу-хміљу, хміљу зелененькиј
Чом ти і по тиччу не вјешсьа?
Еј, ој, чом же ти, Паліју Семене,
Іс Шведом, с Турком не бјешсьа?
А вже тој хміљ зелененькиј
30. А вже і по тиччу повивсь

А вже Паліј, та ј уже Семен
Іс Шведом, с Турком бивсь.

Ој, јак обізветься та Паліј Семен

А сидьачи ј у темниці:

35. — «Еј, бреше, бреше превражиј Мазепа
Аж у царя ј на столиці.»

(Зап. в м. Вязівці, черкаск. пов., київск. губ. І. Новицькіј.)

Варјант в основі дуже старіј (Мазепа зветься шче не *проклятиј*, а *превражиј*), хоч з новими причепами. Така причепа в 1 віршику — «*Чорноморці*», подібно јак в 2 варјанті «*бурлаки*». Може колись було — «*Гетьманці*». В в. 18 — замість старих *рејтарів* поставлено нових *жандарів*. Причепа про віјну з Шведом (вв. 25—32) поставлена зовсім не до місця.

Все це порівньаньња Паліја з хмелем, — котре здбудемо в більшіј части варјантів, — взято од пісень про Богдана Хмельницького. (Антоновича и Драгоманова — Истор. Пїсни Малор. Народа, II, 18—19; тамож, 117 — Хмель Хмельницькіј). Богдана Хмельницького, певно, в народі часто звали просто Хмелем, — бо сучасніј жид, котріј списав віјну Хмельницького, зве јого *Гаміль*. (Антоновичь, Четыре года войны поляковъ съ русскими и татарами, 1648—1652, или преслѣдованіе польскихъ израильтянъ. Кіевъ, 1868. Б. Хмельницькіј. Разказъ еврея современника-очевидца. Русская Бібліотека, XXXIV. Лейпцигъ, 1883. Подібно ж в сучасніј українськіј вірші про битву під Берестечком, в Jahrbuch f. d. slavische Philologie, II, 297—307). Це порівньаньња војака до хмелю повернуто було на Нечаја (Антон. и Драгом., op. cit., № 12) ј наробило тут чимало плутанини, без котројі не обіјшлося і в піснях про Паліја.

В вар. 7-му в ціј причепі Паліј бјеться не тільки з Шведом, а ј з Турком. Це спомин походів Паліја під турецькіј города в 1691—92 рр. Певно, вже тоді почали прикладати до Паліја пісню, шчо співалась про Б. Хмельницького.

8.

1. Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Паліја листи:
— «Ој, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене.
5. Ој, будемо, Палію Семене,
Будем пити, шче ј гульати.
Ој, будем пити та будем гульати
На Москаля војувати». —
— Ој, бодај же ти, гетьмане Мазепо,
10. Ој, да сього не дждав,
Шчоб ја своју православнују віру
Та ј під ноги підтоптав.
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи
15. Ој, приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та не бенкет до мене.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
На подвірја виїзжає
А там јого вельможниј Мазепа
20. Вином з медом напуває.
Ој, вже Семен, ој, вже Палієнко
Меду-вина та ј напивсьа,
Та својому вороному коню
Та ј на гриву похиливсьа.
25. Ој, як крикнув вельможниј Мазепа
Геј, на свої сердюки:
— «Ој, візьміть, візьміть Паліја Семена
Та закујте јому руки».

(Запис, коло Ніжена, черниг. губ., од поповича М. Лисенко, Збірник укр. пісень, II, № 1).

Варјант це подвіјниј, — та шче такиј, шчо друга јого половина, — од віршика 13-го, — старішча од первојі ј зложена, певно, в 1704 р. бо в ніј навіть нема одјїзду Мазепа до царя на столицю. В першіј же, — котра зложилась, запевно, після 1708 р. Мазепа вже сам заохочує Паліја до віјни з Москалем. Одповідь Паліја одлуновує церковні намови проти шведів і Мазепа ј слова манифесту царського ј Скоропадського, шчо царь би то почав віјну з шве-

дами за православні церкви (в землі Ижорській і Корельській), шчо шведи в поході зневажають «церкви благочестивья», а Мазепа «и Шведа для того въ Украину призваль, дабы поработить сей Малоросійській народъ паки подъ древне ярмо Польское и церкви божиі лишить благочестія и привести въ Унѣю». (Чтенія, ор. сіт. 190, 191, 194; пор. універс. Скороп. 197—204 і архиєреїв, 183). Ці слова одповіді Паліа взяті з старої псалми про Саміїла Кішку. (Антон. и Драгом., I, 211—212, в. 109—120), Там потурчениј козак каже Кішці:

— «Добро ти учини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни!
Ашче будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого молодого пана за рідного брата
пробувати».

А Кішка одповідає:

— Бодај же ти того не діждав,
Щчоб ја віру християнську під нозі топтав.

Такі слова з часом менше освічениј народ зрозумів буквально, — з чого ј зложилось чудне оповіданьнѣа, записане д. Манджурју в сл. Багатіј, Новомоск. пов., Катеринославської губ.

«Ото јак став шведський король підмовлять Мазепу, щчоб тој ішов Петра Первого војувать, Мазепа ј каже: јак же ја піднімусь на јого, то він мені хрещениј батько? (то, бач, зна, шчо гріх!) А ти, каже шведський король, піди в церкву, та на царських вратах потопчи јевангеліју, — будеш тоді прокльатиј, — тоді тобі не гріх. Мазепа послухавсь, та ј потоптав јевангеліју; за те ж тепер јого ј звуть прокльатим».

(Кіевская Старина. 1882, Мартъ, 612).

9.

1. Пише, пише, вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
— «Геј, пријидь, пријидь, Паліју Семен,
Пријидь на бал до мене.

5. Геј, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да ј гульати,
Геј, да будем, Палію Семене,
На Москаля војувати. >
— Геј, да шчоб же ти, вельможниј Мазепо,
10. Ох, да ј того не дждав;
Ој, да шчоб же ја православну віру
Да ј під ноги потоптав. —
Пише, пише вельможниј Мазепа
Та до Семена листи:
15. — «Геј, приїдь, приїдь Палію Семене,
Приїдь на бал до мене,
Геј, да будемо, Палію Семене,
Будем пити да гульати;
Геј, да не будем, Палію Семене,
20. На Москаля војувати. > —
Геј, уже ж Семен, уже Палієнко
На подвірја уїзжає,
Геј, да виходить вельможниј Мазепа,
Вином з чаші напуває.
25. Геј, як же ж Семен, як же Палієнко
Вина з чаші напивсьа,
Геј, да вже ј свому вороному коню
Да по гриві покотивсьа.
Геј, ох, як крикнув вельможниј Мазепа
30. Да на свої сердюки:
— Геј, возьміть, возьміть Паліа Семена,
Да ј у добријі руки. >
Геј, як узьали Паліа Семена
Да в темну темницю,
35. Геј, сам сідає на гетьманську дрозку
Та ј у Москву на столицю!
— «Геј, годі, годі, царю-государю,
Да на кріслі сидіти:
Геј, бо час-пора, царю-государю,
40. Іти вієськом обладіти.
Геј, годі, годі, царю-государю,
Дрібні листи писати:
Геј, бо вже ж Семен, да вже Палієнко
Јде на тебе војувати.
45. Геј, чи порадиш, царю-государю,

- Да с плеч голову знати,
Геј, чи порадиш Паліја Семена
Да на Сібір заслати? —
— Геј, не порады, вельможниј Мазепо,
50. Да с плеч голову знати,
Геј, лиш порады Паліја Семена
Да на Сібір заслати. —

(Запис. в с. Низьким Ташлику, гајсинськ. пов. 3 наперів Ів. Новицького 1863—64 рр.).

Варјант подібниј до повишчого, — тільки шче розрісся. То, шчо Мазепа тут зветься *вельможниј*, — як і в 8-му, — та спомин *сердюків* показује, шчо більша јого частина. окрім віршиків 7—20, старшого складу, до 1708 р., — не вважајучи на зовсім нові слова: *бал, дрозжка*.

Сердюки — платъня гетьманська гвардіја, набрана не з самих козаків. В першиј раз споминајеться при Дорошенку в 1674 р. Мазепа, — котрого діјсні козаки не лубили, — держав три полки сердюків (Бант. Кам. ор. сіт. II, 148, III, 233) і набирав јих, як і охотницькі чи компанійські полки, на скільки можна, з чужих лудеј. Кијівськиј војвода кн. Барятинськиј писав навіть (в 1697 р.), шчо «Гетманъ держить у себя въ милости и призрѣніи только полки охотницькіе, компанейскіе и сердюцкіе, надѣясь на ихъ вѣрность и въ этихъ полкахъ нѣтъ ни одного человека природнаго козака, все поляки». (Соловѣвъ, XIV, 217). Порівн., шчо казав московськиј піп Лукјановъ: «Только онъ (Батуринскій замокъ) крѣпокъ стрѣльцами московскими; и гетманъ онъ есть стрѣльцами-то и крѣпокъ, а то бы его хохлы давно уходили, да стрѣльцовъ боятся» і т. д. (у Антоновича, Посл. врем. козач., 70).

10.

1. Ој, зза гају, гају зеленого
Ја орел вилітаје; —
От-там же прокльатиј Мазепа
Та намет розбиваје,
5. Шовковими та килимами
Та столи застельаје,
Та Семена, Семена Паліја

- Та в гості зазиває:
— «Просьу ж тебе, Семене Палію,
10. Та на бенкет до себе». —
— Ој, бојусьа, прокльатиј Мазена,
А шчоб ти мене не зрадив. —
— «Ој, далебі, Семене Палію,
А далебі не зрадъу;
15. Ој, ја тебе, Семене Палію,
Та на добре порадъу.
Ој, ти будешь, Семене Палію,
Корольом корольувати,
А ја буду, Семене Палію,
20. Та царем царьувати.» —
— Не достојін ти, прокльатиј Мазена,
Та царем царьувати;
Ти достојін, прокльатиј Мазена,
В ката в стовпа постојати. —
25. Ој садовить ја свої гајдуки —
Та ј усе по за стільју,
А Семена, Семена Паліја —
Та ј усе по ослонах.
Ој, напуваје та свої гајдуки
30. Все медом солоденьким,
А Семена, Семена Паліја —
Все вином зелененьким.
Ој, немного та Семен Паліј,
Ја немного випивши, —
35. А бујненькоју та головочкоју
Та на скалнью схиливсьа.
Ој, як крикне, прокльатиј Мазена
Та на свої гајдуки:
— «Берить, берить Семена Паліја
40. Та все стиха під руки.
Ој, узьавши істиха під рука, —
Заливајте в кајдани,
А заливши та в кріпкі кајдани, —
Закидајте в темницю,
45. А ја ж хочу с королем швецьким
До царьа на скалницю». —
Ој, змовив та Семен Паліј,
А сидьачи в темниці:

— Брешеш брешеш прокльатиј Мазепа,
50. Та в царя на скалници. —

(Зап. в 1872 в с. Богатіј, новомоск. пов., од діда пасішника 90 років J. Манджура. Київск. Старица, 1882, Мартъ, 612—614).

Цей варіант шче далі одіjšов од старших. Думка, котру пускали в народ царь і Скоронадський, шчо Мазепа «ізмінив» не «для общей пользы народа Малороссійскаго и содержанія вольностей ихъ», як писав він в універсалах. — а «для собственной своей тщетной славы и властолюбія своего», — шчоб «учиниться въ Украинѣ самосластнымъ княземъ... жебы былъ самовластцемъ надъ народомъ нашимъ Малороссійскимъ» (Чтенія, op cit., 187, 194, 197) або стати князем Сьверським (тамож 195) отголосилась в 15—20 віршиках цього варіанта так, шчо Мазепа вже хоче бути царем, а Палію даје королевство. — Справди Мазепа вимовляв собі в Ст. Лешчинського ім'я князяа ј обладаньна војводствами Полоцьким і Вітебським. (Армфельд, у Костомарова; Р. М., 1882, Сент., 204).

В вірш. 45 причепились слова з «королем шведським» до одјіздy Мазепа в Москву в 1705 р.

11.

1. Ој, під дубом, Стародубом
Там льахи суд збірала,
Того Семена, того Паліја
На баль зазивали:
5. — «Пријидь Семене, пријидь Палію,
В гості до мене;
Зготују вечеру, дорогіјі напитки
Та і умисне дља тебе!»
Ој, да скоро Семен, ој, да скоро Паліј
10. На подвірје зјізжав, —
Зараз јому прокльатиј Мазепа
Чашу вина виношав.
Ох, да скоро Семен, да скоро Паліј
Та вина напивсьа, —
15. Свому конью, конью вороному
На гриву похиливсьа.
Ох, скрикне прокльатиј Мазепа

- Та ї на своїх жандарів;
«Возьміт Семена, возьміт Паліја
20. Да закујте у кайдани!
Сам конья сідлају, з двора виїзжају,
До цара на столицу, —
Ох, возьміт Семена возьміт Паліја,
Да закиньте у чугунну темницю...
25. — Здоров цару, најасніjšиј цару,
Превеликиј дару!
Хотів Семен, хотів Паліј
Світа звојувати, половину одібрати.
Од міста, до міста (до Сібіру, ---прим. співака)
30. Вороними кіньми заньати.»
Ох, обізвавсья Семен Паліј
У чугунні темниці:
— Еј, бреше, бреше прокльятіј Мазепа
У цара на столиці!
35. Ој, у недіљу, рано по рапеньку,
Як місяць добре в гору підбивсья,
Вже Семен, вже добріј хлопець
Із Сібіру свободивсья.

(Зап. в Сквирськїм повіті, Київськ. губ. З паперів Ів. Рудченка, 60-х рр.).

Початок сплутаній: *Стародуб* попавсь в оповіданьня про арештуваньня Паліја з історіі походу Мазепа в 1708 р. Тоді багато було розмови про Стародуб, — бо шведи увіjšли в Україну через землю Стародубського полку; царь звелів Мазепі виступити до Стародубу; в с. Горках, Стародубського полку, Мазепа зішовсь з шведським королем. (Костомар. Р. Мысль, 1882, Окт. 210—229). Вороги Паліја повернуті вже просто в *льахив*, — бо така вже звичка неписьменних українців всьаких ворогів обертати в *льахив*: так в однім варјанті про рујну Січі в 1709 р. Галаганові козаки ї москалі повернути в *льахив* (див. в І розділі, стор. 1). Jestь варјант пісні про рујну Січі в 1775, в котрому ї тут винні *льахив*, — а в однім галицькїм варјанті пісні про Саву Чалого ї цього слугу *льашьського* вбивають не запорозпі, а «*льахив-гајдамахив*». Як між Мазепиними сердьуками було багато *льахив*, — або коли арештуваньня Паліја було на руку полькаам, то навіть Гра-

б'янка писав, шчо «Мазепа, по намовъ Лядской, о Палїи началъ промышляти. И по многихъ дому обѣдахъ змыслилъ (на него) змѣну, и взявши его, далъ подѣ московскій караулъ, и потомъ на Сибѣръ заслалъ». Ор. cit., 242).

В віршику 26-ому видно охоту говорити з висока,— а далі донос Мазепа на Палїя розказується фантастично, як в казках говоритьсья про зміну самого Мазепа. Також ма-льується далі і те, як Палїі із Сибіру свободивсья.

12.

1. Солодким медом, да солодким вином кубки исповняли,
А і у тої час Семена Палїя на бенкет зазвали.
Ої, як крикне пес Мазепа на свої леїтари:
— «Возміть, возміть Семена Палїя да забійте в
каїдани!» —
5. Ої, забив же у каїдани да вкинув в темницю,
А сам їде, пес Мазепа, к осудару на столицю:
— «Не ја ж тобі, велик осудару, не ја тобі змьена,
Змьена ж тобі, велик осудару, од Палїя Семена. —
Ої, як зішов Палїі Семен на високу могилу:
10. — Стійте ж, молодці, не л'якайтесь, шче ж ја не
загинув! —
Ої, як крикнув да великій судар, сидѣа на столиці:
— «Бежить, бежить выпускайте Палїя з темниці,
Нехаї бежить не пускає Шведа на столицю!»
Ої, ішче хміль зелененькії з землі витикавсья,
15. А уже Палїі Семен з Шведом воювавсья.
Ої, уже хміль зелененькії з тичини до долу,
Не пускає Самен Палїі а Шведа до дому.

(З паперів Максимовича. Помічено його рукоїу: «Около Межигорскаго монаст.»).

Сибір пропушчена. Палїі чудесно увільняється, по казковому.

13.

1. Ої, з моря та до Перекопу
Та вітрець повіває
Еї, а вже, а вже проклятиї Мазепа

- Паліа Семена та на балъ зазиваје:
5. — «Ој, прибуди, прибуди, Палію Семене,
На бенкет до мене,
Ој, то ж не буде, Палію Семене,
Тобі зміни од мене». —
Ој, тільки Паліј Семен
10. С добра прибуваје
Еј, а вже, а вже прокльатиј Мазепа
Чашу вина наливаје.
Ој, тільки Паліј Семен
З чаші вина напивсьа,
15. Еј, вороному та коникові
Да на гриву схиливсьа.
Ој, як крикув прокльатиј Мазепа
А на свої латшани:
— «Ој, візміт, візміт Паліа Семена
20. Та забијте в кајдани.
Еј, а забивши ј у кајдани
Та укиньте в темницю.....»
Еј, сам појіхав прокльатиј Мазепа
Та до царя на столицю.
25. — «Еј, здоров, здоров ти, Восточниј царю,
Щось мају казати.
Ој, хоче, хоче Паліј Семен
Да ј на царя војувати». —
— Ој, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа.
30. Ој у того царя на столиці:
Еј, а вже ж, а вже ж Паліј Семен
Да вже не в темниці.
Ој, брешеш, брешеш, прокльатиј Мазепа,
Не правду говориш:
35. Ој, не војував Паліј Семен
Та либонь і не буде.
Ој тільки ж мені Паліј Семен
Чужу земљу здобуде. —
Ој, пішов, пішов Паліј Семен
40. Та у степ гульати,
Ој јак став, јак став Паліј Семен
Јак став на Мазепу војувати.
— «Ој дозвољ, дозвољ, ти Восточниј царю,
С плеч голову знъати!

45. — О! не позволяу, Палію Семене,
С плеч головки здімати
Ој-но позволяу, Палію Семене,
Під обахту узвати.
Ех, *как* посмотриць прокльаріј Мазепа
50. Як у степу будем гульати,
Еј, то посмотриць прокльатиј Мазепа,
Як будемо з ним војувати.
Еј, по тім гульаьні-војуваьні позволяу
С плеч головку зняти!

(Зап. в с. Кашперовці, тарашч. нов., київськ. губ., ад діда Логвина, в 1867 р. Л. Маціевич).

Цај варіант задержав стариј вираз «*Восточниј* царю» (дав. у нас в I-му розділі, стор. 68—70, 136) та тільки увесь він перејшов через салдатську виправку: *лејтари* обернулись в якихсь *латпанів*, розмови переплутались і војна Паліја з Мазепоју ј услуги Паліја цареві стратили дієсні, — історичні, форми і стала фантастичноју.

14.

1. Із за гају зеленого бујниј вітер повіваје,
Там прокльатиј Мазепа Паліја Семена на бенкет за-
зиваје:
— «Ој, прибудь, Палію, ој прибудь, Семене, та ј на
бенкет до мене,
5. Геј, да не буде, Палію Семене, тобі кривди від мене.
А јак тільки Паліј, а јак тільки Семен в нову бра-
му ујізжаје,
Геј, зараз, зараз, прокльатиј Мазепа медом-вином на-
поваје.
Ој, јак тільки Паліј, ој, јак тільки Семен меду-вина
напивсьа,
Геј, зараз, зараз вороному коню на гривоньку ј по-
хиливсьа.
10. Ој, јак крикнув-гукнув прокльатиј Мазепа та на
својі гајдуки:
— «Геј, ізвжажіте Палію Семену та ј назад руки!»
Геј, ізвжазали Паліја Семена, закинули у темницу,

А сам поїхав прокльатиї Мазепа аж до царя на
столицю.

- «Геј, здрастуй, здрастуй, а ти білиї царю,
15. Уже Палії Семен у темниці». —
— Геј, брешеш, брешеш, прокльатиї Мазепа,
Јесть він даже на столиці. —

(3 паперів Ів. Новицького).

Інтересно, як примір того, як вривається пісньа.

15.

1. З низу, з низу, з низу та з Лиману.
Та вітер повиваје,
Геј, там Мазепа Паліја Семена,
На охоту визиваје.
5. — «Геј, прибудь, прибудь, Палію Семене,
На охоту до мене, —
Геј, не буде, Палію Семене,
Тобі кривди од мене!»
Геј, скоро Семен, ој, скоро Паліј
10. Та на двір приїзжаје,
Ој, зараз, зараз, прокльатиї Мазепа
Медом-вином напуваје;
Геј, скоро Семен, геј, скоро Паліј
Меду- вина напивсьа,
15. Ој, він своєму коню вороному
Та ј на гриву похиливсьа.
Ој, да крикнув прокльатиї Мазепа
Та на своїх уланів:
«Геј, возьміте Паліја Семена
20. Та забијте в кајдани!»
Еј, узьали Паліја Семена
Та вкинули у темницю,
А сам поїхав прокльатиї Мазепа
Аж до царя на столицю.
25. — «Геј, чолом-чолом најаснішиї царю,
Превеликаја сила!
Ој, хоче Паліј Швенда уловити, (sic!)
Москаља вирубати.»
Ој, обізвавсьа та Паліј Семен,

30. Та сидючи у темниці:
— «Ој, бреше, бреше, прокльатиј Мазепа
Ој, у царя на столиці. —

(З паперів Ів. Рудченка, зап. в с. Романовці, сквирського пов. жиївськ. губ.).

Віршик 26 служить дльа провірки віршика 13-го вар-
янта 4-го ј шчирости всього того варјанта. Віршик 26
показује початок темноти історичного спомину.

16.

1. Ој, з низу, з низу, з морського лиману
Буниј вітер повіваје —
Прокльата Мазепа Паліја Семена
На бенкет зазиваје.
5. — «Ој прибудь, прибудь, Паліју Семене,
На бенкет до мене;
Не буде тобі, Паліју Семене,
Тобі кривди од мене!» —
Ој, а вже Семен, а вже Паліј
10. Ј а до двору не дојізжаје,
Прокльатиј Мазепа Паліја Семена
Медом-вином витаје.
Ој, а вже Семен, а вже Паліј
Меду-вина напивсьа,
15. Ој, а вже Семен, а вже Паліј
На конику похиливсьа.
Ој, а крикнула прокльата Мазепа
Ј на свої гајдајі:
«Ој, візміт Семена, ој візміт Паліја,
20. А забијте в кајдани.»
Ој, узьали Семена, ј а взьали Паліја
Ј а вкинули ј а в темницю
Ј а сам сів на коня, појіхав до царя,
До царя на столицю.
25. — «Ој, здоров, царю, ој, здоров, государю!
Ј а шчо в тебе чувати?
Ј ој, беретсьа Семен, ој, беретсьа Паліј
Ој, на царя ј војувати». —
Ој, ј вже хміль, ј а хміль зелененькиј

30. **Ж а в** головочки в'єця.

Ој, прокльата Мазепа да і з государем

Да ј на столиці б'єця.

(Зап. в с. Будаках, аккерманського пов., бесарабської губ. на Шабалацькіј косі од рибалки Гараська Росльаченка в 1874 р. М. Ганіцькіј).

Мазепа обернутиј в жіночу форму. Слова про хміль перенесено на Мазепу; војна його — в столицу.

17.

Був колись у цара Петра дуже храбриј војака, Семен Паліј, і був у цього цара повіренниј спершу Мазепа. Мазепа став завидовать Семену, шчо цар став шчиро лубить його. А Мазепа був чоловік з неправдоју дльа царя, тільки держав те до пори в собі. Він забачив, шчо Семен Паліј дуже шчасливо б'єтьсьа з ворогами царськими. Як хотіла зачинатьсьа војна з Шведом, то навісніј Мазепа задумав вбить Семена:

— «Прибудь, Семене Паліју, на охоту до мене,
То не буде, Семене Паліју, тобі кривди од мене». —

Скоро Семен, скоро Паліј на поріг ступаје,

Прокльатиј Мазепа з карабина забиваје.

А забивши Семена Паліја, та кинув ј у темницю;

Сам појхав, прокльатиј Мазепа аж до царя на столицу.

Не слишить Восточниј цар Мазепи на столиці,

Тільки слишить Семена Паліја, сидьачого в темниці.

А Мазепа думав, шчо Семен Паліј уже не живе, та ј став кепковать над ним:

— Чом, зелениј хмельу, цо тичині не в'єшсьа?

Чом, Семене Паліју, із Шведом не б'єшсьа?

Еге! кажи здоров!

— Хміль зелененькіј уже викидаје,

Уже Семен, уже Паліј в чужі стороні гульаје!

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., київськ. губ., М. Ганіцькіј. «Кіевлянинъ» 1866 г. № 111).

Показ, јак пісньа вже забувајетьсьа ј заміняјетьсьа прозајічноју (простомовноју) казкоју, з образами фантастичними, а не історичними.

18.

1. — «Геј, прибудь, прибудь, Семене Палію,
На охоту до мене,
Еј, та ј не буде, Семене Палію,
Тобі кривди од мене».
5. Еј, скоро, скоро Семен Палієнко
Та ј у двір уїзжає,
Еј, зараз, зараз, превражиј Мазепа
Чашу вина паливає.
Еј, ој, як випив Семен Палієнко,
10. Та ј на коньа похиливсьа.
— «Еј, чи не будеш, Семене Палію
А на царьа војувати?» —
— Еј, ја не буду, прокльата Мазепо,
Та на царьа рук здімати. —
15. Еј, як крикнула, прекльата Мазепа,
Та ј на свої једнорали:
— «Еј, возьміт, возьміт Семена Паліја
Та забијте в кајдани».
Як узьали Семена Паліја
20. Та ј у темну темницю
Еј, а сам бреше, прокльата Мазена
Та ј у царьа на столиці.
Еј, як проспавсьа Семен Палієнко
Та ј у темніј темниці,
25. Еј, розбив, розбив прокльатіј Мазепі
Всі покої і світлиці.

(Зап. в с. Краснім Куті, тарашч. пов., київськ. губ. Ів. Новицькиј).

Хоч шче пісьня, — а вже по характеру казка: Мазепа—
якась мара, жіночого роду; сам Паліі характерник, шчо
розбив стіни.

19.

1. Ој, пјуть, та ј пјуть та два козаченьки,
Вони пјуть та гуляють,
Та вони с собою Семена Паліја
На охоту підмовляють.
5. — «Та поїдьмо, Семене Палію,

На охоту із нами,
Бо вже не буде, Семене Палію,
Тобі зрізноньки над нами».

- Та не вспів же та Семен Паліј
10. Та меду-вина напитьсяа,
Ој, поспішивсьа проклятиј Мазепа
До Паліја примоститьсяа:
— «Ој, та беріте, хлопці Харшавці,
Семена Паліја під руки,
15. Та забијте Семена Паліја —
Та у кріпкі заліза,
Ој, посадіте Семена Паліја —
Та у темпу темнищю,
Та в залізну клітку,
20. За залізній двері».

А як огляділась та наша царицьа
Та не з вечера, в ранці:
— «Ој, десь немає Семена Паліја
В моєму білому царстві.» —

25. — Ој, дај же нам, та наша царицьа,
Та ј двојпоје жалуваньна
І ше ј красну одежу:
Тоді можем знати, можем розіськати
Та ј Семена Паліја, —
30. Ој, Семена, Семена Паліја, —
Превеликого лицаря.

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Стара Водолага, валковськ. пов., харьк. губ. Співав чоловік в шинку. «Може», казав, «де шчо је, а ја більш не чув», і називав Семена Паліја гетьманом. Пор. Київск. Стар. 1882 Мартъ).

Початок зовсім уже одішов од історичної правди. Він склавсь на спосіб початку пісні про обман дівчини, — напр.

Два козаци та в корчмочці пили,
Жидівочку Хіјавочку з собов підмовили.

(Головацк., Нар. Пјсни Галицк. и Угорской Руси, I, 205).

або: У Кијіві на риночку
Пјють льашеньки горілочку
Пили ж вони да гульвали,
Гальу јіхать підмовлявали.

(Закревскій, Старосвѣтскій Бандуриста, 1861. I, 79).

В середині, котра більш вбереглась, ляхи-сердьуки обернулись в «хлопців Харшавців». Кінець теж не історичній і збива на казку, з московсько-салдатською барвою (особл. вв. 23—27).

20.

1. Ој ти Семене, Семене Палію,
Ти преславний козаче,
За тобою, Семене Палію,
Та вся Україна плаче.
5. Ој, не так же таја Україна,
А јак город Полтава, —
Там торгује прокльатій Мазепа
А вином зелененьким,
Та частује Семена Паліја
10. А кубочком повненьким.
Баче, баче прокльатій Мазепа,
Шчо Семен Паліј спивсьа:
Він свому коньу вороному
Та на гривочку схиливсьа.
15. Ој, јак крикне прокльатій Мазепа
Та ј на своїх гајдарів:
— «Веріть јого, превражого сина,
Заливајте в кајдани!
Ој, заливши јого у кајдани,
20. Закидајте в темницю,
А закинувши јого у темницю
Бијте з ружжів, пістолетів,
Шчоб Семена, Семена Паліја —
Шчоб на світі було *нѣту*».

(Зап. Ів. Манджура в 1872 р. в слоб. Банніј, ізьумськ. пов. харьк губ. «Кіевск. Старина», Мартъ, 1882 г.).

Початок (віршики 1—5) з пісні про Морозенка (порівн. напр. у Метлинського, Нар. Южнорусск. Пѣсни, 408—412). Далше зовсім не історично.

Інтересно, шчо в остатнім віршику Мазепа јавльајатьсьа москалем.

21.

1. *Joї, під нід городом, та під Козловим, ої, там пани*
стоїали,
Ж там пани стоїали, кубочки сповняли, Семена ча-
стували.
Ої, не скоро једен, Семен Паліј впивсьа,
Ж та на конику, на буланенькому похиливсьа.
5. *Ої, у Полтаві проклятиј Мазепа ј крикнув же він*
на своїј лејтари:
— «Joї, беріть, беріть Семена Паліја в кајдани!
А заливши јого в кајдапи, кидајте в темниці...
Ої, глянув, ої, Семен Паліј на правују руку, —
Јого кінь буланепькиј а не вискочить із шведського
трупју.
10. *Ої глянув а Семен Паліј на лівеје плече, —*
Аж позад јого кониченька буланого кроваваја річка
тече.

(Зап. од чорноморців)

Забувајучись, пісньа про Паліја перевернулась з віршика 8-го в пісньу про Ів. Нечаја. (Порівн. у Антонов. ј Драгоман. II, № 12). А все ж зоставсь спомин, шчо Паліја арештували *пани*.

22.

Д. Костомаров, в своїј праці «Исторія казачества въ памятникѣхъ нар. кознорусск. пѣсеннаго творчества» напечатав виписки з варјанта Цертелева по «Полтавскимъ Губернскимъ Вѣдомостямъ» (1860, № 14—15) добавивши до них частини свого варјанту, записанного въ Суботові, чигир. пов., київськ. губ. (коли? ким?). Дљя повности ми дамо тут з цього зводу одміни проти Цертелевського варјанту, котрі мусьать бути частинами з Суботовського.

- 1) — «Ої, пријідь, пријідь, Семене Паліју, на охоту
до мене,
Ої, не буде тобі, Семене Паліју, кривди от мене!»
Ої, пријіхав Паліј Семен да став з конья вставати,
Став јого пес Мазепа медом-вином частовати...

- 2) Ој, шчо ж мовить да Паліј Семен, сидьачи в темниці:
— «Бреше, бреше пес прокльатиј Мазепа в листах
на столиці». —

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, чом головок
не складајеш?

Ој, либопъ же ти, прокльатиј Мазепо, із Шведом
накладајеш?

Ој, хмельу ж мій, хмельу зелененькиј, час із тичипи
до долу!

Не пускај, Семене Палію, тих Шведів до дому!

(Русская Мысль, 1880, VI. 46—47)

В першіј частині інтересно, шчо Мазепа зветься *пес* (теж в вар. 12-ому), а не *прокльатиј* (в вар. 1-ому *прокльатиј пес*; в вар. 7-ому і 18-ому *превращиј*; в 9-ому *вельможниј*, в 8-ому *вельможниј гетьман*). Певно, песом прозвала Мазепу чернь українська шче до його зміни.

Переглядаючи тепер усі варјанти пісні про Паліја і Мазепу, ми бачимо, шчо з 21-го (один, 21-ий, ми виключаємо, бо в нїм кінець з другої пісні) тільки *шестеро* з них кінчаютьсья віпюју Паліја з шведами (5, 6, 17, 20) або з Мазепю без шведів (12, 16); сюди ж треба прирахувати і першу половину 7-го. *Десятеро* варјантів кінчаютьсья арештуваньням Паліја (8) або одїздом Мазепи на столицю (1, 2, 3, 4, 7, 10, 14, 15, 18), *один*—(18) висилкоју Паліја (9), *один* приказом вбити Паліја (20) *три* увільненням Паліја (11, 14, 19). Цей розсчот показује шче раз, шчо пісньа склалась не про віпню 1708—1709 рр. і зміну Мазепи, — а про арештуваньня Паліја, в 1704—1705 р., — і шчо спомин про віпню і зміну Мазепи причепивсь вже послі.

ПРИЛОГИ ДО № 1-ГО

1. Назви про Палію і Мазепу.

1.

Як підступив Швед під Полтаву, то царь і став думать та совітуватись з начальниками: як би його побідить? А один ото і каже: «знаєте, Ваше Величество, ја вам найду одного чоловіка, шчо непременно побідить його. Мазепа і духу його боїтьсья; ви його по Мазепиним навітам та прозьбам на Сібір заслали». — А хто ж се? — «Палію Семен!» — Як же б же його сьуди приставить до битви? — «А хочте, ја його привезу до битви.» — Добре. Велику за се награду получиш. — Та і дав йому бумагу, а тої і полчавсь по Палію... Палію підсїв як раз на битву. Явивсь до царя такиї стариї, та обросшиї, борода по пояс, а ізмучениї у каторзі, — Боже!... Царь з ним поздоровкавсь, та і став просити прощенья. Каже: «Прости мене, Палію! Ја тебе обідив не знавши твоєїї вірности.» — «Бог тебе, царю, простить, а ја прощаю,» — каже Палію. Та поговоривши з царем і пішов до козаків. А козаки його як побачили, — Боже! як зраділи, а він їх даваї цілуват... Далі і каже: «А де, хлопці, моїа чугуїна *Стеха* (се його лубима пушка була), та шчо ја з неїу під турка у Азов ходив, та вбив з неї башу?»¹⁾ А хлопці зараз і кинулись їїї шукать, та таки і знаїшли. — Боже! як кинувсья він їїї цілуват, то так слези і полилсья з очеї. Поплакавши над пушкою, взяв прозорну трубу, та і дивитьсья на монастирську дзвіницю. Роздивившись і каже: «Ишь вражі сїни! обідають!» — Хто, батьку, обіда? — питають козаки. — «Мазепа с Карлом і пушку сьуди виставили. Ось даїте, лишень, хлопці, ја своїу Стеху заряжу». Та

¹⁾ На скільки звісно, Палію під Азовом не був, а ходив не раз під Очаков.

як зарядив, як випалив, то так отьутьганта, шчо кушаньня подавав, на двоје ј перервало. Мазепа, як побачив се, як схватитьсьа, як сплесне руками: — «От тепер», каже Карлові, «ваше величество, пропали ми!» — «Шчо? Як?» — «Паліј приїхав: ја јого пушку почув». — «Не бојусьа твого Паліја», каже Карл, (він таки хвабриј був). — «Отже ж як хочте, а пропали» каже знов Мазепа Карлові.

На другіј день Паліј як узяв із својејі Стехи палити, то шчо наведе на якіј шведськіј рьад, то вони як полова ј синплутасьа.

(Росказувано в Полтаві 1857 р. 3 паперів Оп. Маркевича)

Подібні казки надруковано також у Куліша, Записки о Южпой Руси, I. 115—128; в Основѣ, 1861, № 11—12, XIV, в «Кіевлянипѣ» 1870, № 57; у Драгоманова, Малорусскія Народныя Преданія и рассказы, 201—207; в Кіевској Старинѣ, 1882, Мартъ, 611—612, Сент., 579—581; окрім того витяги з подібних оповідань у Антоновича, Посл. времена козачества, 60—63, 73, і в Чубинського, в Запискахъ Югоз. Отд. Русск. Геогр. Общества, I, 298. — У нас нема місця, шчоб звести тут усі ці казки, і ми скажемо тільки об тім, в чому вони зходьтьсьа з піснями, або в чому ріжньтьсьа од пісень.

В піснях најголовніша річ — полон Паліја Мазепоју; в казках — віјна з Шведом. Цьа віјна змальована в казках не тільки не історично, а навіть зовсім фантастично. Шче наш варјант најменше фантастичніј і найбільш історичніј. В других часто навіть затемнено знатьтьа, хто саме були Паліј і Мазепа: де коли напр. Мазепа зветьсьа корольком, а Паліј — јого генералом; Мазепа зробленіј хрещеником царьа ј т. д. В одніј казці С. Паліј навіть зветьсьа Степан Плаха. Мало того, шчо в кількох казках Паліј і царь перед битвоју вимовляють собі в Мазепи ј шведів передих на кілика днів, — јак в московських *билинах* (див. напр. «Пѣсни, собр. П. В. Кирѣевскимъ», вып. I, 58, вып. II, 58 і др., — де Ильја Муромець просить строку аж на три місяці). Мајже в усіх казках Паліј војује чудодіјно, «ангельськоју силоју»: поставить ратище, то Мазепа видить ціле віјсько, — перекидајетьсьа собакоју, або літа під небо ј т. и. В двох казках навіть і Мазепа

змальований як волшебник. До того чудодійність Паліа мальується не в особних (індивідуальних) образах, а в загальних, котрі часто здибуються в казках про всяких других фантастичних лицарів, і котрі по більшій части не особно українські, а належать до тих, що переходять од народу до народу і здибуються в казках усяких народів Азії і Європи. Коли одна казка розказує, як Паліа перекидався собакою і так бігав у табор Мазепи, — то це нагадує, як в Слові о Полку Ігореві Всеслав Полоцький перекидається вовком. В більшій части казок про Паліа він кидав далеко чудесну кулю, або стрілу (в XVIII ст.!) в страву Мазепи; подібне ж розказується про лицаря Михаїлика (Зап. о Южн. Руси, I, 3; Антонов. и Драгом. I, 50). В варіанті Чубинського стріла Палієва влуча «в лусту м'яса» в Мазепи і Карла. Це вже як раз підходить до того, що здибуємо в III голові монгольських казок (на індійській основі) Шидді-Кур, — котрі не раз зв'язують наші (як і інші європейські) казки з східно-азійськими. Там чудний чоловік Масанг, котрого товариші зрадою покинули в проваллі, вибавившись звідти, як побачив, що товариші їдуть з польованья і несуть кожний по шматку м'яса, пускає, щоб налякати їх, стрілу. Ті по стрілі взнали, чия вона, і усі в один голос закричали: ми винуваті і т. д. (Шидді-Куръ. Перев. съ монгольскаго на русск. яз. ламы Галсана Гомбоева, 26; Этногр. Сборникъ, VI. Уся казка про Масанга дуже подібна до наших про Покотигорошка і Івана Богодавця у Чубинського, Труды, II, 231—235, 239—250). Порівн. в Московських билинах, як Васька П'яниця пускає стрілу в татарського царя Калина, влуча в його зятя (Кир., I, 72, II, 72 і др.).

В одній казці (у Куліша, № 2) Паліа вбивши волшебника Мазепу, палять його і пускає попіл по вітру, так як це роблять усякі другі казкові лицарі з зміями, напр. у нас Кирило Кожем'яка (Зап. о Ю. Руси, II, 30).

Окрім усього иншого, тут само ім'я *Паліа* притягло на цього историчного лицаря звісний казковий образ. Подібне ж сталося і в другій казці, — в котрій Паліа за те бо і прозвали Палієм, що він влучив змія Полоза, котрого не міг вбити сам архангел Гавріїл; змія потім смолою. (Основа, I. cit.; у Антоновича патякається на другий

јаснішчиј варјант казки про те, јак *Паліј чорта зналив*). Але јак раз такє росказујетьсѧ ј без имени Паліја (у Драгом. Малор. Нар. Предэнія и расказы, 42, у Чубинськ. Труды, I, 19. Московськиј вар. див. у Садовникова, Сказки и преданія Самарск. края, № 83. Илья пророкъ и стрѣлецъ).

В одніј казці навігь зародини Паліја случились чудесно, од спаленојі голови: Раз чоловік би то виорав лъудську голову і приніє јіі до дому, шчоб поховати. Та жінка јого сказала: «оцѧ голова на својому віку багацко хліба перејіла». — Буде вона шче јісти! — одказала голова. Чоловік зльакавсь, — та ј спалив голову, та тільки попіл з нејі приніє «бог зна дльа чого» до дому. Там јого лизнула, замієць соли, дочка хазѧјіна, — та ј завагоніла нашим лицарем. Дуже подібне здібуюмо в сербськіј казці про збудованьѧ стіни Царіградськојі. Тут імператор најіхав на мертву голову, котра каже јому: «на шчо ти мене топчеш; ја тобі можу пошкодити, хоча ј мертва». Імператор робить з головоју, јак чоловік в українськіј казці; імператорська дочка, встромивши налець в попіл, коштује јого — ј потім родить сина, котриј далі будује Царьград (Караджича, Српски Рјечник, 1852, 808, Цариград). Цѧ сербська казка, котра мабуть пријшла до сербів з Византіјі (див. дослід д. Веселовського *Le Dit de l'empereur Constantin*, в *Romania* 1877) сама мабуть пријшла в Византіју з Азії, бо там јєсть {персидсько-турецька казка «про голову, через котру погинуло 80 чоловіка». В ціј казці один купець в Арабіјі паткнувсьѧ раз на голову, на котриј написано було: «оцѧ голова, јак була жива, то причинила смерть 80 чоловікам, і через довгий час після свого погину вона шче мусить потерьати 80 душ». Купець товче голову на порошок, — але ј цей порошок ожив в дочці купцевіј, котра родила од нього «сина тајни». Потім тој син одкрива вежирьу обман јого 40 невільниць і јіх польубовників. (*Tuti-Nameh. Eine Sammlung orientalischen Erzählungen. Nach der türkischen Bearbeitung übers. v. C. Rosen. L. 1858, B. II, 85—92*).

Обидва оповіданьѧ, сербське ј турецьке, јак бачимо, належають до старого кругу казок про лъудєј з незміншоју долеју (фатальних) јак Кир, Мојсеј, Едіп, Ромул, Вікрамадітіја і т. и. Очевидно, шчо шматок з цих казок зајшов до нас і причепивсь до имени Паліја. Звідки зајшов він до нас, чи од

греків, чи од турок, напевно не беремось сказати, — а тільки слова жінки про голову і одповідь голови в нашій казці більш нагадують Туті-Намег, ніж сербську казку.

Після цього немає дивного, шчо в одній з наших казок про Паліа і Мазепу розказується як раз таке, яке бачимо в десятках казок усьаких народів про фатальних льудеј, — чоловіків і жінок, имено, буцім то Мазепа звелів вбити Паліа і принести його серце, — та царь велів салдатам тільки замурувати Паліа в стовп, а салдати принесли Мазепі серце собаче, замість Палієвого (Записки Югозап. Отд. Р. Геогр. Общ., I, 298). Подібне розказується напр. у Чубинського, II, 304 — про «Лева, купецького сина», котрого велить зарізати батько, — у De-Gubernatis, Florilegio delle novelline popolari, 30, про Попельушку (La Cenepentola) котру велить зарізати батько, — про дівчину і мачуху, напр. у Афанасьєва, Р. Нар. Сказки, № 121 (Волшебное зеркальце, — білоруській і великоруській варіант; в примітках, в т. IV, 269 вказується український варіант Новосельського, Lud Ukrajiniski, I, 245 і Гребінки «Мачиха и панночка, малороссійское преданіе». В подібній німецькій казці у Grimm, D. Kinder und Hausmärchen, № 53, замість серця звелено принести легке і печінку, — а про серце знаходимо в другій казці, № 76) Подібне ж в казках про Соломона і його матір (див у Тихопрравова, Лѣтоп. р. литерат. т. IV, 112, у Драгом. Малор. Нар. Пр. и раск. 100). Про азіатські первообрази таких оповідаць див. у Benfey, Panschatantra, I, 175.

В другій казці (Антоп., op cit., 175; жаль, шчо не цілком напечатана) Мазепа, замкнувши Паліа в темницю, кида в море ключ, котрий потім тільки чудом знайдено. Таке саме розказується в казках по всьаких країнах, напр. в казках про великого грішника (З купи примірів доволі буде вказати: старофранцузську історію папи св. Григоріа, Vie du pape Gregorie le Grand, éd. Luzarche, 1857, і її переробки, в тім числі і ту, шчо напечатана в Костомарова, Памяти. стар. р. литер. II, 415—442; Luzel, Légendes chretiennes de la Basse Bretagne, I, 83, 262 і Драгоманова, Малор. Нар. Преданія, 131).

Ця загальність і фантастичність образів, в котрих малюється Паліа в простомовних казках, проти особистих, індивідуальних, і дієсних, реально-історичних образів, якими

малюються його суперечка з Мазепою в старішчих варіантах пісні, — дуже інтерна, як і те, що з годом, пісня, як почала забуватись, то варіанти її зблизились до казок. Можна думати, що пісні зразу склались серед льудей, котрі знали і Палію, і Мазепу і розуміли дієні тодішні громадські, політичні, справи, — скоріш усього серед козацтва і, певно, попереду на правобічній Україні. Простомовні ж казки, певно, склались уже після Полтавського бою і, мабуть, серед льудей, котрі стоїали дальше од громадських справ і котрих тільки вразило те, що царь рантом повернув Палію на волю, та що скоро потім шведи з Мазепою втекли з України. Те, що з годом і варіанти пісні про Палію почали зближатись, — сказати би: принижатись, — до казок, показує, як з годом, через втрату волі і пониження освіти в Україні, понизилось серед українського народу розуміння громадських справ і своєї старовини.

Тільки все таки і простомовні казки про Палію мають свою вартість поетичну і психологічну, а де які і історичну. Вони, хоч і по своєму, а все таки передають спомин про пригоди того часу, котрі не вдержались в піснях. Так ми вже вказували, що в казці про те, як Палію шукає свого коня (котрого знаходить у водоваза, — те ж «в неволі») вдержавсь спомин про те, як Палію одшукував свої «стадники і бидла»; і спомин тої психологічно пояснює те одшукування. Інтересні в двох казках спомин, як привезли Палію з Сібіру на Україну. В вар. Чубинського царь би то сказав: «не везіть його ні возом, ні верхи, а зробіть між цару коней колицку, щоб не струсивсь». (Зап. Югозап. отд. Р. Геогр. Общ. I, 298; в вар. Драгом., Мал. Нар. Преданя, 203, теж фантастично: «як його везти?... Коли прибігають чотири коні; кладовлять його в рядно, і чотирьох верхів кожному по кінцеві, і так його щоб везти, щоб нігде і не здігнути»). Щось подібне мусило бути справді, бо Палію страшенно скоро справили з Сібіру на Україну: 3 марта писав про його цареві Гр. Долгоруков з Ніжена, а вже 30 марта він був у царя в Воронежі! Але ще інтересніші спомини про поступовання московського начальства і війська на Україні після зміни Мазепи. Так в III вар. казки у Куліша говоритьсь: «Так хотів царь за

Мазепу усю Гетьманщину вигубить, да ото ї каже Палію, як уже побили Мазепу: «ну, тепер, Палію Семене, чого ти од мене хочеш? чи великого панства, чи золота, чи шчо?» — А він каже: шчо ж, царю, ја буду просити в тебе одну річ: подаруї мені! — «Шчо ж таке? кажи». — Не пльундруї, каже, Гетьманщини. — Ну, каже, добре; дльа тебе даруї» (Кул., ор. cit., 128). В другому варіанті Куліша теж саме розказано фантастичніше, — хоть здається нам, тут характерно передається царське *самодурство* і ошоломління народу українського після зміни Мазепи: «От за того-то вражого Мазепенка розгнівавсь дуже царь Петро на Вкраїну. Зараз шле указ, шчоб рубали в пень увесь народ. Уже ї шаблі повиїмали, шчоб рубать. А тут усюди в труби та в жоломіїки смутно та жалібно виграваїуть, а по церквах молебні правльять, шчоб одвернув Господь гнів царськії. Аж ось шле Петро другиї указ: велить всім голови здїмать. То вже ї шаблі поодпускали, та шче таки голів не здїмаїуть. А тут усюди в труби та в жоломіїки смутно та жалібно виграваїуть, а по церквах молебні правльять, шчоб помилував Господь невинні душі. Коли ж шле Петро третії указ: прощаїе весь народ. Тодї вже всюди скоки та музики. Звеселився ввесь люд христїянськії».

В варіанті, записанному д. Хв. Вовком в 1881 р. в Тульчі (в Добруджі) це розказано так: «ну вже, каже царь, коли ти звоїуїеш Мазепу, проси в мене шчо завгодно, хоч півцарсьва!» — Нічого мені, каже (Палі) Ваше Царськоїе Величество, не треба, а звеліть тїльки, шчоб дітеї більше лавами не вибивали». (А то, бачте, царь як розсердивсь на Мазепу, то дав приказ вигубльати малоросїянськїх младенців: одесунуть було лаву, та по під стїноюї ї поставльять дітеї рядком, а тоді лавоїу ї придавльять до стїни; — так по всії Україні робилось!) Царь зараз же видав указ, шчоб ніхто не смів младенців вигубльати». (Кїевск. Старина, 1882, Сент., 580. Порівн. тамож 1884, VI, 543—545).

Такі оповідання близько підходьять до того, шчо записано істориками про поступовання москвинів в Батурині. Царь написав Меншикову, шчо отдаїе «город на його вольу». Тоді, як розказуїе Фриксель: «всіх городьан, без розбору пола, чи віку, перерїзано; це в звичаїах безчоло-

вічних московитів¹⁾. Замок і 30 млинів обернуто в купи угльу і каміння. Меншиков велів прив'язати до дошок трупи старшин козацьких і пустити по р. Сеїму, шчоб вони подали і другим звістку про погибель Батурина»²⁾. (Костомаровъ, Р. М. 1882, Окт. 240). Таке саме розказує не тільки і другий шведський історик Адлерфельд, — а і московський Ригельман: «Меншиковъ... повелѣлъ... не щадить ни одного человекъ, кромѣ начальниковъ ихъ и двухъ полковниковъ сердюцкихъ, яко главныхъ бунтовщиковъ и измѣнниковъ, представить къ нему для доставленія Государю, къ учиненію имъ достойной казни, а прочее все, исключая орудія, предать въ добычу солдатамъ, что въ самое короткое время и исполнено: городъ одержанъ, люди все мечу преданы, какъ въ крѣпости, такъ и въ предмѣстьѣ, безъ остатку, не щадя ниже младенцевъ, не только старыхъ». (Лѣтописное повѣств. о Малой Росіи, III, 40).

Зоставсь по місцям про Паліа і такиі спомин, котриі ясно показує, чоу в свіі час народ лубив Паліа і чоу полон жоіо Мазепоіу так вразив народ, шчо зараз же про те склалась пісньа. Так в Васильковщині і Хвастовщині луде, котрі розказували казку про Паліа, прибавляли, шчо «Мазепа за те хотів стратити Паліа, шчо народ звав жоіо козацьким батьком, а шчо народ звав Паліа козацьким батьком і дуже лубив, за те шчо він обороняв народ од панів і од усіх, хто хотів жоіо зобидити»³⁾.

2.

Мазена, як хотів шче воіувать, да і питаєтьсьа Паліа Семена:

«Оі, ти, Палііу, Палііу Семене,
Шчо ја думаіу, гадаіу?
Хочу ја царя звоіувати,
А сам царем стати».

¹⁾ Подібно робилось і в Ливоніі і у Донщині.

²⁾ Подібно ж робились в 1707—1708 р. в Донщині. Див. в I-му розділі. 10—11.

³⁾ Основа l. cit. Антоновичъ, op. cit. 73.

А Паліј Семен на Мазепу каже:

— Ох, Мазепо, прокльатиј Мазепо, ¹⁾

Шчо ти думаєш, гадаєш?! ²⁾

Будеш прикованиј

В царя государя

Кріз залізного стовна.

Кочубеј да Искра

Пише листи знишка

До царя государя,

Шчо тошно хоче Мазена

Царя звојувати

Да ј сам царем стати.

Тоді Мазена закинув

Паліја Семена в темницю,

А сам скочив до царя в столицю.

— «От же тобі, царю-государю,

Паліј Семен зрада:

Хоче тебе звојувати,

А сам царем стати». ³⁾

Ој, озветься Паліј Семен,

Да сидьачи у темниці:

— Брешиш, брешиш, прокльатиј Мазепо,

Перед царем в (на) столиці. —

Паліја царь визволив с темниці, да ј визвав до себе ј просить јого: «чи не можно моје вієско ослобонити, бо не знају, шчо се бје?» Паліј Семен просив, шчоб јому дали вигоду на сутки, бо перетрусився за дорогу. Вијшов Паліј туди, де бјуться, да ј встромив ратишче (копје своје) у земљу, — і вієско Мазепино стало само себе бити. Пријшов хлоп до Мазепи да ј каже јому:

«Туман по землі котиться

Паліј Семен на світ народився».

Почувши сеје, Мазена прокльатиј зьлакався да ј побіг до дому, да так біг, шчо в Батурині в церкву з конем забіг ⁴⁾.

(Зап. Вікт. Забіла, в с. Петрівці, прилуцьк. пов. полт. губ. в 1873 р.)

¹⁾ Перед цим рядком стоїть зачеркнуто: Шчо будеш проти

²⁾ Після цього рядка зачеркнуто: на царя государя

³⁾ Це каже царю Мазена. Прим. розказчика. В. Заб.

⁴⁾ Після цього перечеркнуто: «јого там і пімали».

Цю казку знајшли ми в досланому нам шче в Кијіві зшитку, котриј на першому листку надписаниј так: «Малоросійскія пѣсни, записанныя Викторомъ Забѣлой. Село Петровка. 1873 года 6-го Августа». В початку другого листа надписано: «Пѣсни, записанныя изъ усть старика семидесяти восьми лѣтъ Тymoша Колошы, по прозванію Перешивайла». Тут між I №-ом; — *Пісня про Платова Козака*» (московська: «Ой, да ты Расея, ты Расея», порівн. у Кирѣвскаго, X, 33—82) і № III-им: *Сава Запорожець перебіщикъ на сторону ляхів*» поставлено № II, над котрим було надписано: «Пісня про Мазену», а потім поправлено: «Разеказъ про Мазену». І дісно цього оповіданьна не можна співати. Це шчось середньє між прозою і віршами, — котре тільки місцьами зближається до пісні, найбільш впрочім до пізнішого варіанту, 10-го, (вв. 19—24) Слова ж: «ој, озоветься Паліј Семеп» і т. д., взяті просто з пісні.

Найбільш одрізняється віршовна частина цієї казки од пісень своїм спомином про Кочубеја та Искру. Цей спомин, певно, взято з особної вірші, — котра могла бути і у руках Максимовича (див. далі), — так шчо ми можемо вважати всю казку старого Колоши за руїну вірші, котру склав якийсь на пів письменниј чоловік, певно, пізнішче пісні, коли вже почала затемняти памјать про дісну історію Паліја і Мазепи і уже склалсь про них фантастичні казки. Чи тој віршарь дља своєї вірші вжив також частини пісні про Паліја і Мазепу, чи частини пісні перемішались з частинами вірші вже в головах таких оповідачів, як Колоша, не зважумось сказати, поки не буде в нас в руках шче других подібних варіантів.

Кінець казки Колоши, — про те як Мазепа забіг з конем в церкву в Батурині, передає по своєму наріканьна царя Петра на те, шчо буцім то «войска шведскіє, въ поруганіє Православію, въ церкви благочестивыя лошадей своихъ ставятъ». (Маниф. къ малорусск. народу, Ноября 9, 1708, Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, Отд. II, 190).

Порівняньна наших казок про Паліја з уральськими про Рижечку (Русск. Вѣстникъ, 1859, IV, 411—433) див. в I вип. XIII, прим.

2. Перегляд віршів про зміну Мазепи.

По плану видання «Историческихъ Пѣсень Малор. Народа», ми мусили б прикласти тут і всі старинні вірші про ті пригоди, про які говорять наші народні пісні. Та тепер ми мусимо берегти місце в нашому виданні, а через те тільки коротко переглянемо вірші про зміну Мазепину і зупинимось тільки на важніших з них, найбільш на тих, котрі по чому небудь ближче тичаться до справи народніх пісень з тих часів.

І. *Вірша самого Мазепи*, когру приложив в 1708 р. до свого доносу Вас. Кочубея, — позначивши її так: «*Дума пана гетмана Мазепи*, въ которой значное противъ державы Великаго Государа оказуется противление». Ми подаємо тут усю цю «думу», вже через те, що вона з усіх інших написана мовою, найбільшою до народньої. Окрім того вона передає одну з тодішніх думок усіх ширших українців, — думку про потребу згоди проміж себе для того, щоб вернути цілість і вільність «розшарпаної матки України». Мазепа впрочім настоював, що для такої згоди потрібно слухати одного, — звісно його. Він забував, що вже його попередника Самуїловича українці докоряли за його «самодержавіє» (Див. віршу проти Самуїловича у Величка, Лѣтопись, III, 15—17, і § 6-ий договору Орлика з запорожцями в Чтен. Моск. Общ. 1859. I, отд. II, 248). Ми подаємо тут віршу Мазепи по рукопису Кочубея без поправок Баптиша Каменського, — котрі зносимо в низ.

Всѣ покою щире прагнуть,
 А не въ еденъ гужъ тягнуть,
 Той на право, той на лѣво,
 А все брата, тото диво!
 Не машъ любви, не машъ згоды
 Отъ Жовтой взявши Воды;
 Презъ незгоду всѣ пропали,
 Сами себе зоевали.
 Ей, братища, пора знати,
 Що не всѣмъ намъ пановати,
 Не всѣмъ дано всеє знати,
 И рѣчами керовати!

На корабель поглядимо,
И якъ много полѣчимо:
Люду, однакъ самъ керуеть,
Стирникъ и самъ управуеть; ¹⁾
Пчулка бѣдна матку маеть,
И оное послухаеть.
Жалься, Боже, Украины,
Що не вкупѣ маеть сыны!
Еденъ живеть исъ поганы,
Кличеть: «Сюда Атаманы!
Идѣмъ матки ратовати,
Не даймо ей погигати!»
Другой Лъхомъ за грошъ служить,
По Вкраинѣ и той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чомъ ты вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Когды ажъ по самъ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ не мѣла,
И ажъ въ конецъ зослабѣла!» ²⁾
Третій Москвѣ южъ голдуеть,
И ей вѣриѣ услугуеть;
Той на матку нарѣкаеть,
И неволю проклинаеть:
«Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ жити!
Отъ всѣхъ сторонъ ворувають,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ не машъ зычливости,
А ни слушной учтивости:
Мужиками называють,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати,

-
- ¹⁾ Много людей полѣчимо:
Однакъ стирникъ самъ керуеть,
Весь корабель управуеть;
²⁾ Когды ажъ по Днѣпръ Туркамъ дали,
Все то фортель щобъ слабѣла,
И ажъ въ конецъ силъ не мѣла!»

Вкупѣ лихо отбувати! »
Я самъ бѣдный не здолаю,
Хиба тилко заволаю:
«Гей, Папове Енералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, Папство Полковники,
Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтеся всѣ за руки,
Недопустѣть горкой муки
Матцѣ своей болшъ терпѣти!
Нуте враговъ, нуте быти!
Самопалы набувайте,
Острыхъ сабель добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будетъ слава,
Же презъ шабли маемъ права!»

(Чтенія въ Моск. Общ. и пр. 1859. I, отд. II, 109—110. Напечатана також у Соловьева, Истор. Россіи, XV, 317—319, і в Костомарова, Мазепа, Р. М. 1882, Сент. 190—192).

II. *Вірша* Ст. Яворського, митрополита Рязанського, котру він видав зараз же, як стала звісна зміна Мазепа, — напечатана в Ригельмана, (Літописн. Повѣствованіе о Малой Россіи, III, 54—55), а потім у Кирьєєвського, (Пѣсни, VIII, 245—249). Мова цієї вірші далеко більш церковна, ніж народня. Вся вірша — школярсько-попівська лайка од имени «Росіи» (України) на «бѣса», «волка», «Каина», «Іуду» — Мазепу, — до котрого перше буцім то «бысть матерняя любви» од тиї України. Між инчим тут здибуємо і слова про зневагу церков:

«Божія храмы быша, днесъ же вертепы
Отъ Шведскаго льва и волка Мазепы».

III. «*Псалма новозданна, Трубоју названна*», напечатана в «Источникахъ Малоросс. Исторіи, собран. Д. И. Бантышемъ Каменскимъ» (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 238—241) зложена теж зараз по зміні Мазепа українцем, котриј сховав имја своје в «початковыхъ дикціяхъ» своєїї псалми і бравсь «измѣнниковъ Царскаго

Пресвѣтлаго Величества, аще будетъ въ томъ державная воля, всѣхъ овѣршенисати по имени, на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и нагубу». Після довгого вступу, в котрому поясняється, на шчо «псалма» названа «трубою», — віршарь обертається до Мазепи:

Ахъ зрадливыи Яне, Мазено Гетмане!
Чемъ зрадилесь Царя, Царя Государя?
На чемъ ти сходило, чего недовлѣло:
Гонору, чи славы, чи златой булавы?
Що въ земли и въ морѣ, то с въ твоємъ дворѣ,
Все ся знайдовало, чи еще жъ ти мало? і т. д.

і проходить до того, шчо

Обаче все тое сердце твое злое
Не такъ услаждало и увеселяло,
Якъ сами вѣсти и Лядцкіе листы.

Дальше jde властниј осередок вірші, — котриј увесь дихаје непаivityю до ляхів. Сам Мазепа дльа віршаря «Лях родиміј». Ціль Мазепи тут, як і в манічестах царських, — піддати Україну ляхам, благочестіє перевернути на Унію. Но того, сподіваютьсьа віршарь, не буде.

Ахъ, незбожний Ляше, на вѣно ти наше
Чигаешъ, и здорovie, тобѣ безголовье.
Постарому будетъ, якъ Богъ ся змилуеъ,
Надъ *Украиною, волною, милою.*

.

Костель ихъ проклятый; Церковъ наша мати,
Бы искорененна была, превращенна
Въ Лядскую унѣю, лечь маймо надѣю,
Же Богъ не попуститъ, и Царь не допуститъ;
Царь нашъ камень твердый¹⁾, Ляхъ з патуры гордый,
Про те камень Ляху, причина есть страху. і т. д.

.

Царь Православный, знакъ любви преславный,
Покажи намъ нынѣ, въ злой нашей руинѣ!
Ускори потщися, кривдѣ нашихъ помстися
Надъ Шведомъ невѣрнымъ мужествомъ безмѣрнымъ,

¹⁾ Нагад на ім'я Петра, — по грецькому камінь.

Бы ся кавалерства рознін Кролевства
Твоего были, тебѣ ся кланяли,
Бы твой двоеглавный, бѣлый Орелъ славный
Въ Польской сѣль Коронѣ, на кролевскомъ еропѣ,
Не жалѣй на Ляха сѣрчистого праха:
Далѣй ихъ за *Вислу зажжени зумислу!*
Нехъ Ляхъ знаетъ нашу силу и отвагу
Непреодолѣнну, всегда неизмѣнну,
Великоросейску и Малоросейску,
Страшну, неприступну, *двухъ Росей* сукупну!

Трохи далі віршарь згадує Кочубея і Искру:

Ахъ злый, необачный Гетманъ Ляхъ, врагъ значный,
Хтѣлъ дать Украину Ляху злому сыну.
Кочубей на оный совѣтъ, злыхъ радъ полный,
Же не соизволилъ, смерть му за нь зготовилъ.
Папе Кочубею, ты съ былъ судією,
Предъ судію Бога сталъ гдѣ та мзда многа.
Квитнучая рожа, жался тобѣ, Боже,
Увяднула съ нынѣ въ Кіевѣ певиннѣ.
Вкупѣ также Искра забить есть отъ мистра.

Кінчається вірша довгенькою промовою віршаря об тім, шчо він сам

Псалму изложивый, заяць есть лякловый,
Во есть престрашоный, сродзе поношоный
Отъ Паповъ, злыхъ сыновъ, заздросныхъ Каиповъ,
Лютъ разграбленный и уничтоженный і т. д.

Письменська ціна цієї вірші не дуже велика, як моральна високість самого автора. Та все таки інтересно, шчо, припадаючи перед царем, він не зрікався, шчо бажає, шчоб Україна зосталась вольною, та шчо, навіть підбиваючи царя воювати ляхів, він нагадував старе бажання українського народу, заявлене в часи Б. Хмельницького і поновлене в часи Паліа, — «загнати ляхів за Вислу», то б то в землю справди польську, і значить увільнити од них усьу Правобічну Україну з Волиньню, котрі прилучені були напроти бажання народу до «Короши Польської». ¹⁾

¹⁾ Порівн. в «Историч. Пѣсн. Малор. Народа» II, № 6: Пісні про Перебіжноса.

Ми вже згадували, — шчо царь Петро зовсім не те мав та думці: він поклав і тепер, як перед полоном Паліја, — вернути Правобічну Україну Польщі.

IV. V. VI. VII: вірші українців досить уже помосковлених і, певно, проживавших в тої час в Московщині, напечатані в Кирьєєвського (Пісни, VIII, 236—245) а також і VIII вірша, приложена по польському ј по руському до книги Ф. Прокоповича «Панегирикос или слово похвальное о преславной надъ войнами свѣскими побѣдѣ», — (частина в Пекарського: Наука и Литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, II, 197—200; також у Кир. VIII. 252—253) — нічого не можуть збудити в душі читача, окрім скуки. Інтересно хіба в вірші : у Кир—го, в наріканьні Шведа на Мазепу:

Мазепа дуракъ, зъ деревни казакъ
Сюду мя призывавъ,
Видя же гибель, свою погибель
Огъ меня збѣжавъ (?)

IX. Вірша *Мазепъ измѣннику Заднѣпрянскому и Украинскому*, напечатана як пісня в Головацького, Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси, I, 35—36, без показу, звідки взята, — ј перенечатана в Кирьєєвського, VIII. 249—251. Після епіграфа з псалтира, — віршарь пита:

Мазепина слава, безумная глава, що'сь ты учинила?
Царя оставляешъ, къ Шведомъ забѣгаешъ, войско
засмутивъ,
Церкви измѣнивъ есь, Бога образивъ есь і т. д.

Далі віршарь радить Мазепі «склонитись цареві» ј докоряя його тим, шчо

Батуринъ славный се дпесь zostавъ шпатный, а черезъ
его зраду,
Души погубивъ есь, и градъ розоривъ есь, самъ пидешъ ко аду.

Друга половина вірші видимо попсована переписчиками. Најінтересніше в ній запитаньня

Чи битися маешъ, шчо *тутъ* Шведа привесть Сѣверъ
разорити?

З цього видно, що віршарь був сам сьверьянин, чи сів-
ррук, і писав ще в 1708 р., коли Шведи ще не посу-
нулись в Полтавшчину. Як видно з заголовку вірші, цей
сівррук докоряв Мазепу з його задніпрянським родом!

Х. Вірша в церкві в с. Жуках (полт. повіту,—маєток
Кочубеїв) коло ікони, котру буцім то шведи розлищували
як дошку, шчоб грати в *дамы*, напечатана в Русск. Ар-
хивѣ, 1875, II, 28. Тут «Ивашко Мазепа» виводиться
«отъ адскаго заклепа», царь Петро зветься «Господнимъ
Христомъ Всероссійскимъ», — а про Шведів говориться,
шчо ті

«Лютры церкви святыя въ турми превращаху,
Подпожія и дамы съ иконъ сочиняху,
Съ иконъ подгниѣти котламъ и до грубъ иконы,
Съ иконъ, увы, подмосты дѣлали подъ кони.»

Звісно, тепер не можна провірити, скільки је правди в
оповідапньу про Жуківську ікону, — але загальне нари-
каньня жуківської вірші, як і других, на зневагу шведами
церков і святошців на Україні, страшенно вбільшане, на-
віть коли в пьому ј єсть зерно правди. Першиј пустив по-
дібні нариканьня царський маніфест при самому початку
походу шведів по Україні, — та інтересно, шчо царь не
назвав підного українського города, чи села, де б ста-
лась така зневага, — а каже темно: «Король шведскій
въ нѣсколькихъ деревняхъ многихъ поселянъ, не сопро-
тивляющихся ему, съ женами и дѣтьми порубить повелѣлъ,
а въ церкви благочестивыя войска шведскія, въ поруганію
Православію, лошадей своихъ ставятъ». Назива ж царь
города литовські (білоруські) Минск, Борисов, а особливо
Могилев, де б то «Шведы изъ всѣхъ церквей потиры и
оклады святыхъ иконъ серебрянные обобрали и пограбили...
по церквамъ во время службы Божіей, съ собаками ходили,
и что найвящее всего и ужаснѣе, въ церкви соборной
Могилевской святѣйшій сакраментъ, тѣло Христово, на
землю выброся, и оный потиръ похитя, виво изъ онаго
пили». (Чтенія, 1859, I, отд. II, 190—191). Перше зави-
реньня царя, про мордуваньня шведами жінок і дітеј
мирних сельан, зовсім не правда: шведи держали себе на
Україні далеко льудянішче, ніж москвини, — ј за ними не

було такого звірства, як поступованья москвичів в Багурині, в Маїачці, Переволочні і т. и. Не багато мусить бути правди і у другому завірєньїу, вже через те одно, шчо царь би назвав села українські, де подібне случилось. На його слова про поступованкья шведів в Литві (Білії Русі) Карл одповідав: «зухвальство, — ижъ церквей превращєніє памъ задаєть, гды святынъ Божіихъ всякое насиліє всегда возбрапялисмо, установивши каранье, если бы кто опое насильствовати дерзнулъ. О церквахъ Могилевскихъ ничего памъ не вѣдомо, лечь это паки лветвеннѣйшое, есть ли оныє, по выходъ нашомъ, безбожними московскими руками ограблены и въ пепель обращены» (Тажож, 209). В могилевській літописі записано оповіданья, шчо шведські војаки, без свідому короля, зруїновали Буїницькиї манастир під Могилевом, а дерево з церкви вжили на міст, — так король би то, здивувавшись, шчо кінъ його не хоче ступати на міст, казав поперевертати дошки і, побачивши на них ікони, — звелів однести в манастир, а двох призвідчиків вчинку, звелів повісити. (Историч. свѣдѣнія о примѣчат. мѣстахъ въ Бѣлоруссіи, ген. м. М. Безъ Корниловича, 1855, 199). З другого боку звісно, шчо царь Петро, проходом через Могилев після шведів в 1708 р. звелів своїм татарам і калмикам запалитъ город, — шчо ті і зробили, зграбувавши його перед тим; тоді згоріло і кілька церков. Це була помста могилевцям за те, шчо вони вибили московське вієсько в 1661 р., — коли по словам самого царя «Москва дурна була» (Безъ Корниловичъ, 170, 167—8). Интересно, шчо пі гетьман Скоропадський, ні сам царь в дальших своїх манифєстах, нічого не казали вже про зпевагу шведами православних свѣтатшів.

XI. *Вірша над гробом Кочубея і Искри* в київській Лаврі напечатана в вивірєннії копії в Максимовича, Собр. Сочинєній, II, 241.

Жак бачимо, між віршами і пісньами про Мазєну єсть велика ріжниця: перш усього в тім, шчо вірші не знають Паліа, — замієць котрого деякі з них споминають Кочубея і Искру, — і шчоного не мають проти панства Мазєпи; вони цілком стоять на погляді царя і архиєреїв на всю справу. Далі вірші зовсім не мальують тодішнього житья і інтерєсів народних, навіть козацьких.

Тільки одна, — III-тъя, певно писана світським чоловіком, одлукує хоч національні змагання українців проти Польщі. Між инчим цей характер віршів, як і склад їх, буде нам в пригоді при розборі непевних і фальшивих пісень про Паліа і Мазепу.

Для повности одмітимо, що в пізнішчій (половини XVIII ст.) і мажже московською мовою писаній довгій вірші «Разговоръ Великороссін съ Малороссіей» єсть довгеньке оповідання про війну Паліа з турками і полькаками і про вход його в Очаків. (Кіевск. Старица, 1882, Февр. 352—354).

3. Цертелевський варіант пісні про Паліа.

Цертелев помістив в своїй збірці пісню про Паліа, котру потім втиснув в свої утвори Срезневський, обставивши її явно фальшованими недоречними віршами про Искру та Кочубея, та підправивши її по другим варіантам. Таку переробку передруковав пр. Безсонов в збірку Кирьєєвського. Зрівнявши чистий варіант Цертелева з повищчими, безспорно народними, варіантами, ми думаємо, що і його можна вважати за варіант не фальшований, по крайній мірі в своїй більшій часті, починаючи од віршика 14-го. От через це ми передруковуємо тут Цертелевський варіант, добавивши наші уваги найбільше до початку його.

1. Ој, ти гадаєшь, Мазепо, ти гадаєшь зміняти;
Ој, ти хочеш, ти хочеш царя отступати,
В пень Москву рубати,
А сам хочеш да на столиці царем царствовати.
5. Ој, шчо взомит гетьмане Мазепо к Палію Семену:
— «Ој, Палію, Палію Семене,
Чи не зрадиш ти мене? —
Ој як же ја мају, гетьмане Мазепо, тебе ізражати,
Коли ти будеш, гетьмане Мазепо, добре починати? —
10. — «Ја думају, Палію Семене, в пень Москву рубати;
А сам хочу да на столиці царем царствовати». —
— Вперед же ти будеш, гетьмане Мазепо, у стовпа
стояти,

А ніж будеш да на столиці Царем царствовать!

.¹⁾

- Ој пје Паліј, ој, пје Семен да головоньку клонить
15. А Мазепин чура Палію Семену каждани готовить.
Ој пје Паліј, ој пје Семен, і з ніг ізваливсьа,
Барзо тому гетьмане Мазепо стоја удививсьа,
Ој, покликне гетьман на свој лејтари,
Шчоб забивали, Паліја Семена в кріпкії каждани.
20. Ој, покрикне гетьман на свої тислиці
Шчоб забивали Паліја Семена в кріпкі скрипниці.
Не дав гетьман Палію Семену ні пити, ні їсти,
Доки не вислав гетьмане Мазепо на столицю листи,
А як вислав гетьмане Мазепо листи на столицю
25. Велів закинуть Паліја Семена в темпују темницю.
— «О теж тобі, промовљає, царю, јесть Паліј ізмінник.
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати;
А сам хоче да на столиці царем царствовать».
30. Озоветсьа Паліј, сидьачи в темниці:
— Бреше, бреше гетьмане Мазепо в царя на столиці!
О теж тобі, да праведниј царю, сам гетьман ізмінник,
Він тебе хоче уже отступати,
В пень Москву рубати,
35. А сам хоче та на столиці царем царствовать! —
Ој, шчо взмовјать мосцівијі пани до праведна царя:
Випускај ти, да праведниј царю, Паліја с темниці,
А то будуть бесурмени Шведи на твојіі столиці! —

.²⁾

- Да шче хмелью да шче зелененькиј на тичину не
ізвивсьа,
40. А вже Паліј під Полтавоју і с Шведом побивсьа.
Да шче хмелью да шче зелененькиј головок не схилив,

¹⁾ Здѣсь какъ видно изъ смысла пѣсни пропущено нѣскольکو стиховъ. *Прим. Цертелева.*

²⁾ Здѣсь также пропущено, кажется, нѣскольکو стиховъ.

Прим. Цертелева.

По нашому, ніякого пропуску нема, — а јесть тільки скоріј переход од однојі картини (рада в царя) до другојі (битва під Полтавоју). *М. Д.*

А вже Паліј під Полтавою і шведів побив,
Ој, кликне-покликне да корольу шведській на гарматі
стоја,
— «Утікаймо скоріј, гетьмане Мазепо, с Полтавського
поля!»

45. Тоді вони утікали усі с під Полтави;
Бодај вони не дождали биться з козаками!

Зрівнявши початкові віршики, 1—13, з дальшими, вбачимо, шчо вони не однакові по складу. Початок збивається на *думу*, а дальше jde проста пісньа, тільки і в ній пробиваються іменительні спадки на форму звательних, як часом бува в думках (бреше гетьмане Мазепо... кликне корольу шведській). Окрім того ці початкові віршики якісь обірвані, противномовлячі (порівн. 1—3 з 8—9) і не щільно приточені до дальшої пісні, так шчо сам Цертелев подумав, шчо між 13 і 14 віршиками мусив бути промуск.

Цертелев був шче не мудрујушчиј (најівниј) збірач і навряд він навписне фальшував пісні. З другого боку він не каже в переднім слові до своєї книжки, шчоb він брав свої пісні з чужих записів, — куди могли проскочити, рьадом з правдиво-народніми пісньами, також і утвори віршарів, — а каже, шчо записав свої пісні од кобзарів. Покладајучись на це все, можна допустити, шчо Цертелеву здибавсь який небудь кобзарь, котриј співав і просту пісню про Паліја, та тільки всилувавсь переробити її на думу, чи псалму, — хоч, як видно, не дуже зручно. Најбільше перероблені вірші 1—13, — хоча в усякім разі вони подібні до 9—19 віршків нашого варјанта 9-го, записанного певним збірачем, а також довіршів в 2-ј казці про Паліја. Дальше ж jde проста пісньа, подібна до щиро-народних, котрі надруковані в нас вишче.

В в. 38-ому не певне слово *бесурмени* в прикладі до шведів. В усякім разі воно не може бути раннім. В віршах 43—46 видно слід обробки, може, ј кобзарської.

4. Перегляд фальшованих пісень про Паліја і Мазену.

Пісні про Паліја і Мазену, котрі ми не помістили в нашу збірку, — напечатані в видавництвах: *Срезневського* (Запорожская Старина. Харьк. 1833—38, т. I, кн. I, 62—78, т. II, 79—82 т. II, кн. III, 142) *Максимовича* (Українські народні пісні, М. 1834, 57—60, 110—111, 113, — Сборникъ украинскихъ пѣсень, Кієвъ, 1849, 88—91, — всі по Срезневському з малими одмінами; тільки 110—111 самостійна, потім перепечатана і у Срезневського) в «*Неофіціальная часть Полтавскихъ губернскихъ Вѣдомостей*, 1860, № 14 и 15, — (по Срезневському і Максимовичу) у *С. Карпенка* (Васильковській Соловей, 21, — по Срезневському і Максимовичу, з прибавкою двох віршів; 52, — так само, тільки з поправкою дуже вже незручного початку) у *Безсонова* (Пісні, зібрання *П. В. Кирп'євскимъ*, вып. VIII, М. 1870, 176—205, — по Срезневському і Максимовичу). З цих пісень хіба одна, та що в Максимовича надрукована в збірці 1834 р., на стор. 111—113 (*Мазено Гетьмане, израдливыи пане...*) може бути старою віршею XVIII ст. хоч і то наврод. Остатні ж чисто фальшовані, або цілком, або підправлені кількома віршиками з правдиво народніх пісень. Де які з тих фальшованих пісень Срезневський і Максимович прозвали *думами* (кобзарськими *псалмами*), — тільки ж ті віршувальня, правда, не подібні складом до простих українських пісень, не подібні також і до кобзарських дум, котрих тепер видаю досить, щоб їх характер вияснивсь.

Вже в переднім слові до першого тома «Історическія Пісні Малорусскаго Народа съ примѣчаніями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*» ми сказали нашу думку про фальшуваньня українських пісень в старих видавництвах їх, а найбільш у Срезневського, котрому слідував Максимович; потім про цю ж сумну справу сказано було чимало *М. І. Костомаровим* в його статті з новоду «Історич. Пісень Малорусскаго Народа» в «Вѣстникъ Европы» 1874, Декабрь (див. особливо стор. 611 і далі ¹⁾). Тепер у нас

¹⁾ Тільки ж д. Костомаров і після цієї статті знов довіривсь

нема досить місця, шчоб подрібно з'ясувати фальшивість показаних вище пісень про Паліа і Мазепу. Ми скажемо тільки по кілька слів про найважливіші з них, в щирість котрих, як видно з приміра д. Костомарова, шче може хто небудь вірити.

«Піснь» про «Паліа в Сібіру», — («прелестная», по Срезневському, «поэтическая», по д. Костомарову) — напечатана буцім то «со словъ бандуриста съ поправками по тремъ другимъ спискамъ» (звідки?). Але вона перш усього складом своїм зовсім не подібна ні до кобзарських псалм, ні до пісень. Про кінець їїї сам Срезневський писав Максимовичу: «последній куплетъ едва ли старинный. Что то отзывается Сквородинскимъ духомъ, сатиризмомъ конца прошлаго вѣка». (Рукопись у нас). По нашій думці, і цього мало: цей «куплет» зовсім не подібний до народніх пісень, вже потому, шчо в ньому піснь, котру б то Паліа співає з бандурою, — вставлена в пісню, як це робитьсья тільки в письменських утворах, а ніколи в устних. Вже одного такого куплета досить, шчоб кинути тїнь на весь «пісню». Далі початок цієї «пісні»

Високо сонце зходить, низенько *ложитьсья*

не по українському. Він, очевидно, узятий з звісної чумацької пісні. Ціі пісні звісно більш десятка варіантів (у Рудченка, Чумацкія пѣсни, VIII, у Чубинського, Труды экспедиціи и пр. V. 1049—1052) і ні в одному нема

Срезневському і Максимовичу і завважав їх пісні про Паліа і Мазепу за щиро-народні в своїй праці «Исторія козачества въ памятникѣхъ южнорусскаго пѣсеннаго творчества», Русск. Мысль, 1880, Іюнь, 46—52, і в праці «Мазепа», тамож 1882, Іюнь, 74. — Замітимо також, шчо д. Костомаров омилно вбачав в пісні «Крикнув на хлопців бурлака вночі» спомин про вгечку Паліа з Маріенбурга (Р. М. 1880, Іюнь 45—46), — тоді як ця піснь належить до завладіння козаками (донськими і запорозькими) Азовом в 1637 р. (Див. про це в Вѣстн. Европы 1877, Мартъ, 108) Київск. Стар. 1882, Сент. 413—436 і Ноябрь, 230—241). Пізніше д. Костомаров отстав от такого погляду на цю пісню (К. Стар. 1882, Авг. 367). Прибавимо дльа неспеціалістів, шчо і в праці д. Вол. Антоновича «Последнія времена козачества на прав. сторонѣ Днѣпра», — котра вишла раніше «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — (73, 171—172, прим) віршувальня «Шведського року» вважаєтьсья за щиво-народнє, а піснь про полон Паліа Мазеною приводитьсья по «Полтавськимъ Губ. Вѣдомостямъ».

слова *ложиться*¹⁾. Так само неможливо, щоб українець сказав: «Палі по Сибіру *бродить*», бо *бродити* в українців скорше: ходити по воді, ніж *блукати*. До того ж в усіх щиро-народніх піснях і казках про Паліа він малюється замкнутим у темницю, а не блукаючим (бо народ бачив, як Палі сидів замкнутим в Бердичові, Лубарі, Батуриці). Уся частина пісні, де Паліа малюється з «вірним чурою», jakimсь *Стоусем* (?), — нагадує сентиментальні вірші початку XIX ст., а не народні пісні. А зовсім уже дивно, коли читаєш, як цей Стоусь дає Палієві «жаловују віту», — то б то «жалинну гілку»: лівобережні степовики мусили б добре знати сибірську ботаніку, щоб зложити такий образ! Ніколи простонародній лубожній чоловік не сказав би: «не то богові молитесь, не то журитесь». Нарешті ніколи щиро-народні пісні і казки не звать Паліа *паном*: то його ворог Мазена — *вельможний* пан (Див. вище).

Ще більш незручно зроблена «дума про Полтавську битву»: «Шведського року, нещастливого літа» і т. д. Перш усього шведських років, — коли вже згодитись, щоб це був український вираз, — було на Україні два: 1708 і 1709 р. Далі вся оця частина, — як «у городі Лебедені царі і князі (які?) великим дивом усі дивовали, один до єдиного (а не *одного*?) словами промовляли: про-що (а не *од чою*?) то, панове, у землі християнській не *стало* порьядку *ставати*?» — Про то, панове, що стали прокльаті бусурмани християн братами називати! — Хто ж теж зачинав? — Начинав тее прокльатий Мазена» — це все явна пісенітниця, по всьому, а не тільки «поэтическая прикраса», як каже видавець. До того бусурманами українці звало тільки мусульман, а ніколи християн—шведів, — так само, як в часи Паліа звали *каторгами* тільки турецькі *галери* (kadriga; порівн. в правдивих кобзарських псалмах у Антопов. і Драгоман., I, №№ 30, 31, 45) і не могли зложити слов: *живьем* (а не — живцем?) на *вічну каторгу* завдав». Слова цієї

¹⁾ Од того Карпенко і поправив у себе початок: «низенько *сидаје*... Палі... *проживаје*». Так само Максимович поправив у себе: Срезневського: «та і сів *и поміти*» (так напечатано, — так і в власному рукопису Ср-ого, що в нас) на: «та і сів *у наміти*», — та тільки забув про сибірський холод!

«думи» про те, як Палі́й «прибув до білого царя на столицю великим постом», а під Полтаву «на святаго отця Микола́ја», як і про «панцирне» ві́йсько шведське, про те, як шведи в «Батури́ні мужиків та жінок у пень сікли да рубали» і т. д. — анахроні́зми (помилки прсти часу)́ і невірности. — Звісно, в народніх піснях часто бувають історичні помилки, та не такі — і навіть менше, ніж в фальшованих піснях, де анахроні́зми або навмисні, або бувають як раз у тому, чо́го не знали вчені льуде в то́й час, коли пускала́сь фальшована піснь. Яко́сь чудно, щоби́ «дума», котра навіть пам'ята́є и́м'я «Шеремета́ Бориса Петро́вича», — чужого, — не пам'ятала, коли́ ї куди прибув сві́й чоловік, Палі́й, Діло в ті́м, щоби́, коли́ приписува́в Срезневський до це́ї «думи», — то́ йому «не случало́сь читати́ вь лѣтописяхъ о́ времени́ при́бытія́ Па́лія» пі́ з Сібі́рі в Росси́ю, ні́ під Полтаву, — таќ йому вдали́сь покази́ «думи» за «фактъ́ новы́й». А тепер ми зна́ємо, щоби́ Палі́я привезено́ до царя́ в Воро́нж 30 марта́ і зара́з же оді́слано до табору́ Скоропадського.

На́йгірша́ ж з поми́лок в «думи́» Срезневського, — це ві́рші об ті́м, як би́ то шведськи́й король з Мазепо́ю

«А у́ городі́ у́ Батури́ні мужиків і жінок у́ пень
сікли да рубали,

Церкви́ палили, св'я́ті да і́кони під по́ги топтали,

Плі́ти справля́ли,

На то́й бі́к Дні́пра уті́кали».

Срезневський сам вказу́є тут поми́лку і́ дума, щоби́ ці ві́рші не на сво́єму місці́, а мус'ять бу́ти перенесені́ в кі́нець думи́, і́ щоби́ тут замі́сть Бату́рина муси́ла бу́ти Перево́лочна, до котро́ї Карл уті́к з під Полтави́ і́ коло котро́ї він переправивсь́ через Дні́пр, — бо́ звісно́ ж, щоби́ Бату́рина шведи́ не ру́йнували́ (зру́йновав́ його́ Меншиков). Але́ і́ Перево́лочни́ теж шведи́ не ру́йнували́. «Думи́» і́ тепер, коли́ вже вони́ почина́ють забува́тись, не робля́ть таких поми́лок навіть́ там, де́ їде мо́ва про пригоди́ XVI—XVII ст. А́ п'ятдеся́т ро́ків то́му назад, коли́ кобза́рі співа́ли такі́ пса́льми, яќ про С. Кі́шку, коли́ вони́ мало поми́лялись, пере́лічу́ючи навіть́ полковникі́в при́ Б. Хмельни́цькому, — не́ймовірно, щоби́ кобза́рь поробив́ такі́ страшенні́ поми́лки! Придивля́ючись́ бли́зче до пови́счих ві́ршів́ чуд-

ної цієї «думи»,—ми побачимо, що вони маїже цілком зроблені з слов манифесту царського про те, як би то шведськїй король поступовав в «нїсколькихъ деревняхъ», (див. вище, на стор. 53). Така фабрикація замазана анахронїзмом і географичною помилкою, так буцїм то звичайними в народній словесності!!

На решті порівняймо кїнець цієї буцїм то «думи» з кїнцями правдивих кобзарських псалмїв, на взгляд котрих він зроблений:

1. Земле, земле христїянська!

Јегда ти була смутками і печальми наповнена,
Не знала, де родина об родинї *промишляје* (!)
Дај бог честь і хвалу світ-праведному государю,
Да ј Семену Палїю, превеликому пану (sic!)
Шчо не дав Шведу христїян на поталу.
Ој, дај, боже, усім христїянам многїя літа
Да счастливого прожитїя у сім світі. (Срезневський)

2. Земле турецька, віро бусурманська,

Ти розлуко христїянська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерїю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жопою....

(в другому вар. шче:

Альбо кровну родину з родиною,
Альбо близьку сосїду з сосїдою:

в третьому шче:

Товариша із товаришем)
Дај, Боже, миру царському
Народу христїянському
Славу (або здравїе) на многїя літа

(в другому варїанті

Услиши, Господи, у просьбах, у молитвах
Људу царському
Народу христїянському,
На многїї літа,
До кїнцѣ віка, —

або в давнїше записаннїму:

Утверди, Боже, људу царського,

Народу християнського,
Вієська Запорозького,
Донського,
З сиєју чернью Дніпровоју,
Низовоју,
На многаја літа
До кінця віка.

(Див. у Антонов. ј Драгом. I, 80—91. 124. 132. 219—220)

Јасність і конкретність (стислість) образів запевно кобзарських пісень і темнота в словах «думи» Срезневського видні зразу, так само јак і ріжнища особистих побажань першої цареві ј Палієві, «превеликому пану», ј широка загальність побажань остатніх.

Пісньа «про Полтавську битву», надрукована в «Запор. Старипѣ», јак каже видавець, «по списку Н. Цертелева съ поправками по спискамъ И. В. Росковшенкова и моему собственному», — јесть просто кінець Цертелевського варјанта пісні про Паліја, (див. вишче) в девјать віршиків, розвезениј на пісню в 44 вірш. вставками ось јаких куплетів:

От-то вони тоді *швидко* (sic!) утікали
З полтавського поля;
Згаменулась (!!!), звеселилась
Козацькаја доля, —

або шче ј таких:

От-то обізвавсьа пан Семен Паліј:
«Де ти, вірний друже?»
— Ој, нема вже твого друга —
Обізвавсьа, луже. ¹⁾

Доволі подібних «куплетів», — шчоб зпроневірити цілу збірку того видавця, котриј запевня, шчо він би то записав такі «куплети» з народніх уст!

Також не зручно перероблено в Запор. Старині ј початок Цертелевського варјанту в осібну пісню про полон

¹⁾ Срезневський настојује, шчоб читали таки: «обізвавсьа, луже». Хто ж не скаже, шчо подібня будівља фрази, јак в цих двох останніх віршиках, — личить більше романсам Карамзинського часу, ніж народній пісні?

Паліја. Між 4 і 5 віршиками прибавлено, як Мазепа гуляє в Полтаві з Искрою і Кочубеєм і чогось «плаче і ридає», і т. и. після чого Мазепа вже опињається в полі і розмовля з Палієм, по варіанту Цертелева, тільки серед цієї розмови впять приточєна, — і дуже не до ладу, — пересторога Палієві од Искри. Цього Искру названо чомусь Максимом, — коли Полтавський Искра був Іван, а правобічний (ім'я котрого не було звісно в часи виходу Зап. Старини) звався Захаром. ¹⁾

Як уже було сказано, Максимович передруковав в своїй збірці фальшуваньня «Запор. Старини» «про Паліја в Сібірі» і «Шведського року», додавши до них од себе вірші «Мазепо Гетьмане, израдливиі пане» і т. д.

Щоб докладно розібрати цю «п'єню о Мазепі», котру Максимович перший напечатав в своїй збірці 1834 р. (стор. 110—111) ми мусимо подати її тут усю буквально.

1. Мазепо Гетьмане, израдливиі Пана!

Злеє починаешъ, съ Шведомъ накладаешъ
И на Царя Восточного руки пѣдѣмаешъ.

Пѣднявъ еси Орду, изробивъ тревогу! —

5. А при тѣй измѣнѣ бувъ Кочубей да Искра:

Пошли-жъ вони зъ-пѣдъ Полтавы да до Царя зпишка.

А Царь вѣры не дѣнявъ, до Мазепы одѣславъ:

Скоро-жъ ѡхъ Мазепа взрѣвъ — барзо звеселився;

А Кочубей изъ Искрою слѣзами облився.

¹⁾ В Запор. Старині напечатана ще одна «п'єня» про Полтавську битву і друга про Паліја. Ми не будемо багаго говорити про першу, бо в ній нема спомину про Паліја. Скажемо тільки, що перша «п'єня» ця («Ой, трапилосья проклятому Мазепі та коржики їсти») котру Срезневський давав буцім то «со словъ бандуриста изъ 3 списковъ» нагадує вірші слабших поетів школи Гулака-Артемовського, напр. самого Срезневського. Другу ж («Охочиі ватаги козаками багати») котру видавець здобув од Евєцького, — сам Срезневський вважав за фальшовану. В цьому «формульарному списку» Паліја здібуємо навіть куплет з «Наталки Полтавки» («Ворскла річка невеличка») а пр. Безсонов обороня цю, як каже сам видавець Зап. Стар. «малоросійську дичь», од самого Срезневського і каже власне про цей куплет: «Это самое народное и лучшее мѣсто въ Старинѣ: оно сходится съ образами Московскихъ Былинъ, а тѣ въ семъ случаѣ возвращаются къ Слову о полку Игоревѣ». (П'єни собр. П. В. Кирѣевскимъ, VIII, 211).

10. Усѣ Паны Сенаторы, усѣ бенкетъ мали;
Кочубей-жъ изъ Искрою барзо забували.
Тѣльки ты ихъ не забудь, Миргородскій Пане, ¹⁾
Що Кочубей изъ Искрою за Вкраину стали! —

У Кіевѣ на Подолѣ порубаны груши;

15. Погубивъ-же песь Мазепи невинныя души!

Ой выгорѣвъ весь Батурингъ, зѣсталася хата; ²⁾
Да вже-жъ твою, псе Мазепе, и душа проклята.

Бувъ у тебе, псе Мазепе, одинъ хлопецъ Нѣмецъ... ³⁾
Пѣшло-жъ твоє, псе Мазепе, усе добро нивець!

У Карпенка після 9-го віршика:

Охъ, не одинъ украинець по нихъ зажурывся, —

в 11-му віршику переминено «барзо (!) забували» на «ду-
же (!) обвиняли», — а в кінці прибавлено два віршика

А той німець (!) твій, Мазепе, небожъ Войпаровскій,
Пропадає у Якуцьку въ опалі (!?) Московскій».

Перш усього кидається в очі в цій «пѣснѣ» нерівність
її ладу: віршики 1—4 одного ладу, — а кінець, з в. 14-го,
їде на другій лад; середина не підходить ні до початку, ні
до кінця і кілька раз перемиња лад. Початок јавно на-
гадує старі вірші, а найбільш «Псалму повозданну», де
в чому навіть дословно, — а також віршу «Мазепѣ измѣн-
нику», — з котроју і у кінці «пѣсни» Максимовича је де
що спільного, хоч тої кінцеъ різниться од неї ладом,
пѣснаним, а не віршовим. Можна б зовсім згодитись на те,
що віршики 1—4 зложено коло 1710 р., як дума Макси-
мович про всю своју «пѣсню», — коли б не слова про
Орду, неможливі для того часу, коли всі українці добре

¹⁾ Кажеться, Мирг. Полковникъ Апостолъ, послѣ бывшій Гетьма-
номъ. *Прим. Максим.*

²⁾ 1708 г. въ октябрѣ Князь Меншиковъ осадилъ Батурингъ, вели-
колѣпную резиденцію Мазепи, разорилъ и сжегъ его до основанія;
на мѣстѣ онаго было только нѣсколько хатъ, до 1750 г., когда из-
браннй въ Гетьманы Каммергеръ Графъ К. Г. Разумовскій захо-
тѣлъ перевести Гетьманскую резиденцію изъ Глухова опять на пре-
жнее мѣсто. *Прим. Максим.*

Дійсно в 1709 р. і однії хати не зосталось. *М. Д.*

³⁾ Капитанъ Сердюковъ Кенигсенъ. *Прим. Максим.*

знали, шчо то шведи, а шчо Орда (татарс). Віршики 5—6, про Кочубеја і Искру, підходять до тих, шчо јесть вище в казці 2-їј. Віршик 7-їј споминајеться в казці, шчо в Куліша, (Зап. о Ю. Р. I, 123) трошечки зміненіј:

«А царь віри не донъав, та назад јіх одіслав.»

Так, значить, матерјал по крайній мірі першої половини «пѣсни» Максимовича знаходитьсья то в старій письменній, то в устній народній словесности. Тільки ж все таки в цілому «пѣсня» ця чудна, ј у всякім разі не можливо, шчоб вона була народною пісней, навіть јїјі кінець, котрій маје пісньаниј лад. В народній пісні не можливо таке обертаньня, јак в вір. 12-му: «ты, Миргородський пане». Таке міг би написати хіба письменній віршарь в часи гетьмануваньня Дан. Апостола (1727—1734), та ј тој віршарь мусив би забути, шчо Апостол власне нічого не зробив дльа Кочубеја і Искри ¹⁾. Прирівньня «невиписих душ» до «порубаних груш», јак і спомини про «одного хлопця німця», — у народній пісні не можливі. Після цього всього најбільше, шчо можно сказати на користь Максимовича з јого «пѣсней», — це те, шчо може хто в XVIII століть, але навряд близько до 1709 р., зліпив оцьу віршу з частин других, — і шчо цьу ліпньу Максимович виправив по своєму, јак він це робив маже завше навіть з щиро-народними піснями в часи виданьня збірки 1834 р. За таку нашу гадку, — в усьакім разі проти щирости цејі «пѣсни», — говорить і те, шчо Максимович не помістив јїјі в своју збірку 1849 р., котру він видимо хотів очистити од гріхів 1834 р.

Шчо Максимович навіть сам складав мов би то «народні пісні», — на це ми знајшли јавніј доказ в јого паперах,

¹⁾ Миргородський полковник, потім гетьман, Данило Апостол випрохав у Мазепи дозвол, шчоб јого сина, зятья Кочубејевого, і жінку јого не арештовували вкуні з Кочубејем. Посланиј Апостола вспів обігнати посланих Мазепи, ј Кочубеј вспів вијхати в Слобідчину. (Див. у Костом., [Р. М. 1882, Сент., 194—6] лист самого Мазепи, котрій оступаетсья за Апостола перед царем). Взагалі роль Апостола в усій Кочубејівсько-Мазепинській справі була не дуже то достојна. Ставши гетьманом, Апостол поставив Кочубејенка полковником, — об чім даремне прохала Кочубејіха царья шче після Полтавської битви (Ригельм. III, 88). І нас хотять вневнити, шчо про такі пригоди може споминати народня піснья!!

де між инчим јестъ листок з поміченоју дльа вкладу в збірку піснеју о *Мазепѣ*, дуже подібноју по манері до кінця повишчої, а також до «пѣсни о Палѣѣ» (в Сібіру). Ми дамо тут точну копіју з цього «документа», котриј може підперти те, шчо ми сказали вище в справі фальшуваньна пісень.

Посѣявъ я пшениченьку,
Озимее жито ¹⁾
А ²⁾ вже жъ мого козаченька
На Украинѣ убито; ³⁾
Одъ Крюкова до Бубнова ⁴⁾
Не бѣльшъ, якъ двѣ мили, —
Лежать нашѣ козаченьки —
По три по чотыри:
Въ кого руки, въ кого ноги,
Головы не мае.
Ишый лежитъ середъ поля,
Тѣльки отдыхаетъ. ⁵⁾
Одинъ козакъ — помѣжъ другихъ,
Своихъ призываетъ:
«Простѣтъ, братця-товариши,
Я уже ⁶⁾ умѣраю
Умѣраю занапрасно,
На сѣму я степу,
Клянѣтъ братця съ правнуками —
Гетьмана Мазепу:
«Счобъ не було добра ёму до вѣку одъ нынѣ,
Счобъ вѣнъ загувъ якъ той вѣтеръ, счо вѣявъ въ долинѣ.
За те счо згрызъ Украину якъ люта собака,
Счобъ вѣнъ дождавъ до щобъ ёго повѣсивъ гицляка.» ⁷⁾

¹⁾ З лѣвого боку обидва віршики обведені знаком (, шчоб потім звести їх в один. Такиј же знак і далі коло каждой пари віршиків.

²⁾ Було: *Да*, та зачеркнуто. ³⁾ Зачеркнуто *в* (бито).

⁴⁾ *до Бубнова* зачеркнуто олівцем і замѣсть того написано олівцем же: *до Бужина*, і з боку написано: «НВ. Бубновъ другой, гдѣ ломають камни».

⁵⁾ Остатні чотирі віршика всі перечеркнуті.

⁶⁾ Зачеркнуто: *вже жъ*.

⁷⁾ Остатні два віршики зачеркнуті і перечеркнуті. Окрім того перед *счобъ вѣнъ* зачеркнуто *Водай*.

Передивляючись вкупі всі фальшиві пісні про Паліја і Мазепу, вбачаємо в них оспівну цвіху: маже всі вони (окрім романса про Паліја в Сібіру) б'ють на те, щоб говорити, на р'яду з Палієм, про Кочубеја з Искроју та про Полтавську битву. І в цім то і видно найбільш їх неподобенство до правдиво народніх пісень. Народів не було ніякого діла до Кочубеја і Искри. Перш усього цих панів за житт'я їх нічим було добрим спом'янути народів. В полку Івана Искри, в Полтавському, народ завше був недовольний урядом і через те навіть більше стоїав за шведів, ніж де небудь. Кочубеју ж запорозці навіть радили знати голову ще в 1692 р., як одному з найшкодливішчих панів (Солов'єв, XIV, 181). Суперечка Кочубеја і Искри з Мазепоју не могла інтересувати народ, як справа цілком особиста. Інше діло незгода Паліја з Мазепоју, — незгода двох стрійв громадських, льубого черні і противного їй! Од того народ і склав пісню про полон Паліја, — і не міг скласти про Кочубеја і Искру, ані вставити їх в пісню про Паліја. Не склав народ осібної пісні і про Полтавський бої і в загалі про віјну з шведами, — а тільки приточив до готової пісні про вразивший його полон льубого йому Паліја кілька віршиків з старої пісні, прилагодивши їх до нової пригоди. І це зовсім природно, — бо всьа справа Мазепиної зміни ошломонила народ, — котрий не льубив ні московських пор'ядків з ц'рем, ні Мазепи, власне за те, що він був слугоју тих пор'ядків. При такому ж настроју, пісні не складаються. Що ж такий справді був тоді настроїв народу українського, — це тепер видно з актів того часу. Актів цих не знали за молоду Максимовича і Срезневського, — котрим і могло бути дивно, чому нема народніх пісень про Кочубеја з Искроју та про Полтавський бої, про котрих вони начитували в літописях та казенних історіях XVIII ст. Ми вже замітили в «Историч. П'єсняхъ Мал. Народа», що фальшовані пісні завше підходять до зводних Літописів XVIII ст., або до «Исторіи Русовъ» і через те вкупі з ними часто помилуються проти дісної історії, як вона вијаснилась в остатні роки наукоју по актам. Народні ж пісні звичајно зходятьсьа з актами, — як це і зовсім натурально, бо народні пісні складаються пр'ямо під уразоју фактів на народню думку. Полон Паліја так і вразив

народ у саме серце, — і він склав про це пісню; — в
війні ж московсько-шведській народ не знав власне, на чиї
бік стати, — і ця справа, велика в очах письменних лю-
деї з церковно-казеними думками, для простого народу
була ділом побічним. Не будь сюди примішаниї тої же
Палії, то ця справа не тільки б не зоставила після себе
ніякої особної пісні (як і сталось) а навіть, певно, обі-
шлась би ї зовсім і без того спомину в варјантах пісні про
полон Палії, якиї ми бачимо в них тепер.

Цього ніяк не могли зрозуміти в 30-ті роки наші вчені
люди, — як не могли зрозуміти тоді ї того, од чого нема
народних пісень про всьу козацьку ї православну суперечку
українців з польаками до Богдана Хмельницького, то б то
до спільного козацько-крестьяпського повстанья проти
польської панської держави. От вчені люде ї надумались
поповнити ї цей, по їхньому, пробіл фальшованими пісьнями
про Палії, Кочубеї, Искру та Мазену, подібними до тих,
які вони зложили про Свірговських, Наливаїок і т. и.
Так то фабрикувавсь «Полтавській кругъ Малоруссаго
пїспотворчества», як зве всі згадаї тут фальшовані думи
ї пісні пр. Безонов!

5. Варјанти особної пісні з именем Семена Палії.

1.

1. --- «Ої, Семен Палії, чого в тебе білі ручки в крові?»

— Забив, забив сиву голубочку,
Щоб не сиділа в лісі на дубочку,
Щоб не сиділа, та не буркотала,

5. Мені молодому спати не давала. —

А в неділю рано дзони задзвонили
А вже турки Палії зловили.

Задзвонили дзони, разом перестали,
А вже турки Палії споїмали.

10. Повели Палії селом гулицеїу

А зїїзали назад руки сирицеїу.

Повели Палії містом та базаром по над крамницеїу,
По над туїу турецьку грьяницеїу та ї на шибеницеїу.

(Зап. в Селезнівці, сквирськ. пов., київськ. губ. в 60-ті рр.).

Ця пісня могла б дати багато поламати голови, як би на щастя не втрапились другі, повнішчі, варјанти її, з котрих видно, що це вривок пісні, котра не має ніякого стиченьна з історичним Палієм, і що в цей вривок імја Паліја попало зовсім случајно. Пісня ця галицького походу, з *опришківських* (розбіжницьких) і розказује про кару молодця, котриј убив невірну йому дівчину, чи жінку, а потім одјіхав, та на решті його ніјмало начальство, — *и миі*. Пісня ця, певно, занесена в Кијівшчину галицькими заробітчанами — і тут скоро поплуталась і затемнилась, тим паче, коли замість німців, — котрі в Кијівщині не могли нікого полоняти, підставились турки, — і на решті стала вриватись. В один із вривків вскочило імја славного полоньанина Паліја. — Ось де варјанти цієї пісні без імені Паліја, — один повнішчіј і јаснішчіј і другі два ввірвані і заплутані.

а)

1. — «Ој, ти Јанче, все зло зробив,
Шчо ти свої ручки покрівавив! —
— Бо ј лубив же ја голубоньку,
Шчо сиділа на віконечку,
5. Шчо сиділа вуркувала, —
Молодому Јанчу спать не давала. —
— «Ој, ти Јанче, чого на тебе німці встали,
Бо хотять тебе уловити
І твоју честь испразнити?» —
10. — Ох, ја німців не бојусьа, —
Сам на себе надіјусьа
І на свого коньа вороного
І на сиделчко з під злота самого
На два підстолі борзе грімкіјі,
15. На третью рушничку, вистрільаночку. —
А встріч јого усі звони звонять,
Молодого Јанча в чистім полі гонять.
А встріч јого всі звони перезвонили,
Та ведуть Јанча, — вже уловили.
20. Та ведуть јого вулицеју
Ізјазали руки сирицеју
Та ведуть јого до темниці

- А за ним іде дві дівичі, —
Одна каже: «ти рідний брат»,
25. Друга каже: «хтів за жену взять».
— Та піди дівко, не будь лихоју
Не будь тобі, б...ь, женоју. —
Та ведуть Јанча в чистеје поле на могилу:
— «Та ј дивись, Јанче, на всю Україну.
30. Шчо забачиш, — то все твоје.»
— Ој, бачу ја а два стовни,
На тих стовнах сволок лежить,
На сволоці шнурок висить.
— «Ој, то ж, Јанче, то смерть твоја.»
35. — Як би ја знав, шчо смерть моја,
Ја б јіі звелів обмальувати —
І тальарами пообивати.
Хтоб же јшов, — тальар знајшов,
Молодого Јанча все спомјанув».

(З рукописн. збірки Штангеја. Д. Штангеј записував в середніх повітах київської губернії в 60-ті рр.).

Полон Јанча, в віршиках 19—21, мальується тут як полон Коваленка турками, — в дуже розширеній на Україні пісні (Аптонов. і Драгоманов, I, № 25), — після чого тим скорше пімці галицької пісні могли в Київщині замінитись турками.

б)

1. — «Ој, ти, Јанчуку,
Ој, ти вродливиј,
Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј,
5. Ох, ти вродливиј,
Хорош, чорнобривиј!
Чом у тебе, Јанчук,
Ручки кровавијі?»
— Да убив ја, убив
10. Сиву голубоньку,
Ој, шчо сиділа
В лісі на дубоньку, —
Ој, сиділа вона,

- Вона туркотала, —
15. Миші молодому
Спати не давала,
Правди не сказала. —
Ој, у Немирові
20. Усі дзвони дзвонять:
Турки з татарами
Там Јапчука гонять.
Ој, дзвонили дзвони,
Вони перестали:
25. Гонили Јапчука,
Та вже і спојмали.
Ој, повели јаром,
Јаром, улицеју,
Та звјазали ручки
30. Назад сирицеју.
Та в недільу рано
Сонце припікаје, —
Прокльата сирицьа
Руки ізтискаје,
35. — «Ој, чи бачиш, Јапчук,
Тују камјаницьу,
Та шче на себе
Тују шибеницьу?» —
Ој, казав Јапчук
40. Та мур муровати,
Та казав јого
Грішми обсипати,
— Ој, јак хто тіји
Гроші буде брати,
45. Ој, то тој мене
Буде споминати.

(3 паперів Ј. Рудченка; запис. в с. Романівці, сквирськ. пов.)

В пісні цієї прирівняньна вбитої жінки до голубки так розрослося, шчо навіть затемніло смисл діла; тільки віршик 18 цього варјанта: «правди не сказала» појасняє јого, повертајучи оповіданьна просто на лъудину.

в)

1. Ох, у лісі, в лісі јавор кучеръавиј...
Хорош Јанко хлопець, хорош чорпъавиј...
Хорошиј, чорпъавиј, на личко бiльавиј. (2)
Ох, у лісі, в лісі, в лісі на дубочку
5. Ох, там забив Јанко сиву голубочку.
Ох, там вiзвали Јанка, Јанка јiспојмали,
Назад јому руки, руки извiязали..
Ох, повели Јанка тiсној улицеју,
Увiязали руки бiлоју сирицеју.
10. Вiтер повiваје, сонце пригрiваје,
Бiлаја сирицьа в ручки укипаје.
Ох, вивели Јанка у чистеје поле.
— «Чи шчо загльадиш, Јанку, то то буде твоје.»—
— Ох, бачу ја, бачу гору кремјанују,
15. А шче дальше бачу шибеницьу своју. —
Ој, у полі, в полі береза стојала,
Береза стојала тонка кучеръава (2)
Там жандари стојали, гiльье попускали,
Гiльье попускали, коні годували (2)
20. Молодому Јанку нiжки iсковали —
Коники забрали у свiт појихали.

(Зап. в м. Коростишеві, радом. пов. кијiвськ. губ. М. Ганицькиј в 1874 р.)

Слова *жандари* в 18-му вiршику знову показујуть на те, шчо цiсньа цъа походу австрiјського. В Украјинi австрiјськiј сiльська полицiја зветься жандарами.

Вв. 16—19 вiзати з цiснi, котра зложилаь шче за часiв турецьких набiгiв, а потiм повернулаь на ляхiв, некрутiв i т. д. (Див. Ант. i Драгом. I, № 24).

г)

1. Ој, у лісі, в лісі на дубочку
Там убив Јанчук сивују голубочку.
На дубi сидiла, ој, тај воркотала,
Јанчуковi спати не давала.
5. То ж не голубка, — турецького царя дочка,
Вона ж там сидiла, та ј письма писала

- Ох, писала — писала (2?)
Янчукові спати в ночі не давала.
— «Ох, ти, Янчук, шчо ж ти робиш:
10. Білими ручками в крові бродиш!»
 Я в неділю рано, як дзвоникі дзвонили,
 Вже за Янчуком турки гопили.
 Дзвони дзвонили, разом перестали:
 Вже Янчука в рученькі сніжмали.
15. Ведуть Янчука селом-вулицею,
 Завязали ручки назад сировицею.
 А в неділю рано ссице пригріває,
 Вража сировинка в ручки сьа вїдає.
 Ведут Янчука селом коло корчми,
20. Там стоїали дві дівчині.
 Ох, одна каже: — «то мій брат.» —
 А друга кдже: — «хотів мене взьать».
 — Не правда, руда, ја не твій брат,
 Правда, чорнява, хотів тебе взьать. —
25. Ведуть Янчука ја в чистеје поле.
 — «Шчо заглялеш, Янчук, то всьо твоје.» —
 Заглянув же Янчук а в полі капилицю:
 На чотирьох слупах — шибеницю!
 — «Ох, як би ја знав, шчо моја смерть,
30. То бим ја сказав би змальувати,
 Ој, змальувати та ј тальарем побити.
 Тальар, тальар зелененькиј,
 Тут похованиј Янчук молоденькиј!» —

(Зап. П. Поплавська, в с. Јаланці, жампольськ. пов., подольськ. губ. в 1882 р.).

Коли раз приченились в пісню турки, то далі вже ј уби́та стала турецького царя дочкою.

2.

1. Горько, горько в світі жити
 А шче гірше, шчо братья не вкупі:
 Јіден у Синоді та за синодника,
 Другиј у губерні та за мајорчика,
5. А ја молоденькиј по над Дністром ходю
 Девјатеро коней за собою водю....

- Десьятого мају, то сам проїзжају,
Дністрового атамана батьком називају.
— «Батьку, батьку, батьку атамане,
10. Яка в тебе плата за твої перевози?» —
— В мене перевози ніщо дорогийі,
Від каждойі валки по три золотийі,
А котрі важчі, то по чотирі....
В Семена Паліја чого ручки в крові? —
15. — Ој, був ја в лісі у лісочку
Еј, забив, забив сиву голубочку. —
Ој, в недільу рано в усі дзвони дзвонять
Семена Паліја улищеју водьать....
Заковали ніжки в залізнеје путо,
20. А звязали ручки назад циріцеју.
— «Як був би ја знав, шчо с сього смерть буде,
Сказав би кірницьу копати,
Сріблом та злотом јїї обливати.
А хто з кірниці буде воду брати.
25. Семена Паліја буде вспоинати,
В ті кірниці хорошаја вода,
У Семена Паліја хорошаја врода».

(Запис. в с. Киріјівці, ольгоп. пов., подольськ. губ. в 1872 р.)

Перша половина (вв. 1—13) причепилась з другої, досить розширеної, хоч теж поплутаної, пісні, котрої два варјанти напечатано у Максимовича (Укр. Нар. П., 1834, 148) і в Чубинського (Труды экспедиции, V, 897). Ми мајемо шче вісім варјантів, — котрі напечатајемо в дальшому розділі. Пісньа ця про переїзди через запо-розьські річки. З часом вона переїшла в пісньу про втікачів, бродяг і розбійників. Певно через це вона ј зчепилась в повншчому варјанті з піснеју про Јанча-Паліја, шчо, вбивши милу, втіка од кари.

В кінці скажемо, шчо може хто иншиј і инакше по-яснить оці заплутані варјанти, котрі дља того ми тут і подајемо вповні.

№ II III.

РОБОТА НА ЛИНІЇ.

(1716—1735)

№ II.

1. У Глухові, у городі во всі звони звонять,
Да вже наших козаченьків на линію гонять.
У Глухові, у городі стрельнули з гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
5. У Глухові, у городі стрільнули з рушниці,
Не по однім козаченьку плакали сестриці.
У Глухові, у городі пошлетені сітки,
Не по однім козаченьку заплакали дітки.
На бистрому на озері геть, геть плавала качка,
10. Не по однім козаченьку плакала козачка.
У Грицькові огонь горить, а в Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть, геть там його видно.
— «Допевн'яїсья, пап гетьману, допевн'яїсья плати,
Як не будеш допевн'яти, будем утікати». —
15. — Ої, ідіте же, панове, до Петра до свата,
Ої, там буде вам, панове, велика заплаца.
По заступу у рученьки да шче і лопата! —
Сидить козак на могилі, онуці латає,
Ої, кинувсья до черешка, — копійки не має!
20. Ліхав козак на линію, да і вельми обдувсья,
Ліде козак із линії, як лихо зогнувсья.

Знайдено нами в зшитку, шчо дістав Максимович од кн. *Цертелева*. Певно, по цьому списку Максимович напечатав оцьу пісню в своїй книзі «Українскія народныя піснї». 1834. 111—112. Тільки в Максимовича знаходимо деякі одміни:

В віршику 9 му викинуто одпо *геть*, справди, зайве.

„ 18-му замість *онучі* поставлено: *сорочку*

Між віршиками 19-м і 20 прибавлено:

Сидить пугач на убочу, на вітер надувсьа,

Іде козак в Україну, на лихо здобувсьа.

В вірш. 20-му замість *обдувсьа* поставлено *надувсьа*.

Чи Максимович мав другий список пісні, чи сам поправив Цертелівській (як це робив він, видаючи збірку 1834 р., в котрій багато фальшованих пісень) не скажемо рішуче. В рукописному шматку Цертелева проти цього №-ра надписано Максимовичем «свѣрить». В паперах Максимовича ми знайшли листок, на котрому його рукою написано так, як напечатано в збірці 1834 р., тільки кінець, починаючи од слов: «Сидить козак на могилі», помічений як особна пісьня (101) од початку і середини (100). По Максимовичу перепечатано у Кирьеєвського-Безсонова, IX, 358—360 з поміткою: «Помѣщалось въ старшихъ нашихъ пѣсенникахъ». (Яких?)

У Закревського (Старосвѣтскій Бандуриста. 1861. I, 77) напечатана третья одміна цієї пісні подібна до першої—тільки

в 9-му віршику *геть* напечатано раз;

в 14 „ замість *допевнѣати* напеч. *допевнѣатись*;

в 18 „ „ *онучі* „ *сорочку*;

в 19 „ „ *ој, кинувсьа* „ *він кинувсьа*;

„ „ „ *немаје* „ *чортмаје*;

в 20 „ „ *обдувсьа* „ *надувсьа*.

Між 16 і 17 вв. Цертелева прибавлено в Закревського:

Оттака вже ласка буде — велика заплата.

№ III.

Посіjali, поорали,
Да нікому жати
Пішли наші козаченьки
Линіji копати.

(Напеч. в П. Головинського, Слободскіе Казачьи Полки. СПб 1864, 162).

Ми бачили, що в часи зміни Мазепи, царь обіщав не примушувати українських козаків до другої служби, окрім «обиклої козацької». Вправившись же з Мазепою, царь не здержав цього обіцянку і став ще більш, ніж поперед, примушувати українців до грабарської роботи, та ще і по далеких сторонах. Між инчим таку роботу виносили українці на так званих *линіях*, то б то окопах по тодішній південній гръаниці московського царства од Царицина на Волзі до устья р. Орелі в Дніпрі. От про цю роботу на лініях і говорять повищі пісні.

Перш усього почалися роботи на далекім од України східнім кінці цієї лінії. Про це читаємо в Ригельмана: «Въ 1716 году... для пресѣченія въ Россію Татаръ отъ Кубанской и Черкесской стороны набѣговъ, послано было съ генеральнымъ хорунжимъ, Иваномъ Сулимою, къ Царицину не малое число войска, для дѣланія Царицинской линіи и канала по Камышенкѣ рѣчкѣ, отъ Волги до Иловли рѣки, для соединенія съ Дономъ, чему былъ мастеръ Перри». (Ригельманъ, Лѣтоп. Повѣствованіе о М. Р. III, 113). Про образ цього окопа (в шир 4 сажні, в глиб 2, з чотирма городками) див. у Якова Маркевича, Дневныя Записки, М. 1859, I, 84.

В 1718 р. впять ходили наші козаки в Терк і Царицині робити далі ту лінію (Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе, — у Н. Вѣлосерекаго. Южнорусскія лѣтописи, К. 1856. I, 91).

В 1722 р. гетьман Скоропадський писав, що з України пішло «подъ Ладогу и до Царицина двадцать тысячей козаконъ, а дома ихъ отъ кормленія не свободны суть». (Чтенія въ Моск. Общ. 1859, I, отд. II, 314). Значить під Царицині було послано 10.000.

Це спомин наших літописців і актів про роботи на лінії за царя Петра, за котрого, як видно з 15 віршика, перше зложилась наша піснь № II. А ще більше українців послано на роботу на західнім кінці цієї лінії, од Донця до Дніпра, на 400 верстов, вже за цариці Анни в 1731—1733 рр. Ось як розказує про те літописець, що зложив «Краткое Описаніе Малороссіи»:

«Въ року 1731 по веснѣ, за возвращеніемъ гетманскимъ з Москви въ Глуховъ, виправленные на низъ подъ Бе-

рестовую, съ командиромъ Антоніемъ Танскимъ, полковникомъ Кіевскимъ, козаковъ 20.000, а мужиковъ свободныхъ и державскихъ 10.000 ходили робити линїи отъ границъ татарской, не безъ уступки за дѣльню землѣ Малороссійской; да тамъ же и города или крѣпости повіе на имя тезоименитыхъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества государыни императрицы Анны, такожъ сестрицъ ея величества, государынь царевенъ Екатерины и Параскевіи, и иные подѣланы.

«Да въ томъ же году подь осень, по нѣкоторымъ вѣдомостямъ о виходѣ крымскыхъ татаръ, пришлоу указъ монаршій ступать войскамъ козацкимъ воинскимъ походомъ оружейно туда же къ границѣ, гдѣ линїя дѣлалась, и потому ходили полки малороссійскіе всѣ порознь, на которыхъ иные были на мѣстѣ указномъ отъ генерала Вейсбаха по ордеру и стояли съ отводомъ карауловъ и прочая, какъ то: полки полтавскій, лубенскій — подь Нехворощею, миргородскій и гадяцкій тамже недалеко; иные же полки не приспѣли и возвратилися во свояси, по указу, понеже татаре не на малороссійскій прай, но кудась инде (на Кубань) тогда выходили.

«1732. Для робленія начатой линїе въ року 1732 послано козаковъ 20.000, а мужиковъ 10.000, съ командиромъ Галаганомъ, полковникомъ прилуцкимъ, надь Орѣлью.

«Въ 1733 году на дѣльню работу ходилъ полковникъ лубенскій Петро Даниловичъ Апостоль командиромъ надь 10.000 козаковъ, а посполнитыхъ 10.000 толко же, къ Орѣль». (Лѣтопись Самовидца и проч. К. 1878. 315—317).

Окрім гетьманців були в роботі на лінії і слобідчане (Н. Гербеля. Изюмскій Слободскій казачій полкъ. СПб. 1852, 6. П. Головинскаго, Сл. К. Полки, 159—162).

Робітники мусили јти на лініју з оружьям і провјантом. Окрім того кожнїј мусив мати по сокирі, лопаті, заступу ј мішку, щчоб носити земљу. Дља кладі на кожних десять чоловіка мусили мати по коньбу з повозкоју, або по парі волів з возом, а щчоб нарізувати лініју, на кожних 50 робітників по плугу з волами, плугатирьями ј погонцьями. Дља провјанту мусили бути осібні підводи. Увесь цей наряд зведено було слобідчанам вистачить «того же дня, подь опасеніемъ немалаго истязанія и отвѣтствія передь Генералитетомъ». Работа была дуже тьяж-

ка, — бо рову прокопано було всього на 1000 верстов; окрім того збудовано було 18 кріпостів, а в них колодязі і капави дльа води і т. и. В тих кріпостях посажено було «Ляндмилипкіе полки», з південної Московщини, котрих звелено «удовольствовать всімъ потребнымъ». (Головинскій, 161—162, Марковичъ, Дневн. Зап., I, 390, 395, 409. II, 59. Записки Манштейна о Россіи. СПб. 1875, 67).

Ясно, шчо така робота і такі видатки мусили збіднити українців, як про це говорить кінець першої і пісні і друга пісня. Про руїну слобідчан уже в 1732 р. говорить навіть царськїй маніфест: «Слободскіе полки предкамъ Нашимъ вѣрно и безпорочно служили и въ такомъ постоянномъ и непоколебимомъ пребывали порядкѣ, что тѣми службами и особливою вѣрностію помянутые Наши предки весьма были довольны, и по достоинству заслугъ милостію ихъ награждали; и въ такомъ добромъ и порядочномъ состояніи оныя полки находились, что на нихъ извѣстная всегда была надежда. А нынѣ Намъ извѣстно учинилось, что оныя обрѣтаются въ не порядкѣ, и оны же въ крайнее разореніе приходятъ; что многіе изъ нихъ, оставя воинскую службу и свои грунты, съ которыхъ оны служили, принуждены записываться за помѣщиковъ, и искать своего пропитанія, отъ чего надѣмся въ тѣхъ полкахъ служилыхъ козаковъ умалилось». Своје «Всемиловивѣйшее изволеніе», шщоб поправити слобідські полки, царськїй уряд показав тим, шчо послав ген. кн. Шаховского, «коему велено все то разсмотрѣть и въ какомъ нынѣ состояніи и впредь содержаніи оныя полки имѣють быть». (Головинскій, 64—65). Якиї з того виїшов прок, побачимо зараз з слов фельдмаршала Мініха.

Цей Мініх, обдивившись українську лінію в 1735 р. знаїшов, шчо вона мало годиться дльа того, дльа чого рибилась, і потребовав, шщоб туди вислано було з Гетьманщини, Слобідчини і Воронежської губернії 53.263 робітників. Кн. Шаховскої, котриї тоді правив Гетьманщиною (між 1734 і 1750 рр. гетьмана вибирати царськїй уряд не дозволяв) одписав в Петербург, шчо вистачити стільки льудей з тих країн не можливо, — хоч все таки глухівська Генеральна Канцелярія вирядила з Гетьманщини 15.000, по одному на 8 дворів. (Марковичъ,

Дн. Зап. II, 8; 1736 р.). Розсердившись, Мініх написав у Петербург своєю отверту думку про попередні порьядки на лінії та і про весь царський уряд у Гетьманщині і Слобідчині. По Мініху, лінію зроблено не там, де треба, — бо сторона між Дніпром і Донцем і так прикрита річками і болотами, а надто по весні, тоді як Бахмутська провінція без захисту. Татари туди заходять по волі і полонять народ. Та і там, де проведено лінію, Мініх каже, що нароблено кріпостів без пропорції і редутив негідних; роботи велись без толку: в 1735 р. стільки народу було нагнали, що можна було б зробити п'ять таких ліній, та льуде без доглядку гајали час, або робили так, що тільки нівчили лінію, бо, замість тачок, переносили землю кожухами та жупанами, і там, де слід би рівняти ґрунт, накопували без ліку ґам. Мініх каже далі, що зрујнували в кінець народ на Україні не лініја, а правителі, генерали кн. Шаховској та Тараканов: «Въ государствованіе великодушнѣйшей императрицы, неусыпно пекущейся о благѣ подданныхъ, козацкіе города опустошаюгся... а командующіе въ Украинѣ генералы заботятся только о приращеніи новозаложенныхъ слободъ своихъ. Козаки многими тысячами въ Польшу, къ Запорожцамъ, Татарамъ и Туркамъ бѣгають и противъ Россіи служатъ; а Украина, такая благословенная земля, опустошается. Наказный переселовскій полковникъ Тамара сегодня миѣ сказалъ, что въ нынѣшнемъ году до 1800 козаковъ изъ его полку сбѣжали... Въ прежнее время гетманскіе козаки могли выставить въ поле до 100.000 человекъ; въ 1733 году число служащихъ убавлено до 30.000 и въ нынѣшнемъ году до 20.000, изъ коихъ теперъ 16.000 человекъ наряжены въ Крымскій походъ; имъ велено въ началѣ апрѣля быть у Царицынки въ полномъ числѣ, по мы уже прошли 300 верстъ отъ Царицынки, а козаковъ гетманскихъ только 12.730 человекъ, и половина ихъ на телегахъ ѣдетъ, и отчасти плохолоудны, отчасти худоконны... Напротивъ того Запорожцы (котрі тільки перед тим пријшли з татарського підданства) изъ того же народа, бѣглые изъ той же Украины, на каждого человекъ по 2 и по 3 хорошихъ лошади имѣють, сами люди добрые и быстрые, хорошо вооруженные... Изъ слободскихъ полковъ наряжены были 4200 человекъ: изъ нихъ теперъ при арміи только 2360 чело.

вѣкъ, отчасти плохіе люди, отчасти художонные.... Ваше величество, благоволите генерала Ушакова или другаго какого нибудь вѣрнаго человека, хотя на одинъ мѣсяць, прислать въ Бахмутскую провинцію и Изюмскіе города: онъ на тамошнее разореніе, также какъ и я, безъ слезъ смотрѣть не будетъ, какъ не только дворы, но цѣлыя улицы и слободы давно впусѣ лежать и тогда узнается, что разореніе народное происходитъ отъ чего нибудь другаго, а не отъ работы на линіи». (Соловьевъ, Истор. Россіи, XX, 97.—99).

Так писав Мініх, — але коли ми пригадаємо, шчо ніхто ж, як «что нибудь другое», керувало ј роботоју на линіі, і шчо частина линіі пройшла власне по Изюмській країні, — то побачимо, шчо ј генеральські порядки ј линіја зводились на одно, і шчо весь лист Мініха до цариці добре поясня наші пісні, а особливо кінець № II про злидні козацькі після служби на линіі. В добавок оця линіја, з јіі льандміліціеју, зовсім не здібна була ратувати Україну од татарських набігів (Див. у нас, в першому випуску стор. 104, а також Записки Манштейна, 68).

Про дальші виходи на линіју в часи вјни з татарами ј турками в 1737—1739 рр. див. у Марковича, Дневн. Зап. II, 26, 35, 40, 53, 54, 57, 95.

Образи, подібні до тих, шчо в 1—2 вв., а також в 11—12 № II здібуютьсьа в піснях крепацьких і рекрутських. (Дивись поки напр. Основу, 1862, II, 97, 99; Чуб. V, 997).

Друга половина № II має багато спільного з варјантами дальшого № IV.

Порівн. також в чумацьких піснях у Рудченка, 91—92, 103—104, 131.

Слова №-ра III тим ближе підходять до дійности того часу, шчо в 1731 р. на линіју вирядили льудеј навіть не зразу, — а перше (в мају) 7000 козаків, потім (в јуні) 5000, далі (в јулі) шче 8000, на решті (в августі) 10000 посполітих. Так шчо, тоді јак казав гетьман, шчо «обрѣтаючіеся при работѣ на линіи рейменту нашого льуде провіанту не имѣли и претерпѣвали не малую нужду и голодъ» (бо провіанту звелено було брати

зразу тільки на 3 місяці, а потім zostавили робітників аж до кінця октябрю), на Україні льуде мусили кидати жпива, — а після того Україна шче мусила посилати ј провјант на линіју. (Судіенко, I, II, 76—133. Порівн. Марковича, Дн. Зап. I, 441—43, 1735 р.).

Початок № III однаковиј з початком № IV в першому розділі (стор. 31). Тој же початок вживајетъся в піснях чумацьких, — напр.

Наорала, насіјала, — нікому зберати;
Жала-жала дівчинопька, зачала плакати:
Пішли наші чумаченьки в Крим-город гульати.

(Зап. Ал. Руданськиј, в с. Кучі, ущицьк. пов., под. губ., в 1872 р. Порівн. у Рудченка, Чум. Н. II, 187, 225).

ПРИЛОГА ДО №-РА II-го.

Пісньа про кару Тарасенка.

Вв. 11—12 II-го №-ра знаходьяться в одній пісні, дуже неясній, але котра, може, теж належить до тих же часів, коли не до тих же пригод, — про котрі розказує j №-р II-ий. Ось ця пісньа:

1. Оj, весна красна, оj, весна красна,
Із стріх вода капле;
Оj, либонь тобі, Тарасенку,
Да мандрівонька пахне.
5. Оj, мандруj, мандруj, да Тарасенку,
Із Лубен до Прилуки.
Оj, проклинала да дівчинонька,
Здіjмаjучи в гору руки.
Оj, супускавсьа да Тарасенко
10. А із муру по шнуру;
Оj, завдав, завдав отцьу-матці
Да великуjу тугу.
Оj, либонь тебе, да Тарасенку,
Мати з малку не лубила,
15. Оj, шчо тебе, да Тарасенку,
Да j у Крим одружила.
Оj, у Киjеві да j огонь горить,
А в Василькові димно,
А в Біліj Церкві да гетьман стоjить,
20. Тільки наміт jого видно.
А Тарасенко, а Тарасенко
Крижем к землі припадаjе:
— «Оj гетьман, гетьман, да гетьманочку,
Ізмилуjсьа надо мноjу.
25. Оj, пускаj коньа в сріблі-золоті
За тілом за мноjу».

(Зап. в м. Воронежі, глуховськ. пов. черниг. губ.)

Географічні імена тут так наплутані, що зовсім збивають усяку могу пояснити пісню. Найбільше забивні тут вв. 15—16 з *Кримом* і *одружіньям*. Тільки ж може бути, що в першому варіанті колись одружінья значило фігурно—службу. Коли так, то втечка Тарасенка, котра мальується в 9—10 вв. цієї пісні, вишла б втечкою од служби, — що в'яжеться з тим, що далі розказується про кару, яку завдає йому гетьман. Таким робом Тарасенко цієї пісні міг бути один з тих козаків, що втікали од дальніх походів та роботи на лінії, на канавах. (Див. далі). Не мало приказів, нагадуючих кару Тарасенка, здибуємо в Дн. Записках Марковича, напр. 6 Апр. 1723 р.: «въ листѣ правительскомъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ итти въ Ладогу, публично карать для постраху прочимъ.» (I, 17; порівн. про втеклих і невишедших козаків: 1722 р. — стор. 10, 1723 — ст. 10, 42, 53, 1735 р. — ст. 446) або 7 Окт. 1736, в часи *кримських* походів: «Предложеніе кн. Борятинского прежде одно прислано изъ Дубенъ въ ген. канцелярію, чтобы въ самой скорости выслать 3 тыс. доброконныхъ козаковъ въ Кіевъ... А послѣ другое, чтобы всѣ, козацкимъ именемъ кто только слыветъ, были въ походъ въ такой готовности, чтобы могли въ 24 часа выступить, когда придетъ указъ и сіе подтверждено подъ смертною казнію.» (II, 13—14; порівн. 22, 52, 61).

В усякім разі рішучу думку про цю пісню треба одкласти, поки знайдуться другі варіанти.

Початок цієї пісні (св. 1—6) знаходимо, тільки, звісно, без імени Тарасенка, в веснянці, котра, певно, старішча од цієї пісні (Метлинскій, Нар. Южнор. Пѣсни, К. 1854, 300—301, Чубинск. Труды Экспед. III, 111—112). Подібне ж в чумацькій пісні, (Рудченко, 189—187). Далі перші чотири віршики цього початку ввійшли в пісню рекрутську. (Головацькій, Нар. П. Гал. и Уг. Р. III. 109).

№ IV.

КАНАЛЬНА РОБОТА.

(1721—1729. 1743—1744)

1.

1. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші рушници?»
— А наші рушници в пана на столиці,
Ми молодіжці сидимо в темниці.
5. — «Ој, ви, хлопці, прекрасні молодці,
Та де ваші жупани?»
— А наші жупани поносили пани,
Нас молодих забили в каїдани!
Ој, дали хлопцям широкі лопати,
10. Да послали хлопця молодого
Да канави копати.
Ој, летів ворон да із чужих сторон,
Да летючи крѣаче,
Ој, сидить хлопець та над канавою
15. Та жалосно плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон,
Да летючи в гору крикнув,
Ще ж бо ја хлопець, хлопець молоденькиї
Ој, тутечки не привикнув!
20. — «Ој, продај же, тату, да ворониї коні,
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі.
— Ох, не буду, сину, коней продавати,
Ој, не буду тебе, хлопця молодого,
25. Із неволі викупляти...
Поздоров боже царя Костянтина,
Судариню Катерину —

І шче ж бо ја, хлонець молоденькїј
І тутечки не загиу!
30. Ој, сидів пугач да ј на могилі
Та все каже: пугу да пугу!...
Збирајтєсья, чумаки, прекрасні молодці,
Всі на ніч до лугу.

(Зап. М. Ганицкіј, в 1874 р. в акерманському повіті од рибалки).

Варјанти цього №-ра дуже поплутані через те, шчо в них перемішано пригоди грабарської роботи українців на канаві Ладожській (1721—1722, за царя Петра I) в походах за Кавказом (1722—1729, за царя Петра I, цариці Катерини I і царя Петра II) і коло будовальних кріпостів на лінії по річці Синьусі (1743—1744 рр., за цариці Елисавети) і навіть шче пізнішчі (1768—74).

Ми відділяємо на перше місце повишчіј варјант, бо в ньому,—окрім кінця, од в. 26,—нема спомину про пізнішчі пригоди, так шчо він мусить найбільш підходить до ранішчої роботи: на канаві Ладожській. Раність його видна також і з того, шчо він починаєтьєсья, подібно пісням про руїну запорозців в 1708—1709 р. (Див. в I-му розділі, № IV).

Интересно, шчо і досі знаходьтєсья московські козацькі і салдатські пісні, котрі можна з певністю вважати за отголоски старих українських варјантів пісні про роботу на Ладожській канаві, подібних до повишчого. Ці пісні, очевидно, взьали в українців козаки і салдати московські, як мучились з ними вмісті на канавах і лініях в XVIII ст., а найбільш в закавказькому поході.

Ось пісенья, записана од козаків сибірських і прилагожена до тамтошних обставин і почасти, особливо в кінці, змінена, одвітно характеру московського народу.

А.

Отъ Корякова до Актава семисотны версты,
Прознобили козаченьки у рукъ, у ногъ персты,
У рукъ, у ногъ персты, считаючи версты.

Мы къ Актаву подходили, на гору веходили.
Что на той ли на горѣ стояла палатка:
Какъ изъ этой изъ палатки выходилъ молодчикъ,

Выходилъ молодчикъ, анжинеръ поручикъ.
Выдаетъ онъ расплату: керки и лопаты.

Ужъ мы керки получали, сашенцы копали,
Землю выкидали, дерномъ устиляли,
Дерномъ устиляли, житье проклинали:

— «Распроклятое житье, все казачья доля!»

Надъ рѣкою Монакою выросло древо,
Выросло древо, березонька бѣла.

Какъ на этой на березѣ сидитъ птица пава,
Кричитъ пава: — «запропала вся казачья слава!
Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши дома?»

— Наши дома—круты холмы въ широкомъ раздолѣ.—

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши матки?»—

— Наши матки—сосны гладки во сыромъ борочкѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши отцы?»

— Наши отцы, мореходцы (!) — канавы колодцы.—

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши жены?»

— Наши жены—заряжены, въ штыки прилажены.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ же ваши братья?»

— Наши братья—пистолеты на правомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши сестры?»

— Наши сестры—шашки остры на лѣвомъ бедеркѣ.

— «Господа вы, казаченьки, гдѣ то ваши дѣтки?»

— Наши дѣтки—пули мѣтки, въ сумкахъ отдыхаютъ.

(Запис. коло Семипалатинска Н. Поганин. Югозап. часть томской губ., Этногр. Сб. VI, 114—115).

Початок цієї пісні порівн. з початком української:

З Берислава до Перекопу все мальовані верстви

(Рудч., Чум. Н. П., 155 пор. 139, Ж, Чубинск., Труды, V. 1031, 1044).

Корьяков = Корьяковскаја станиця, тепер Павлодар, заштатній город Семипалатинської области, на р. Иртишу. Актау поселок в Акмолинському окрузі, на р. Манаці (один з початків р. Сари-Су).

А ось друга пісня, котра перейшла знов через українські уста і знов трохи повкrajинилась в мові.

Б.

Ој, у полі берьозушка тонка, кучерява,
Ја на јетој берьозушкі сидить птицьа нава;
Кричить нава: распропала салдацькаја слава;
От тепер нам, салдатушкам поход ісаказала,
От Кіјева до Казані, до јетој управи.
Ми јуправи ісходили, на льево смотріли;
Ми на льево посмотріли, к шатру приходили,
А с пид того шатьорка вилітав голубчик.
То не голуб, не голубчик, молодој поруччик.
Он виносит нам расплату: заступ, шче ј лопату.
Приказује роботати, канави копати.
Ми канавушку копали, службу проклинали:
— «Распрокльатаја такаја, служба земљанаја!
А хто в службі не буваје, тој горьа не знаје.»
— Господеви салдатушки, а де ваши доми?
— «Наши доми — круто-горн, широкі роздольї.»
— Господеви салдатушки, а де ваші жони?
— «Наши жони *паражони* (sic!), в суми положони.»
— Господеви салдатушки, а де ваші дьеті?
— «Наши дьеті у канплеті, пулі на разлеті.»
— Господеви салдатушки, а де ваші сьостри?
— «Наши сьостри — шаблі гостри по льевој сторонкі.»

(Запис. Судовшичков од жінки в 1856 р. в х. Оржицькому, пир. пов., полт. губ., а вона каже, шчо «вивчилась у драгунів, як стојали в Прилуках; дуже рідко співајуть.»)

Порівн. вривок з салдацької пісні в Чуб., V, 1007:

Ој, хто, братцьа, не був за Дунајем,
Тој горьа не знаје,
А ми, братцьа, були за Дунајем,
То все горе знајем.

Ој, Дунај річка, братцьа, не величка,
Переходу ніту,
Ој, тільки братцьа, переходу:
Виростало древо.

Ој, то же не древо, братцьа, не зелене,
Білаја береза,
Шчо на тіј то (на) біліј березі,

Сидить птиця пава;
Ој, кричить пава, братця: «запропала
Салдацькаја слава!...»

Вже при №-рі II-му сказано, що в 1716 р. українці робили, між инчим, каналу (невозможну) з Волги в Дон; але ще більше попрацьували вони на каналі Ладожській і коло Сулака.

Про роботу українських козаків на каналі Ладожській читаємо в літописі, названій «Краткое описание Малороссии»:

«Въ 1721 году, по указу, посланы были не однимъ трактомъ Полуботокъ, полковникъ черниговскій, въ командирахъ, да Марковичъ, полковникъ лубенскій, да Иванъ Сулима, хоружій генеральный. съ 12.000 войска козацкаго, до Ладоги на работу канала для обхода суднами озера Ладожскаго капатами къ Петербургу, где не доходя, на пути Сулима умеръ, котораго тѣло привезено до Переяславля въ Сулимовку...

«Тогда жъ (1722 р.) на каналную работу къ Ладозѣ другой разъ ходилъ полковникъ полтавскій Иванъ Чернякъ съ козаками (по Ригельману, 12.000) самъ черезъ Москву трактомъ, а прочое войско другими трактами. (Лѣтоп. Самовидца и пр. 306—307).

Про цю грабарську службу козаків згадував Орлик січовикам в листі, писаному в 1734 р.: «Накопецъ хотлячи Москва Войско Запорожское городовое не тилько обезсилити, але и выгубити. винайшла была на тое способъ — копанье якогось тамъ, въ далекой своей сторонѣ, каналу и фундаване въ Персіи фортець, на якіе мѣсца такъ одлегліе по килькадесять тысячей козаковъ указами своими спровадивши, еднихъ тяжкими и незвичайными работами помордовали, другихъ голодомъ поморили, а иншихъ борошномъ гинлымъ струхлымъ, зъ ящурками и зъ вашномъ помѣшаннимъ, потруили Сподѣюся, не можетъ никто изъ самихъ неприятелей лжи въ томъ давати, поневажъ все тое... цѣлому свѣту есть вѣдомо и многіе суть межъ вашмостями, добрими молодцами, отъ мучительства московскаго избѣгшии, котрѣ сами того самовидцами будучи, могутъ те, що теперь пишу, посвѣдчити и правду мнѣ признати». (Кіевск. Старина, 1882, Апр. 113).

Правду цих слов Орлика освідчають акти того часу,

українські і чужі. Так про *роботу каналну* коло Ладога єсть докладний спомин в «Допошеніи Високо Правительствующоу Сенату» з самої канави 2 авг. 1722 р. полковника Черп'яка. Він розказує, як козаки мусили робити по кілька раз ту ж саму роботу, через незручні роспорядки царського начальства, вимордованими кінями, як мусили робити дільниці за больных і померших і пажмати на тих місце бурлак. Про болізни пише Черп'як: «Обаче сіе токмо мене усумніваєть и смущаєть, же въ командѣ моей, такъ при Кобонѣ обрѣтаючоїся, яко и при Ладозѣ у каналной работи будучой, многое число козаковъ болнихъ и умершихъ найдуется, и що разъ въ болѣзни тяжкой, якая бардзѣй гарачка да опухъ ногъ вкорепилась, примножаются и умирають, якихъ вѣденіе явствуетъ, однакъ на таковую беднихъ козаковъ нужду приставниіе офѣцери не взирая, безъ жадного баченя, зъ повеленія господина брегадира Леонтиева, не милостиво бючи ихъ у работи палками, хочай оную не толко днемъ и ноччу, лечъ и во дни недѣлные і празничные одправують, безъ одпочивку приганяють. Опасаяся теда я, чтобъ по прошлорочному козаковъ zde не погубити, якихъ развѣ третья часть ку дому и въ прошлемъ году повернулась, предваряю въ сенатъ покорнѣйшимъ симъ моимъ писаниемъ и рабско прошу, благоволѣте ваша свѣтлость и сіятельство, іле по указу его імператорского величества високою своею особою россійское правление содержите, не допуститъ команди моеи въ конецъ при сей каналной работѣ, не была-бъ надъ чужое мѣсто, якъ господицъ полковникъ Вѣтровъ хочеть, за согласиємъ господина брегадира Леонтиева, который къ дѣлнимъ козакамъ велми есть недоброхотъ и немилостивъ, учинитъ, — для зачинапія другой работи переведена, якої отнюдъ пѣкимъ (Богу самому свѣдущу, бо всѣ козаки въ сілѣ своей весма ослабѣли и ели живи обрѣтаются) дѣлать, лечъ би не уводячи въ глубокую осѣнь роскиса и плюскоти, одпущены зостали во своіси принамиѣй въ первихъ числахъ септемвриа, такъ для лучшого и безбѣдного запроваженя болнихъ, за которими іле многимъ числомъ и теперъ не вѣдаю, що чинити и куда ихъ обернути, и до лѣкарей за лѣкарствами для помощи хочай килка разъ о присилку опихъ и упоминалемся, не дано, яко и для вигоднѣшого такъ далечайшого пути здоровимъ,

якие всі опішали ходу. А понеже прошлого року, по милости его імператорского величества, для проходу одпущенихъ зъ каналу козаковъ високо повелителнимъ его величества указомъ опредѣленно било выдавать провіантъ и для коней фуражъ, того ради да не лишени будуть и нишѣ тосижъ монаршой милости работаючие козаки, благоизвольте ваша свѣтлость и сіятельство повелѣть высокопочтеннѣйшимъ своимъ указомъ видать о получении въ нути козакомъ, когда отпущени будуть изъ каналу, провіанту и для коней, якихъ небольшое число можетъ бити, принамнѣй самого сѣна, иби они козаки тутъ при каналѣ не тилко позбули остатний грошевий запасъ, и иние при своей болезни для пропитания и одежду, якую имѣли, попродали, албо вѣмъ до сего часу, по указу его імператорскаго величества, за видѣлку кубическими сажнями въ каналу землѣ и за випошение зъ немалою бѣдою и трудностю за пять и шесть верствъ фашинъ и сваевъ, надлежащихъ денегъ имъ не видано, а любо изволивъ его княжеское сіятельство, господинъ Александеръ Даниловичъ Меншиковъ, фелтъ маршалъ и многихъ орденовъ кавалеръ на листъ мой въ отвѣтномъ своемъ почтеннѣйшимъ писании предлагать, что велено видать денги, однакъ при той дачи мѣють вичитать данние онимъ въ прошломъ 1721 году, за которие не заробили.» (Кіевск. Стар. 1884, Май, 121—422).

Виписані слова «Допошенія» Черпняка појаснѣють не тільки приведеннїй вище варјант, а і слова про «плату» і про обібраність козаків в пісні № II, в котру, очевидно, увіjšло дешчо з пісень про каналну роботу, а також подібні ж слова в дальших варјантах цього №-ру.

Вв. 20—25 про викуп з неволі взяті з старих пісень про полон турецькій (див. у Антон.-Драгоман. I, № 31, 34). Вони тепер пригадались через те, шчо можна було најмати за себе робітників на Ладожську канаву. Дальшиј протѣг јїх див. в вар. 9-му.

Вв. 26—29 зклались, јак ми думајемо, не на Ладозі, а в Сулацькому поході; про них ми скажемо далі.

Вв. 32—33 причепились з чумацькојі пісні (порівн. Рудченка, Чум. Н. Пѣсни, 105, Чуб., Труды, V, 1046—47) про котру буде далі (Чумаки в Кримському поході).

Вв. 16—19 входять тепер в звичайні пісні (Метлинск. 58, Чуб. V, 383).

Другі пісні, в котрих стоять запити і відповіді, подібні до вв. 1—8 цього варіанту, показані в I-му розділі, при №-рі IV-му. Порівн. також в дівочькій весп'янци (Чуб., Труды, III, 144).

А де ж твоє, доню, та білеє личко? і т. д.

2.

1. — «Ој, за гороју, за крутоју;
Там зродили вужини;
Дај нам, батьку, переміну,
Бо на віки загину!» —
5. — Яку же вам, молодці,
Переміну дати?
Просіть собі, молодці,
У царя заплати.
Візвавсья жвавиј хлопець
10. У царя заплати;
Дали йому на ноги кајдани,
А в руки лопати,
Заслали його в Черкеськії гори
Канави копати.
15. Ој, сидить сирота над канавоју,
Рубашку латаје;
Оглядівсья по своїх карманах,
Щчо ј копійки не маје.
— «Ој, помјани, боже, царя Павла,
20. Царицьу Катерину;
Ој, як мья Господь помилује,
В Сибірі не загину.»
— Ој, не сумлівајтєсья, панове молодці:
Мед-вино кружляјте,
25. З тонкојі китајки
Портянки латајте. —

(З паперів Ів. П. Новицького 60-х рр.).

3.

(Вривок)

-
1. «Ој, давај, соцькиј, давај переміни,
Бо лихаја година!»
— Ој, не можу ја вам, славні запорозці.
Да переміни дати.
 5. Просіть в царя Костянтина
Найдорогшої плати. —
Ој, дали плату на ноги каждани,
А у руки лопати.
 10. Да канави копати.
-

(Зап. І Шевченко, в с. Дударях, канівськ. пов. київськ. губ. в 60-ті рр.).

В в. 13-му 2-го варіанта зоставсь јавниј знак, шчо він зложивсь в часи закавказьких походів в 1722—1729 р., в тій віјні, котру почав Петро I, «вступаая въ стези Александра Великаго», шщоб забрати од Персії береги Каспійського моря ј одчинити россіјанам дорогу в Індіју, ј котра зкінчилась тим, шчо Персії отдали усі забрані Россіјеју землі, миром 1732 р.

Про цю віјну записано в «Краткому Описанію Малороссіи» ось јак:

«Того жь одного (1722) року его императорское величество всеною зъ Москвы пошелъ къ Астраханѣ, а оттуда за море къ Терку на татарь горнихъ каракалпацкихъ и прочіихъ, где при Сулакѣ—рѣчкѣ крѣпость Святаго Креста заложилъ, которую потомъ устроено. Оттуда же ходилъ къ Дербенѣ персидскаго владѣнія, покоряя вездѣ владѣльцовъ тамошнихъ, куда по указу и малоросійскаго войска 10.000 съ командиромъ Данииломъ Павловичемъ Апостоломъ, полковникомъ миргородскимъ да съ полковникомъ прилуцкимъ Игнатомъ Галаганомъ и киевскимъ Антономъ Танскимъ ходили.

«Въ томъ же 1723 з весни другимъ разомъ 10.000 войска малоросійскаго съ командиромъ Андреемъ Марковичемъ, полковникомъ лубенскимъ на Сулакъ пошли и

тамъ на той рекѣ плотину здѣлали и фортецу укрѣпили.

«1724 года въ третій разъ 10.000 войска Малоросейскаго на Сулакъ выправленнаго, ходило съ командиромъ Михайломъ Милорадовичемъ, полковникомъ гадяцкимъ, на перемѣну прошлогодной команды Андрея Марковича полковника.

«Въ 1725 году командированы бунчуковіе товарищи въ Гилянскій походъ за Дербень и съ ними козаковъ рядовыхъ 2000, съ наказнымъ Огроновичемъ, обознымъ прилуцкимъ, а между бунчуковымъ товариствомъ командиръ былъ Кандиба, бывший полковникъ корсунскій, прежде же сего Семенъ Лизогубъ, котораго съ Андреемъ Горленкомъ изъ пути, по плутовскому нѣкоторого чернца Змѣвскаго доношенію, взято было въ Петербургъ, но вскорѣ до домовъ отпущено. Медлѣли жъ въ томъ походѣ бунчуковыя при Кандибѣ иныи до троухъ, иныи до пяти годъ.

«Въ 1726 году указъ былъ ея величества государыни імператрицы и самодержицы всероссійской Екатерины Алексѣевны: или въ походъ Сулацкій висилать козаковъ, или платежемъ за всякаго козака сколько пристойно отбуть похода мѣсто. И не согласясь полковники—иныи отъ козака по три рубли, иныи по четири, иныи по два рубли дать съ полковъ, противъ опредѣленія на всякій полкъ съ генеральной войсковой канцеляріи числа козаковъ, поступились; иныи же козаковъ самихъ указное число виправить усовѣтовали, а денгами отъ похода за стыдъ откуповатися не похотѣли. Однако, по доношенію о томъ въ сенатъ, велено денгами з полковъ малоросійскихъ за козаковъ, чтобъ онихъ не посилать въ походъ, взять, и взято въ Коллегію Малоросійскую именно отъ козака по 4 рубли.» (Лѣт. Самовидца, 1878, 307—311).

У Бантиша Каменскаго (Исторія Малої Россіи, 1830, III, 177) читаємо, шчо «з малоросійських діл, схованих в Коллежському архіві видно, шчо козаки гетьманці були в Дербентському поході в 1729 р., та числа їх не означено, а літописці об цім не споминають». Це певно ті козаки, про котрих говорить «Краткое Описаніе Малороссіи» під 1725 р., шчо пробували в поході з Кандибою до пјати год. (З того ж описанія видно, шчо в 1729 р. Кандиба вже був дома, певно, з більшою частиною своєї

команди, коли не з усеју; порівн. Судієнка, Матер. для отечественной Истории, Кієвъ, 1853, I, II, 79), а також тої компанієської полк 500 чол., про котриї записав Маркович, 20 јунья 1729 р., шчо він пішов у Сулак. (Дн. Зап. I, 324).

Окрім того звісно, шчо в 1725 р. цариця Катерина I послала за Кавказ 1000 козаків з Слобідчини, котрих вернув до дому указ царя Петра II в 1727 р. (Головинскій, 149. Гербель, 60. 62).

Про лихо і злидні наших козаків у цих походах і тьажку грабарську роботу јіх досить докладно розказується в записках Якова Марковича:

1725 р. 2 маја Маркович записав: «видѣль (у правителей) письмо Милорадовича изъ Сулака, отъ 10 Марта, въ которомъ объявляетъ о непомыслимомъ своемъ тамъ пребываніи» (Дн. Зап., I, 69). Далі сам бувши в поході (1725—26) Маркович згадує, як шче коло Астрахані «подъ часть жаровъ люди умирають», а в Гильані «воздухъ нездоровый» (99, 103). Вже в Астрахані багато козаків і бунчукових товарищів «притворили себѣ болѣзни»; таких велено було везти в колодках (99, 100). Тільки ж по дорозі і в Сулаку пријшлося лишати багато хорих бунчукових, обдивлених лікарями (167, 188, 190). 12 апр. 1726 р. Маркович записав в свій дневник: «правіантская дача очень уменьшается теперь, потому что много людей умираетъ. Въ прошедшемъ Мартѣ со всего корпуса умерло около 508 человекъ, а изъ команды обознаго прилуцкаго черезъ оный сей мѣсяць 284 человекъ.» (156)

До того всього походи були дуже важкі дльа льудей і скотини, котра часто не мала на стенах і горах ні води, ні попасу, (161—162, 168). На грабарській роботі, коло кріпости св. Креста було, мабуть, шче тьажче. Тут наші козаки мусили робити греблю і копати канали, шчоб повернути р. Сулак до кріпости. Ось шчо знаходимо про цю роботу в дневнику Марковича за один 1726 р.:

«Генварь. 10. Прорва отъ крѣпости св. Креста отстоитъ въ 20 вер. и потому такъ называется, что Сулакъ, оставивши давнее свое теченіе, влѣво обратился и тамъ впалъ въ море. Въ 3-мъ часу по полудни прорва загачена была совѣмъ, чего ради съ пушекъ стрѣляли; Сулакъ пошелъ было къ крѣпости св. Креста давнимъ своимъ те-

ченіємъ. Козаки и прочіе всѣ, при зажженныхъ нѣсколькихъ десяткахъ канатовъ, работали около огней, гребли всю ночь; но послѣ полночи вода прорвала на нѣсколько сажень берегъ съ приѣзда отъ крѣпости, и клѣтки, глубоко засыпанныя, унесла на нѣсколько верстѣ.

«12. Когда прорву загатили, то вода, пошедшая до крѣпости, прибыла было вчерашняго числа на аршинъ.

«26. Противъ сегодня загаченная на прорвѣ плотина снова прорвалась.

«Февраль. 25. Прорва отчасти запружена, и Сулакъ обратился сюда; но не совсѣмъ угачена для того, чтобы вода теченіе свое помалу сюда простирала и чтобы прочищала то, что пескомъ засыпано. Мастеръ у прорвы одинъ Новгородскій козакъ, сотни Стародубской.

«27. Новая прорва сдѣлалась отъ Сулака въ озеро, отъ крѣпости въ двухъ верстахъ, однако еще не велика.

«Марта, 5. Прорва (стара) загачена совсѣмъ.

«27. Еропкинь сказывалъ, что два фискала подали генераламъ доносъ на Дебрипій, что онъ, при запруживаніи прорвы, много кошту государеваго потерялъ, безъ чего можно было обойтись, и что въ послѣдній разъ прорву не онъ запрудилъ, но три малороссійскіе козаки.

«28. На прорвѣ вода снова началъ плотину портить, почему посланы туда три малороссійскіе козаки, которые оную заняли.

«Апрѣля 25. Рано генералъ Кропотовъ и мы оба и прочіе бунчуковые, числомъ 20, поѣхали на прорву. Конвой при генералѣ было 200 драгунъ и 280 Донскихъ козаковъ. Для поправки плотины прибыли 1000 козаковъ съ капитаномъ Баничимъ.

«27. Возвратились отъ прорвы; плотину поправили, и вода внизу перестала течь.

«Май. 5. Въ Сулаку великое наводненіе учинилось.

«8. Рука Сулакъ начала упадать.

«14. Объявленъ походъ на завтрашній день. (Дневн. Зап. I, 143, 145, 149—150, 153, 158, 159, 160).

В тој же часъ Федор Сулима писав матері з під Сулаку: «борошна моего давно вже не стало, ... пана швакгровимъ конгентоватись зачавъ. Денегъ, сколько возьмемъ отъ вашей родительской милости, только есть третья часть при мнѣ... О здешнемъ нашемъ поведеніи не освѣдаю, бо гидко

и освѣдчати; толко еще милостию Божією не нарушимо въ здоровію зостаемъ.» (Сулимовскій Архивъ. Кіевъ, 1884, 48).

Не ліпше було нашим і в других місцях коло Черкеських гор. Так Маркович записав 25 марта: «Изъ Дербента нишуть ко мнѣ атаманы Смѣловскій и Чернускій, съ компанією тамъ обрѣтающіеся, что оскудѣли они въ харчахъ и одѣяніи». (Дп. Зап. I, 153).

Порівн. універсал гетьмана з 1729 р. про позички козаків, у Сулацькому поході з країнѣюї нужди, в Судіенка (Матеріали для Отч. Истории, Кіевъ. 1853, I, II, 78) а також лист кн. Вас. Влад. Долгорукого з Сулаку і Гільані про «несноспій воздухъ, язвительный зной и крайнюю нищету несносную, зѣло скудное пропитаніе, работы великія, партіи непрестанныя» і т. п. у Соловьева (XIX, 10, 15—16).

Не диво, шчо наші козаки казали в пісні: «дај нам, батьку, переми́ну, бо на віки загину.»

З дневника Марковича бачимо, шчо наші козаки все подавали прошенія, шчоб їх одпустили до дому, або хоч переми́нили, та сподівались хоч плати, яку давано донцям в 1725 р. за поход в Гильань. (Дп. Зап. I, 83, 142, 159, 168, 184 і др.). Та 18 апр, 1726 р. Маркович записав: «Увѣдомился о слученномъ вчера вечеромъ указѣ, въ которомъ предписано не пастъ смѣнить, по Донскихъ козаковъ и Калмыковъ, когда на мѣсто ихъ придуть съ полковникомъ Дѣтловскимъ 3000 Донцовъ и 500 Калмыковъ, около Черкаска кочующихъ. Симъ указомъ повелено, чтобы при отпускѣ сихъ войскъ, дать имъ за службу жалованье изъ губернскаго сбора: атаману 20, старшинѣ по 12, писарю 6, всѣмъ прочимъ Донцамъ по 5, а Калмыкамъ по 3 рубля. Также и тѣмъ, кои имѣють бытъ высланы изъ Черкаска на смѣну, выдать изъ провинціи Воронежской жалованье противъ сего» (Дп. Зап. I, 163).

Кінець вар. 2-го, — з 19 в., — мусив скластись шче в 1722 р., коли царь Петро був сам в поході проти Персії, маючи при собі і жінку своєю Катерину. (Соловьевъ, Ист. Россіи, XVIII, 40). Кінець цей, в котрому козаки перше иронично (з гірким сміхом) поздоровляли царя Петра і цариць Катерину, за часи котрої козаки знов ходили в Черкеські горы канави копати, — з годом затемнився, як побачимо особливо в дальших варјантах,

окрім 4-го, в котрому він вдержувавсь ліпше, ніж навіть в 2-му.

Поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі, —

то б то вживати на онучі шматки з одежі. Имја царя Павла або Костянтина, конечно, підставились замість Петра (в вар. 5-му Петрович).

Початок 2-го варјанта, — про ожини може причепивсь з пізніжчих варјантів, про котрі далі.

4.

1. — «Ој, за річкоју, та за Синьохоју
Та зацвіли ожини,
Ох, давај, давај, батьку, переміни,
Бо далєбі загину.» —
5. — Ој, не річ мені, славі запорозці,
Переміну давати;
Ој, просіть собі, славі запорозці,
У цариці заплати.
Ој, дала ж, дала славним запорозцям
10. Та царицьа заплати.
Ој, понабивала на поги кајдани,
Дала в руки лопати,
Ох, да послала на легку роботу
Та канави копати.
15. Ој, летить ворон та із чужих сторон,
Да летючи ж крваче:
Ох, сидить козак да над канавоју
Та жалібненько плаче.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
20. Та він крилами маје,
Ој, сидить козак та над канавоју,
Сорочку латаје.
— «Поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
25. Шчо будем обдерті, та будем топтати
Із китајки онучі.

(Зап. Хв. Рильські в с. Маковишчах, київськ. пов., коло 1863 р.)

Початок цього варіанта (вв. 1—10) склався за часи роботи козаків коло кріпостів по р. Синьусі в 1743—44 рр., за цариці Єлисавети.

Указом Сенату 30 окт. 1734 р. звелено було: «Въ за Днѣпрскихъ мѣстахъ отъ непріятельскихъ незапныхъ набѣговъ устроить крѣпости въ пристойныхъ мѣстахъ, по тамошнему обыкновению, и то строеніе возложить на Миргородскаго полковника Капниста». В 1744 р. звелено було вислати для оборони тих работ і кріпостів шче 1000 чол. козаків. Капніст вистроїв тоді по р. Синьусі кріпости: Ново-Архангельський шанець (тепер посад Новоархангельск) і Орлик (тепер г. Ольвіополь) на устью Синьухи в Бог. (Скальковскій, Історія Нов. Сѣчи, II, 162—165, Шмидтъ, Херсонская губернія, 1863, II, 802—803. Городскія поселенія въ Росс. Имп. 1865, V, II, 325, 107).

Слова про *ожину* в другому віршику варіанта мусьять значити показ на те, шчо вже кінчається літо і починається осінь, — пора вернутись до дому. Коли склались ці слова, чи тільки в часи работи над Синьухою, чи шче ранішче, не беремось рішати. Нагадаємо, шчо за Кавказом ожин нема, так шчо Маркович діставав ожини, — котрі, певно, потрібні були, як кисле, проти цинги, — од матері з України (Дп. Зап., I, 193).

5.

1. Ој, по над річкоју, по над Синьухоју
Та терни погоріли —
Геј, вже ж наші, наші сіромахи
Без харчів помарніли!
5. Ој, по над річкоју, по над Синьухоју,
Та зацвіли і ожини, —
— «Геј подај, батьку, подај перемену,
Бо ја марно загину.»
— Ој, не моја воля, та милеје братьгя,
10. Перемену давати;
Геј, просіть собі в пана воєводи
Та дорожшојі плати! —
Ој, обізвавсья козак молоденькиј
Воєводі за плату:
15. Ој, набили на поги кајдани,

- Дали в руки лопату.
Ој, набили на ноги кајдани,
Дали в руки лопату, —
Ој, послали на вішню роботу
20. Та канави копати.
Ој, летить крѣчочок через Дунај-рѣчку,
А летючи та ј крѣчае;
Ој, сидить сірома та над канавоју,
Та жалібненько плаче:
25. — «Ој, поздоров боже царя Петровича,
Судариню Катерину,
Геј, шче ж бо ја, козак молоденькиј,
На Сибіру ј не загинув.» —
- (Зап. од Остапа Данчука. в Тульчі в 1881 р. Г. Денисенко.)

6.

1. — «Ој, по пад рѣчкоју, по над Синьухоју,
Заросла ј ожина.
Ој, давај, батьку, давај переміну
Бо ја марно загину!» —
5. — Ох, не воля ж моја, пани молодці,
Вам переміну дати
Ох, і просіть свого пана кошового
Шче ј за велику заплату.
Ох, і обзававсья парень молоденькиј,
10. Ох, і за плату обзававсья;
Набили ж јому на ноги кајдани
Та ј дали у руки лопату.
Ој, послали ж јого у сибірну роботу,
Шче ј канави копати.
15. Ох, і летів ворон та із чужих сторон,
Та летючи крѣчае.
Ох, і сидить сіромаха меж канавами
Та ј жалібненько плаче:
— «Поздоров, боже, царя Костянтина
20. І царицю Катерину
Шчо нас, нещастних сіромах,
На біліј світ пустила.»

(Зап. Денисенко в Тульчі в 1881 р.).

Слова в. 5-го про *пана кошового* могли підставитись тоді, коли січовики були коло кріпостів на р. Синьусі, в часи війни з турками в 1773—4 рр. (Див. далі, вар. 13).

7.

1. — «За річкою, та за Синьухою, там зацвіли ожини.
Геє, давај, батьку, дивај перемену, бо далєбі загину.» —
— Ој, рад би ја, молодїї хлопці, перемену вам дати,
Коли ж бо ви хочете, молодїї хлопці, дорогу плату
взяти.
5. — Ој, ізвели, парєнь молодєнькїј, а ту плату взяти—
Дали плату, на ноги кајдани, а в руки лопати,
Дали плату на ноги кајдани, а в руки лопати,
Та погнали на легку роботу, та канави копати.
Летить ворон та із чужих сторон, та ј кряче летъачи.
10. Сидить парєнь та над канавою та жалібєнько плаче:
— «Не дивујте мені, милі братїки, шчо ја жалїбно плачу,
Єсть у мене в карманї конїјка,— ја ј ту з вами потрачу.
Поздоров, боже, царъа Костъантина, государишњу Ка-
терину,
А шчо позволили славним запорозцъам погульаъ на
Вкраїну.
15. А шчо позволили славним запорозцъам погульаъ на
Вкраїну.
Де ж ја буду та бурлакувати, та нїде не згину.»

(Зап. Оп. Маркович в канївськ. пов. київськ. губ.).

Спомин *воєводи* в 11 в. 5-го вар. показує, шчо вар. цеј, окрім початку, старїшчїј роботи на р. Синьусі. Кїнець же 6-го вар. (вв. 19—23) з јавпоју подъакоју цареві ј цариці (јак і в вв. 13—14 вар. 7-го; вв. 27—28 вар. 5-го повїшчїј) дає право думати, шчо він зложениј був за часи царъа Петра II ј молодожї јого наречєнної, кнъажни Кат. Довгорукој, (котру манифєстом звєлено було звати Императорським Височєством) коли наших козаків, — перше слобожан (1727), а потїм і гетьманців (1729 р.) пушчено було до дому.

В. 16 вар. 7-го причєпа з бурлацької піснї.

8.

1. — «По над річкою, по над Синьавкою та зацвіла
ожина,
Давај, пале, переміну, бо лихаја година.» —
— Не мусьу ја, славні запорозці, переміни дати,
Просіть собі у пана комісаря дорожшої плати. —
 5. — Не мусьу ја, славні запорозці, дорожшої плати
давати;
Надівајте на ноги кајдани, а в руки лопати! —
Посилаје на легшу роботу, — канави копати.
Говорили славні запорозці із Уманья јдучи.
Шчо будем посити чоботи сапјанці, а с китајки онучі.
 10. Ој, летів ворон та із чужих сторон, та летъучи крьаче,
Ој, сидить бурлак та над канавоју, а сидьачи плаче.
Ој, летів ворон та із чужих сторон, крпльечками махаје;
Ој, сидить бурлака та над канавоју, та сорочку латаје.
Дере поли, дере ј рукава, та плечиці латаје,
 15. Одним одну копійечку маје, та ј ту марно тербаје.
- (Зап. Штангеј в м. Жаботині, черкаськ. пов. київськ. губ. в 1861 р.)

В в. 4-му *комисаря* замість *царя, цариці*.

Вв. 8—9 — слова з пісні про руїну запорозців під Полтавою (див. в I-ому розділі, ст. 48—50) перероблені в гайдамацькій пісні про Уманську різню 1768 р.; далі, в вар. 12-му, доладнішче — «із *Сині јдучи*», а в 10-му — «на *Линіју јдучи*». Про ці слова див. при вар. 13-му.

9.

1. — «Ој, по над річкою, по над Синьухоју
Та зацвіла ожина;
Ој, давај, батьку, давај переміну,
Бо далєбі загину.
5. — Ој, не буду. сину, ој, не буду, рідниј,
Переміни давати;
Ој, проси собі в пана војевого (војеводи)
Да побольшої плати. —
Ој, як став парєнь, парєнь молоденькиј,
10. Да побольшу плату брати,

- Та цабили йому на ноги каїдани,
Дали в руки лопати.
Ој, послали јого на легку роботу,
Канави копати.
15. Ој, дали над ним, дали калавури:
Чотири салдати.
Ој, копав парень, копав молоденькиј,
Да ј сів спочивати,
Ој, летить ворон аж із чужих сторон,
20. Да все летячи крѣаче;
Ој, сидить парень, сірома в неволі,
Да жалібненько плаче:
— «Ој, продај, батьку, ој, продај, рідниј,
Да сірії корови;
25. Ој, визвольяј же мене молодого
Із цієї неволі.
— Ој, не буду, сину, ој, не буду, рідниј,
Сірих коров продавати,
Ој, як заробив а ти, сину рідниј,
30. То так будеш і одвічати. —
— «Ој, продај, мила, голубонько сива,
А сірії телиці;
Ој, визвольяј же мене молодого
Із цієї темниці.
35. Хоч би мала, милиј, голубоньку сивиј,
І сорочку продати,
А таки буду тебе молодого
Із неволі визвольяти.

(Запис Ів. Новицькиј в г. Тарашчі, мѣлѣвск. губ. в 60-ті рр.).

В цьому варіанті тільки початок пісні, з 1743—4 рр.,— а весь він належить до вар. 1-го, про працьбу на Ладожській канаві. Тільки вв. 29—30 обертають діло так, мов би то парень копає канави за яку провинність: прибавка пізнішча, як і спомин Сібіру в вар. 2, 5 і 6-му.

Певно, од подібного варіанта пішла ось яка пісня,—в котрій стерся спомин про роботу на канавах, хоч зоставсь нагад на невольу в чужій стороні.

1. Летів ворон по над морем,
А летячи крѣаче;

- Сидить козак в неволепці,
Та сидьачи плаче.
5. Приїшла к јему та дівчина,
Козака питаје:
— «Ој, чого ж ти, козаченько,
Чого зажурився?»
— Ој, як мені, сиротині,
10. У неволі не журитьсяся,
Що у мене молодого
Тут роду немаје.
Ој, тут мені, сиротині,
У неволі погибати.
15. Як пошлю ја до родоньку
Письмо це далеко,
До својејі неньки старојі:
Нехай мене молодого
Визвольаје із неволі.
20. Що у мене молодого
Та долі немаје.

(Зап. Ів. Манджура в с. Мурахві, валківськ. пов., харьк. губ. од баби, в 1872 р.).

Слова цих варіантів, як і 1-го, не тільки про невольу в загалі, а ще і про каждани, калавури і викуп, підходять до обставин, при котрих виражались наші козаки на роботу на Ладоську канаву, як і до кр. св. Креста. Про це zostались спомини в Дп. Записках Марковича. Так в 1723 р. Маркович записав:

Мартъ 7. Писали Глинчане, что командиръ Ингерманландскаго полка, по ордеру полковника Шереметева, принуждаеть ихъ къ репарации города; въ доказательство и ордеръ полковника г. Шереметева прислали.

8. Отписали до Глинска и до Чернухъ, что опрaвлять теперь городъ нельзя, а должно напередъ выгонять козакъвъ въ походъ до Ладогои.

11. Писаль до сотниковъ Чернускаго и Лохвицкаго, чтобъ до Ладогои шли. До атамана Пириятинскаго писаль, гоняя его, что высылалъ людей безъ указа на оправку города. Приїхалъ вчерашняго дня изъ Смѣлаго атаманъ, съ жалобою, что поручикъ выгоняеть всѣхъ на работу города.

14. Отъ п. Сотника Чернускаго писано, что атаманъ

тамошній въ арестѣ у капитана Кораблина за невыгонѣ людей до работы на городской валъ.

15. Поданъ листъ до п. сотника Чернускаго о томъ, что кап. Караблинъ, за то, что не выстачилъ до города для работы 1500 человекъ, прислалъ въ его сотничій домъ для экзекуціи 25 драгунъ.

22. Вручены мнѣ листы отъ ихъ милостей пановъ правителей изъ Глухова.... о скорой высылкѣ казаковъ до Ладого. Тутъ-же и универсалъ приложенъ, въ которомъ правители приказываютъ ослушныхъ до помянутаго походу забирать въ колодки и отсылать въ Глуховъ для наказанія.

30. Получилъ листы отъ комиссара полковаго... пишетъ, что на листъ мой до Шереметева писанный о томъ, чтобъ поновить мало съ работою городовою, полковникъ никакого подлиннаго не учинилъ отвѣта, а на форпосты командирующимся не по 6 зол., но по полъ 8 ($7\frac{1}{2}$) велѣлъ брать, и когда въ томъ обстанвалъ Чернускій комиссаръ, то за то капитанъ Караблинъ за карауломъ его на морозѣ такъ долго держалъ, покаместъ онъ далъ по полъ 8 зол.

Апрѣль. 6. Въ листѣ правительственномъ предложено, чтобы козаковъ, не хотѣвшихъ идти въ Ладого, публично карать для постраху прочимъ.

11. Листъ принесенъ отъ п. сотника Городискаго, объявляющій о ушедшихъ казакахъ отъ обоза, рушившаго въ низовый походъ (на Сулакъ). Огнисалъ до сотника, чтобы тѣхъ утѣкачовъ по святкахъ, въ колодкахъ, сюда въ Роменъ прислать. (Дп. Зап. I, 10--18).

10.

1. -- «Ој, над річкоју, по над Синьхоју там зацвіли
ожиши,

Геј, давај, соцькиј, давај переміну, бо лихаја година!»

— Ој, як же ја могу, панове молодці, ја вам переміну дати?

Геј, ідіть же ви в столицю к цариці, та просіть заплати.

5. Геј, та цариця нас пожалувала, та дала нам за-
плату:

Геј, та звеліла славним запорозцям та линіју конати.

— «Геј, оце ж вам, славні запорозці, уся моја заплата,
Ој, та беріть ви в одну руку заступ, а в другу лопату!

Ој, та хвалились славні запорозці, та на линію јдучи:

10. — Геј, будем носитъ з сајети жупани, а з китајки
опучі.

Геј, летів орел по над синім морем, та все летъа-
чи крьаче;

Ој, сидить козак по над Синьухоју, та жалібнеселько
плаче.

Геј, летів орел по над синім морем, ој, та летъачи
крикнув;

Геј, та шче козак на чужіј стороні та ј доси не при-
викнув.

15. Ој, поздоров, боже, царя Костянтина ј царицьу
Катерину,

Геј, шчо пустили славних запорозців погульати на
Вкрајіну.

Геј, та не довго ж вони погульали, тільки день три
годиши,

Ој, та течуть річки да льадзької крови на чотирі
половини.

(Запис. В. Познанський. в с. Дударях, капівськ. пов. київськ губ.
коло 1863 р.).

Варјант дуже строкатиј: початок з 1743—4; середина—
старішча ј зложена з пісень про линію ј ладожську канаву
(пор. вв. 11—14 з вв. 11—18 в вар. 1-му); вв. 15—16
з 1727—1729 рр., а кінець причепивсь з пісень гајдамаць-
ких, з 1750—1768 рр. Треба сказати, шчо шанці по р. Си-
ньусі мусили між инчим здержувати гајдамак, шчо пабігали
з січових земель на польську державу, а також поляків,
котрі пабігали на січові землі. (Скальк., Ист. Н. С. II,
153—165). Гајдамаки однакож часто проривались через
Синьуху ј «гульали» в польській Україні. Најстрашнішча
з цих гульанок була т. зв. Уманьська різня 1768 р.,
коли між січовиками пішла чутка, шчо сама царицьа Ка-
терина (II-га; син јїї Павел Петрович) позволяје бити
ляхів. В ті часи мусила серед гајдамак переробитись
пісньа про роботу коло кріпостів на р. Синьусі в ось
яку пісньу:

1. Ој, у неділю, рано пораненьку,
Та всі дзвони дзвонили,
Ој, доумились славні запорозці: —
Взяли Умань запалили.
5. Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
Да ј нікому р'ятувати:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не зајмати.»
Ој, горит Умань, ој, горит Умань,
10. Да ј нікому погасити:
— «Ох, було ж вам, превражі уманці,
Запорозців не дрочити!»
Ој, там у полі, в полі на роздоллі,
Там зацвіли ожини,
15. Ох, там же, там же превражі уманці
Да ј по воду ходили.
— «Ох, і не ходіть, превражі уманці,
Та до броду по воду, —
Ох, як зајмемо, то так заженемо,
20. Як ту череду в воду!»
Поздоров, боже, Петра Павловича,
Судариньу Катерину,
Ој, шчо дозволили славно погульати
Та на всьу Украјину.
25. Ох, і не довго хлонці погульали:
Ој, за час, за годину
Та потекли річки, річки кровавијі,
На чотирі половини!

(З паперів Ів. Рудченза; зап. в с. Маковинцях, київськ. пов. в 60-ті рр.).

Частини цієї пісні причепились як до кінця 10-го варіанта, так і до вар. 11-го і 12-го.

11.

(Вривок)

1.
Ој, поздоров, боже, царьа Костьянтина,
Ј а царицьу Катерину.
Ој, шчо пустила да нас погульати

- Да ј на пашу ј Украјину.
5. Ој, не багато да ми погульали,
Тільки всього три години;
Ој, текли річки, річки криваві
На чотирі половині.
Ој, хвалилися славні запорозці
10. Да ј з Украјини јлучи,
Що будем носити сукні та жупани
Ј а с китајки ј онучи.

(Запис Ј. Шевченко в с. Дударьах, канівськ. пов. київськ. губ.
в 60 рр.).

12.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Сяньухоју
Там зацвіла ожина;
Ој, давај, соцькиј, давај перемену
Бо лихаја година!» —
5. Ој, не можу (моја) воля, славні запорозці,
Та переменя дати;
Ој, просить собі царя Костянтина
Најдорогшојі плати. —
Ој, дали плати на поги кајдани,
10. А у друки (руки) лопати;
Ој, да послали на легку роботу
Та канави копати.
Ој, летить ворон та із чужих сторон,
А летгачи кряче;
15. Ој, сидить козак та над канавоју.
Та жалібницько плаче.
Ој, хвалилися славні запорозці,
Та із Січі јлучи,
Що будем носити сукні та жупани,
20. А з китајки онучі.
Ој, поздоров, боже, царя Костянтина,
А царицьу Катерину,
Ој, што пустили та нас погульати
Та на славну Украјину.
25. Ој, не багато та ми погульали,
Тільки три дні ј години,

Ој, текли річки та з нас кроваві
На чотирі половини.

(В наших паперах; рука подібна до руки д. Андрія Шевченка; певно, записано їм же).

В вірш. 27 замість «*льадської крови*» підставилось з нас *крові* і через те пісня отдалилась од гайдамацьких.

13.

1. — «Над річкою Синьухою
Трави погоріли:
А вже ж бо ми без харчів помарніли.
Та казав јеси, атамане,
5. Переміну дати,
А тепер велиш, атамане,
За Дунај ступати.»
За Дунајем, за бистреньким
Гармати рехтујуть,
10. Е, вже ж бо наш пап атаман
Козаків муштрује.
— «Та біјте, хлопці, вражих льашків
Правоју рукоју,
Женіте јіх, вражих льашків,
15. По над Синьухоју.» —
Не звіть јіјі Синьухоју,
А звіть јіјі річка;
Еј, розбіглись вражі льашки,
Як собача тічка.

(Запис. в с. Молчановці, сквирськ. пов., київськ. губ. от діда Степана Матвічука).

Це власне осібна пісня, котра тільки початком прив'язується до цього №-ра. (Найблизій цей початок до вар. 5-го, в котрому власне два початки). Пісня ця підходить до пригод війни 1768—1774 р., з польськими конфедератами і турками, — коли запорозці плавали з лиману Дніпрового в Дунајські гирла і коли стојали коло кріпостів на р. Синьусі і ходили звідти в походи, між тим як російська армія переходила за Дунај, — куди, мабуть, запорозці ждали, шчо і јіх покличуть. Запорозцьам на р. Си-

ньюсі приходилось тоді (најбільш в 1773 р.) мајже також гірко, як колись гетьманцям на капальній роботі. Скальковський каже, шчо в більшій частині січевих паперів з того часу говоритьсья «про фураж, харчі та жалуванья, котрих військо ніколи не могло получить ні цілком, ні за годья, через шчо нещасні козаки, а надто на аванпостах, терпіли всяке лихо» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 130—131). В часи цієї ж війни мусили привчепитись в вар. 12 і 10 цього №-ра слова: *хвалилисья запорозці та із Січі*, або — *на лінійю їдучи* і т. д., — бо тоді лінійєју звались і кріпости по Сіньюсі; та окрім того (надто в 1769 р.) січовики боронили ј частину старої лінійї на лівім боці Дніпра (Скальк. ор. cit., 45—47).

14.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Сіньюхоју
Та зацвіли ожини;
Ој, давај, батьку, давај переміну,
Бо навіки загинем!» —
5. — Ој, да яку ж вам, славні запорозці,
Переміну давати?
Ој, накладуть вам на ноги кайдани,
Дадуть в руки лопати. (2)
Ој, поженуть вас на легку роботу —
10. Канави копати. —
Ој, да летів ворон та із чужих сторон,
Ој, да летючи крѣаче;
Ој, сидить сіромаха по над канавоју,
Да жалібненько плаче:
15. — «Ој, поздоров, боже, царя Петровича,
А царицьу Катерину,
Шчо нас випускала з тѣажкої неволі
Та на цю Україну.»
Перше випускала, перше випускала
20. Послі стала одбирати...
Ој, та звеліла молодих козаків
В москалі забрати.
— Ој, да бо ви, хлонці, славні запорозці,
Та молітесья богу,
25. Шчоб нам бог показав (2)

Через море дорогу.

Ој, молоді хлопці, славні запорозці,
Та теје слово вчули,
Ој, сіли на лотку, ој, сіли на другу,

30. Та ј за море махнули!

(Запис. в 1862 р. в Кијіві од салдата Тимка родом з сквирськ. повіту Лев Мацієвич).

З 19-го віршика піснѣя повертаје на «виходнѣу» запорозців в Туреччину післѣ «атакуваньнѣа» Січі москальми в 1775 р.

15.

1. — «По над річкоју, по над Синѣухоју
Зацвіли ожини;
Давај, батьку, давај перемену,
Бо далєбі загишем.»
5. — Не річ мені, діти,
Вам перемену давати, —
Просіть собі у војводи
Заплати.
Дала сударинѣа
10. Три річки лиману:
— «Ловіть, молодці, рибу
Та купујте собі жупани.» —
— Ој, уже ж жупанів
Либонь нам не носити,
15. Коли б хоць ції свити
Нам ізносити.
Дала сударинѣа,
Та ј звеліла назад одібрати,
Нас, козаків Чорноморців,
20. Ј у рекрути забрати.
Козаки ж цеје почули,
Та ј на Дунај махнули.
Стали вони тікати,
Стала сударинѣа на јіх гукати:
25. — «Не тікајте, козаки чорноморці,
Не вельу вас у рекрути брати.» —
— Ој, не можна себе спинити.
Було наших степів на троје не ділити.

З вірш. 9-го піснѣя поверта на часи другої виходні козаків (сорноморців) у Туреччину, після того як у них одібрано земљу між Дністром та Богом (1792 р.). Див. дальшиї варіант, котриї єсть вривок оцього.

16.

1. — «Ој, по над річкоју, по над Синьюхоју
Ој, зацвіла ожина:
Геј, ој, давај, батьку, ој, дај переміну,
Бо ја ј марне загину.
5. — Ој, не мо' ја вам, панове молодці,
Переміни а ј вам дати:
Геј, просіт собі папа кошового
Ј а цариці заплати...
Ој, поздоров, боже, царя Костянтина
10. І царицьу Катерину:
Даровали землі от Дніпра до Богу,
По над гръаницеју по Бендерську дорогу.
Даровали землі, шче ј широкі лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу да ј справляјте жупани!

(Не зкінчена).

(Зап. в 1874 р. в с. Будаках, акерманського пов. бесарабськ. губ. на Шабалацькії косі од рибалки Христ. Курочки М. Ганіцькиї).

Про всі надогати остатніх трьох варіантів на справи 1775—1792 рр. буде докладна розмова в дальших розділах, при піснѣях про кінець Січі ј про Чорноморців. Поки порівн. кінець ціх варіантів з піснѣями в Скальковського, Ист. Нов. Сѣчи, III, 225—226, в Основі, 1862, Окт. VII, 2, в Зап. Югозап. Отд. Р. Географ. Общества, I, 301.

№ V.

СМЕРТЬ КОЗАКА В МОСКОВШЧИНІ;
В НЕВОЛІ.

1.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похиливсья;
На козака пригодонька, — козак зажуривсья.
Не хилисья, явороньку, шче ти зелененькиї!
Не журисья, козаченьку, шче ти молоденькиї!
5. Не рад явір хилитисья, — вода корні мије;
Не рад козак журитисья, да серденько није!
Ої, поїхав в Московшчину козак молоденькиї,—
Оріхове сіделечко і кінь вороненькиї.—
Ої, поїхав в Московшчину да там і загинув,
10. Свою рідну Україну на віки покинув.¹⁾
Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— «Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.» —
(Максимовичь. Укр. Нар. Пѣсни. 1834. 147).

В рукопису Цертелева ми знајшли перші шість віршиків, як цілу пісню. З цього початку пішла як оця пісня, так і та, шчо вже напечатана в I-ому розділі, ст. 80—85, про полон «сіромахи.»

2.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похиливсья;
Козаченьку молоденькиї, чого зажуривсья? —
Не рад явір хилитисья, — вода корні мије;
Не рад козак журитисья, дак серденько није.

¹⁾ Цей віршик в печатному виданьнью Максимовача пропушчениї (!!)
Ми знајшли його в рукопису Максимовича, як і в дальшому варјанті.
Так, звичајно, співајуть в Полтавщині. В зовсім подібному варјанті,
зап. д. Шимановим в охтирському повіті: *милу*.

5. Негај није, негај није, воно перестане,
До козака молодого журба не пристане.
Ој, појіхав в Московщину козак молоденькиј, —
Горіхове сидельце, шче ј кінъ вороненькиј. —
Ој, појіхав в Московщину, та там і загинув,
10. Своју рідну Україну на віки покинув.
(Зап. в Калъужніј, миргор. пов., полт. губ. Чуб., Труды V, 319).

3.

1. Стојіть јавор над водоју, — над воду схиливсьа,
Молод козак, молод козак, та вже ј зажуривсьа!
— «Як же мені не хилитись? — вода корінь мије!
Як же мені не журитись, јак серденько мліје?
5. Хожу—нужу, хожу—пужу, јак те сонце в крузі,
Чи ја встају, чи лъагају, завше серце в тузі.
Летить орел по над море, та ј, летъучи, крикнув...
Ој, јак тьажко в цих сторонах, шчо ја не привикнув!
Ој, је в мене на Вкрајіні рідненькаја мати,
10. Вона ж мене пожалује, јак свого дитъати;
Ој, је в мене на Вкрајіні ріднесенькиј батько,
То він мене пожалује, јак своје дитъатко.
(Запис. В. Магер, в с. Пилиповичах, радом. пов., кивівськ. губ.
Чубинскій, Труды, V. 454—455).

Вв. 7—8 варјанту 3-го бачили ми в піснях про канальну роботу (вишче, стор. 86, 107).

Три оці варјанти могли скластись в часи походів наших козаків у Московщину дльа грабарської роботи, коли, јак звісно, вони дуже журились на чужіј стороні ј дуже там помирали. Про це говорить і виписка з «Донесенія» Чорньака. Окрім того Бантиш Каменскій знајшов відомсть в ділах малоросійських Иностранној Коллегіјі, шчо в Ладожськім поході 1721 р. померло козаків 2460 чол., та було больних 244 чол., не считајучи полків Миргородського ј Стародубського, з котрих не прислано відомств (Ист. М. Россіи, III, Примѣч. 189). В «Кіевск. Старинѣ» 1884, Окт., 357—361, напечатана «Спецѣфикація полку галяцкаго» про померлих і больних в походах канальних 1721—1722 рр., з котројі ми приведемо тут тільки початок:

«Року 1721 въ мѣсяцѣ февралѣ 3 дня въ походъ ладозкый выходило всѣхъ козаковъ сотиѣ полковой галяцкой Ивана

Пѣрятинского господарей и наемныхъ	122
Туда идучи, всё въ цѣлости дошли на каналъ, ни единъ зъ нихъ не умеръ, а дошедши на озна- ченное мѣстце, на самой работѣ въ сей сотнѣ полковой гадяцкой померло самыхъ господарей на мѣстцу.	25
Той-же сотнѣ, повернувшись ку домамъ, померло самыхъ господарей.	10
Повернувшихся къ домамъ той-же сотнѣ коза- ковъ самыхъ наемныхъ на пути померло	11
Оставшіеся на пути болніе.	6
	<hr/>
	и того 52»

В усіх трьох варіантах рідна сторона козаків зветься *Україна*. Коло того часу це ім'я стало вже кінцевим дльа нашої сторони. Україноју звать її вже і свої, і чужі. Див. напр. грамоту московського начальства 1720 р. в Марковича, Дн. Зап. I, 484; Пор. Сулим. Архив, 41, лист Волинського в Соловьева, Ист. Россіи, XX, 469, лист Мініха, вище, ст. 81.

Початок, — в. 1-й, здибується в пісні про счарувань-ня дівчини козаком, у Чубинського, V, 421 і в середині пісні, там. 305.

4.

1. Стоїть явір над водоју, — в воду похилився,
Сидить козак у неволі, — гірко зажурився.
Не хилився явороньку, бо щче і зелененькі;
Не журился, козаченьку, бо щче і молоденькі.
5. — «Як же мені не хилитись? — корінь вода мије!
Як же мені не журитись сидьачи в неволі?» —
[За тобою, козаченьку, отець-ненька тужить,
Бо щчось тобі молодому фортуночка служить.
— «Ој, хоть тужить, хоть не тужить, фортуночка
служить:
10. Треба мені молодому служити самому.]
— «Ој, рад би ја не журитись, самі сльози льються,
Бо на мене молодого кајдани кујуться.»
В неділеньку рано всі дзвони дзвонили,
То по тому козакові, шчо сидить в неволі.

15. Тешуть явір, тешуть явір, тешуть,
Молодому козакові чорні кудри чешуть.
Тешуть явір, тешуть явір, та ј вже обтесали,
Молодого козаченька на лавці поклали.
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
20. Молодому козакові та ј на домовину.

(Зап. в с. Жерденовці).

Вв. 7—9 причепились з варіантів пісні про полог сіромахи (див. в I розділі, ст. 81 ј далі), котрі розвивались паралельно оціј пісні з тим же самим початком; в. 10 потрібниј був тут, щоб звести оцју причепу до теми про смерть козака на чужіј стороні, на невільній службі. Пісньа ж про невільну службу перејшла в цьому, як і в дальшому варіанті, в пісню про прьаму невольу в кајданах, певно, одвітно діјсним пригодам років 1723—1725, коли з поводу виступу Полуботка перед царем Петром проти јого порьядкуваньня з козаками на Гетьманщині, чимало українців було арештовано в Петербурзі та ј у Глухові. (Scherer, Annales de la Petite Russie, P. 1788, II, 211—212). Так в Петербурзі взяли в колодки черниг. полковника Полуботка, ген. суддьбу Чорниша з двома синами, ген. писарьа Савича, і з ними чимало простішчих льудеј (бунчукових товаришчів і козаків) і між ними ј *кобзарьа*. (Костомаровъ, Павелъ Полуботокъ. Р. Старина, 1876, Мартъ, 516. Лазаревскій, Пав. Полуботок, Русск. Архивъ, 1880, I, 196, 201—202, 204, 206). З колодників кільки чоловік, окрім самого Полуботка, померло в неволі. (Маркевичъ, Исторія Малороссіи, II, 581).

5.

1. Росте явір над водоју, — в воду похиливсьа;
Сидить козак у неволі, — тьажко зажуривсьа.
Не хилисьа, јаворочку, шче ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку, шче ти молоденькиј.
5. — «Якже ж мені не хилитись? — вода корні мије!
Як же ж мені не журитись? — само серце мліје!»
Тешуть явір, тешуть явір, тешуть яворину,
Молодому козакові та ј на дубовину (зам. домовину)
Атаману коньа дано, а соцькому збрую;
10. Шчо позволили поховати козацьку голову.

- Козака несуть, коньа ведуть, кінь голову клонить,
А дівчина за козаком білі ручки ломить.
Та ломить вона, ломить з мизиного пальця;
Нема, нема, та ж не буде козака коханця.
15. Хилітисья, густі лози, звідки вітер віє,
Дивітесья, гарні очі, звідки милий їде.
Хилилисья густі лози та ж вже перестали,
Дивилисья гарні очі, та ж плакати стали.
Умер козак, умер козак та ж тихаја мова;
20. Лиш лишивсья кінь вороніј, золотаја зброја.
(Зап. в ольгоп. пов., под. губ.)

Цей варіант уже перејшов у звичайну пісню про смерть козака. — Порівн. Метлинськ., 443, Лукашевича, Малорускія и Червонорускія нар. думы и пісни, 123—124, Головацьк., I, 94—95. Цей варіант, як і зараз вказані пісні в Лукашевича ж Головацького, сближаються до пісні про *смерть полковника*. — в Чубинського, V, 811, 316—317. (Порівн. смерть чумака, Рудченко, Чум. Н. Пісни, 154). Для порівняньня даємо тут ще не напечатанній варіант:

Умер, умер пан полковник, ще ж тихаја мова;
Зостається кінь вороніј, золотаја зброја.
Зостається кінь вороніј, зброја золотаја,
Зостаються діти малі, жінка молодаја.
Беруть коньа отамани, осауди зброју.
Зброју беруть, коньа ведуть, кінь голову клонить.
За їм іде полковника, білі руки ломить.
Поламала білі руки до мизина пальця:
— «Ој, немає і nebude над мого коханця!»
(3 паперів Ст. Носа).

В повишчому вар. вв. 9—10 не рифмуються. В зараз показаній пісні в Лукашевича одвітній уступ ось який:

— Сотникові коньа дати, гетьманові зброју,
Шчоб позволив поховати козака з стрільбоју.
у Чуб. (317):

Атаману коньа дали, сотникові зброју,
Шчоб сховали полковника з большоју хвальбоју.

В прекрасних варіантах Метлинського образи старішчі: там козак умира в наметі, в Лузі Базавлузі, і каже джурі

— Та вручају (добро) отаману вієськовому,
Та сотнику полковому;
Тобі, джуро, кониченька,
Кониченька вороного,
А на вјуки шче ј другого.

або: «Отаману дају конья,
Тобі, журо, вороного,
А під вјуки шче ј другого,
І шабельку турецькују,
Пистолети черкеськіјі
І всьу зброју козацькују.»

В дальших двох варјантах, галицьких, 6 і 7, козацька пісньа перејшла в рекрутську, захопивши в себе частини параллельнојі пісні про сіромаху. В вар. ж 8-ому, теж галицькому, так перероблена пісньа переходить в кінці в розбіјницьку. Вар 9-иј перејшов в пісньу бурлацьку.

6.

1. Стојіт јавір над водоју,
В воду похиливсьі;
Сидит жовньар у штровгавзї,
Дуже засмутивсьі.
5. Стојіт јавір над водоју,
Вітер ним колише:
Сидит жовньар у штровгавзї,
Фельфебель му пише.
Пишут пани, пишут пани,
10. Пишут јатамани:
Молодого жовньаронька
Вковати в кајдани.
Пишут пани, пишут пани,
Пишут панські дьіти:
15. Неподоба жовньарови
В кајданах сидьіти!
Як привели жовньаронька
На нове подвірї,
Як заплакав шчире, ревне, —
20. Кајдани злетьіли! —

(Зап. в с. Рожні, в Коломијських горах, в 1872 р. Константина Бородајкевича).

7.

1. Стоїть явір над водою,
Дуже похилився;
Стоїть жовнір на вахцимбрі,
Дуже зажурився.
5. Не хилився, явороньку,
Лешче с зелененькіј
Не журися, жовніроньку,
Лешче с молоденькіј!
— «Як не мају хилитися? —
10. Вода корінь мије!
Як не мају журитися? —
Само серце мліје!»
Судіть, пани, судіть, пани,
Судіть людські діти:
15. Не подоба жовнірові
В кажданах ходити!
Ој, як вијшов жовніронько
На новеје підсінье,
Як си свиснув, ноговь тріснув,
20. Каждани злетіли!

(Зап. в Фредрополі, коло Перемишля, П. Гостиньскіј. Зоря, 1882, 263).

8.

1. Стоїть явір над водою, — в воду похилився,
Сидит жовнір у штокгаузі, — барзо засмутився.
— «Не хильайсьі, явороньку, бо шче с зелененькіј,
Не смуди сы, жовніроньку, бо шче с молоденькіј!» —
5. — Ој, як ми сы не хильати, миньі зеленому,
Ој, як ми сы не мутити, так же ј молодому?
Судьать ляхи, судьать пани, судьать капітани,
Осудили на жовніра зельзіні каждани.
Ој, вијхав молод жовнір на нове підсінья,
10. Руки зломав, ревне сплакав, — каждани злетіли.
Ој, гај, мати, ој, гај, мати, ој, гај зелененькіј, —
Погибаје ві штокгавзі жовнір молоденькіј.
Погибаје, погибаете ј гадаје виирати,
Проситє своїх камратченьків: «дајте ј мамці знати,
15. Жоби ј мати приїжджала, або ј приходжала,

Жоби ј мене молодого красно ј поховала.» —

Пријіхала ј стара мати ј'а јого сестрица,
Обернули білим личком до јасного сонця.

— «Видиш, сину, видиш, сину, видиш, дзєцко моје,
20. Јаке сь слухав војцѣя ј матку, — таке ј жицѣя твоје.»
(Зап. Осип Олескїв, в Скварьаві, Жовкївське, в Галичині, 1882).

Початок (в. 1) і кінець (вв. 19—20) порівн. в Голо-
вацького, I, 94. Порівн. також Рудченка, Чум. Н. Пїсни,
149—150. XXX.

9.

1. Да стоїть јавір над водоју, — в воду похиливсьа,
Та сидить бурлак у неволі, та тьажко зажуривсьа.
— «Як же мені сѣа не хилити, — јак вода корїнь мије?
Як же мені сѣа не журити? — само серце млїе!»
5. Та сидить бурлак у неволі, та рубашку латаје,
Та погльадаје скрізь ришотку, де родину маје?
— «Та нема в мене родиноньки, но на Вкраїні дьадыко:
Вїн мене приголубить, јак рїд(неньк)иј батько!»
Вчора була субботонька, а ниньки недїльа, —
10. Чому в тебе, бурлаченьку, сорочка не біла?
— Јак би ја мав сестру рїдну, та неньку стареньку,
То дала б мені шчо-недїлі сорочку біленьку. —
А в городі Перекопі вирви собі јабка,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ж ти батька?
15. А в городі Перекопі вирви собі мьатки,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакі ти матки?
А в городі Перекопі вирви собі бобу,
Та скажи, скажи, бурлаченьку, јакого ти роду?

(Запис. Ал. Руданськиј, в 1870 р. в м. Кальусику, ушицьк. пов.
подольськ. губ.)

До початку одих всіх варјантів порівн. паралельні об-
рази з пісень про тугу дївоцьку:

Із за гори вітер віје, березоньку хилить.
Не хилисьа ж, березонько, шче ж ти зелененька,
Не журисьа ж, дївчинонько, шче ж ти молоденька... і т. д.
(Метлинск. 20).

№ VI.

ПАНШЧИНА НА ГЕТЬМАНШЧИНІ.

1.

1. Ој, горе, біда, — не Гетьманщина:
Надокучила вже вража паншчина!
Я на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — дрібні сльози роњу.
5. Посилаје мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу: на степ, на сторожу;
Та ј даје міні пан конья вороного, — нејізжалого.
Посилаје козака молодого, — небувалого.
Та ј даје ж міні пан три копійки грошеј,
10. Шчоб було ј упитьсьа, та шче ј похмілительсьа,
Міні молодому ні в чім не журитьсьа,
Ој, сіна купити, конья накормити.

Не зкінчена: пісьма повищого стоїть: ч. т. д.

(Запис. Л. Жемчужников, в прилуцьк. пов., полт. губ. Основа, 1862, II, 95—96).

2.

1. Ој, горе, горе, не біда, — не Гетьманщина:
Вже ж мені надокучила вража паншчина!
Я на паншчину јду, — торбу хліба несу,
А із паншчини јду, — спотикајусьа,
5. Дрібними слізеньками умивајусьа.
Посилаје мене пан в велику дорогу,
В далеку дорогу, не бувалого,
Та даје мені конья нејізжалого;
Та даје мені пан три копійки грошеј,
10. І шчоб було впитьсьа, ішче похмілительсьа,
Шчоб доброму молодцьу а ше не журитьсьа.
Як поїхав же ја долом-долиноју,

- Та поїхав же ја до садочка,
Прив'язав же коньа та до јавора,
15. А сам ліг спати під могилоју.
А чи спав, чи не спав, та ј прокинувся:
Бідна моја голова, — коньа дома нема!
Як пішов же ја долом-долоноју,
Та увиділось мені, шчо огонь горить,
20. Коло того огню татарин сидить,
— «Та татароньку міј, а невіронька твоја,
Чи не бачив же ти вороного коньа?» —
— А пішов же твій кінь битими шьехами,
Битими шьехами та поміж ляхами,
25. Та в чистім полі — траву виїдаје,
А з синього моря — воду випиваје.

(Зап. в Вербові, александр. пов., катеринославськ. губ., од паробка Ів. Манджура в 1874 р. В Київск. Стар. 1882. Май, 360—361, папечатаниј цеј варјант тільки без вв. 9—11).

Пісньа цьа в цілому не зовсім јасна; на лихо шче најранішче записаниј варјант (1 иј) не зкінчениј. Пізнішчі ж, — јак побачимь, — шче більше заплутані. В усьакім разі з двох оцих варјантів видно, шчо тут іде діло про молодцьа, котрого посилаје начальство в далеку дорогу, — в 1-му *в степ на сторожю*, — і шчо цьа посилка не подобајетьсьа, здајетьсьа јому *паншчиноју*, котројі б не слід бути на *Гетьманшчині*, — значить тут іде діло про *розсильного козака*. В кінці пісні цеј козак доволі мирно розмовльа з татаринном, — значить пригода була в часи затишьсьа суперечок між козаками ј татарами. Таке затишьсьа було між 1712 і 1733 рр. В ті ж часи, јак звісно, старшина козацька, стала все більше повертатись в панів, бо вже не вибиралась вільноју радоју козацькою, а назначалась з гори (полковники царським урядом, особливо в часи безгетманьня). Одвітно тому козаки стали повертатись в підданних старшини, а надто ті, шчо посилались служити при старшиньському дворі, — «на стојку», — а сама служба јіх в *паншчину*. А порьад з тим багато козаків повертались, по волі (шчоб увільнитись од тьажкої војацькојі служби) ј по неволі в *підданних*, котрі робили правдиву паншчину, де далі все тьажчу.

По актам часів пісьла Мазепиньських, можна наглядно

прослідити такій зріст панщини на Гетьманщині, на шчо жаліється наша пісня. Так напр. в універсалах гетьмана Д. Апостола говоритьсья то про посилку з Глухова до дому гадацьких козаків-компанійців без «годової заплати» («понеже ніоткуду такихъ денегъ теперешнего часу взяти») і про те, шчо на місце їх «девятыдесять чоловѣкъ прислали въ скорости», — то про те, шчо звісні сотні полкові «ежемѣсячно на стойку въ Глуховъ для посилокъ висилали по десяти двадцати чоловѣкъ козаковъ перемѣнно, понеже сотні Глуховскоѣ козакамъ, при резиденціі нашой обрѣтаючимся, за повседневными посылками не меншая чинится трудность» і т. п. (Судієнко, Матеріали, I, II, 9, 24; пор. 13). З опису маєтностей гетьм. Апостола видно, шчо, окрім його резиденціі, і в селах його були козаки «для всякихъ посилокъ дворцовыхъ» (тамо ж, I, III, 36). Подібних козаків мала і менша старшина. Про це дішов цікавий універсал Апостола з 1727 р.

«Пану Полковниковѣ Нѣжинскому, пп. старшинѣ полковой, а меновите Сотниковѣ Веркiевскому и каждому, кому о томъ вѣдаты надлежатыметъ, обявляемъ, ижъ панъ Іосифъ Тарасевичъ, Знатный товаришъ Войсковый презентовалъ намъ при суплѣцѣ своей антецессора нашего, бывшого Гетмана пана Скоропадского унѣверсаль, въ котормъ опредѣлено ему курѣнчиковъ, въ маєтности его прозиваемой Бритаковъ жіючихъ, на что и нашего соизволителного просилъ унѣверсалу. Теды мы, стосуючися до унѣверсалу антецессора нашего, а барзѣй заховуючы давный войсковый порядокъ—что въ войску Малороссійскомъ заслуженымъ людымъ и старшинѣ куренчиковъ потребное число бывало опредѣляется—позволяемъ чрезъ сей нашъ унѣверсаль, абы десять чоловѣка козаковъ, въ маєтности его мешкаючіе, были въ куреню его по прежнему и до служебъ и походамъ войсковымъ, такожъ для посилокъ зъ писмами при немъ присутствовали, толко-бъ не были въ подданскоѣ повинности и порабощеніи, упоминаемъ; въ чомъ абы панъ Полковникъ Нѣжинскій, старшина полковая, а особлыве панъ Сотникъ Веркiевскій зъ куреня его пана Тарасевича тыхъ козаковъ не отривали и ніякихъ имъ налоговъ не чинили.» (Тамож, 17—18).

Добрі бажанья універсалу тим скорше зоставались без skutків, шчо при нових, підпіранных од царського уряду,

порядках на Гетьманщині, — над старшиною мало було страху ні з низу, од козацьких громад, ні з гори, од гетьмана. Так напр. в 1729 р. козаки Дрозденки, з полкового села Жабчичи, (городницької сотні, черниг. полку) писали гетьману, шчо купили собі «козацькі плецы для житя и хотѣли козацкую службу служити, такъ якъ и отецъ нашъ, по понеже тое село было за разными папами полковниками Черніговскими въ подданствѣ и неля было такъ сильной власти противитися (ибо не только памъ не возможно было, але въ нѣкоторыхъ маенностяхъ и зажилые старые козаки подвернены были иніе въ подданство, а другіе — въ боярскую службу) того ради, мусѣли условне отбувать подданскую повинность... Когда же бывший сотникъ Седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочерь покойнаго п. Полуботка, полковника Черніговскаго въ жену, оный Полуботокъ, имѣючи зуполню тогда власть, отдалъ ему, Войцѣховичу, зятєви своему, помянутое полковое село Жабчичи въ приданыхъ; и за онимъ будучи мы въ подданствѣ, не только могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села всѣхъ козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе, якие болше десяти рокъ при его Войцѣховичевомъ дворѣ, а не при сотнѣ служили.» (Сулیمовскій Архивъ, 275—276).

Нагадаємо, шчо «*боярское* послушаніе» ј була власне *посильна* служба, така, јака малюється в нашій піснї. Ця «*боярська* служба», очевидно, була початком панщини для козаків, тоді як підданні з посполства зразу робили послушенство подібне до пізнішчої крєпацької панщини.

Наша пісньа малює послілку кудись на степ на грєаницї з татарами, — певно, за слободи, які мали на тих степах полки Полтавські, Миргородські та Лубенські. Таку службу мусили справляти напр. згадані вище *посильні* козаки в гетьманському маєтку Апостола в сотні Переволочанській. Може перше ця пісньа ј зклалась власне в *гетьманських* селах, — (на це ј нагадує початок вар. 3-го: ој, горе *нам на* Гетьманщині) а потім перенеслась на всьу Гетьманщину, то б то «Малују Россію.»

В кінці піснї (од в. 18-го, вар. 2-го) передається доволі чудна розмова козака з татариним, котриј показує

козакові втраченого коня. Звичајній читатель скорше б ждав, шчо татарин сам отніме в козака його коня. Але взајемини наших козаків з татарами були чудноју мішаниноју ворогуваньня ј сусідського пријательства, — і татари, котрі не пропускали пригоди набігати на козацьку земљу ј пограбувати јїї, часом встидались крадіжкою присвојити козацьку худобу. Дуже характерну звістку про такі взајемини між татарами ј козаками читајемо в Дневних Записках Марковича:

«10 Іюля 1728.... получена вѣдомость о Запорожцахъ, которые хотя самовольно отторгнулись отъ подданства ханского, отошли отъ новой сѣчи и осѣли по прежнему на старой, однако сей ихъ самовольный поступокъ Татаръ не раздражилъ, напротивъ того, по уходѣ Запорожцевъ отъ своего коша, они, пришедши многимъ войскомъ, берегли то, чего съ собою Запорожцы забрать не могли, а потомъ всякому свое взять позволили, съ таковымъ своимъ выговоромъ: «була ваша у насъ, спаси Богъ; отошла отъ насъ, спаси Богъ; лоша одинъ у васъ пропадетъ, десять съ Крыму дадамъ.» (Дн. Зап. I, 284).

3.

1. Ој, горе нам на Гетьманщині:
Надокучила нам вража паншчина,
Шчо ходьбачи најісись, сидьбачи висишсьа!
Служив ја у пана три неділеньки,
5. Заслужив же ја грошеј три копїјечки,
Шчоб за одну впитьсьа, за дві похмелитьсьа,
Шчоб до свого папа сміливо јавитьсьа,
А перед паном словом приминитьсьа.
Тоді дав мені пан коня чалого,
10. Коня чалого, нејїзжалого,
Посадив сироту небувалого.
Як појїхав сирота та в чистеје поле,
Чистеје поле, до долиночки,
Та привјазав коня до билиночки,
15. А сам ліг спати крај могилочки.
Ој, чи спав, чи не спав, тај прокинувсьа сам:
Бідна моја голова, — нема чалого коня!
Як пішов сирота у чистеје поле,

- У чистеје поле, до темного дугу,
20. Там огонь горить; — і огонь горить,
І татарин сидить.
— «Татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив же ти мого чалого конья?» —
— А чи ж то твій кінь, шчо по степу ходить,
25. Шчо по степу ходить, — траву виїдає,
А з синього моря — воду випиває?
(З паперів Ст. Носа; маїже зовсім таке саме напечатано в Чуб.,
Труди, V, 1064—1065).

4.

1. Шчо за горе, за біда, за Уланшчина:
Надокучила нам вража паншчина!
Шчо на паншчину јду,
Торбу хліба несу,
5. А с паншчини јду, — ні кришиночки!
Обмивајуть мене дрібні слізочки.
Посилає мене пан
В велику дорогу
Да на сторожу;
10. Дає міні пан
Конья вороного,
Конья вороного, — неїзжалого,
Парнья молодого, — небувалоого.
Јак поїхав ја јаром-долиноју,
15. Јаром-долиноју, помиж купиноју,
Најшов же ја три татарочки,
Три татарочки ј татарську жінку:
— «Ти татарська жінка: ти невіро моја,
Чи не бачала ти вороного конья,
20. Конья вороного, неїзжалого,
Парнья молодого, небувалоого?» —

(Запис. Судовшчиков в 1856 р. в с. Гандзеровшчині, пирьат. нов.,
полтавськ. губ.).

В цьому варјанті, як і в 5-му, замість Гетьманшчина поставлено Уланшчина. Памјатајеться нам, ми чули од пок. Судовшчикова, шчо та сторона пирьатинського повіту, де записана јім оця піснь, зветься, — по јакійсь причині, — Уланшчиноју.

5.

1. Ој, горе, горе, — не Уланщина:
Придокучила вража панщина!
Як на панщину јду, торбу хліба несу,
А з панщини јду, дрібні слізи лььу.
5. Вирьяжа мене пан в далеку дорогу,
У далеку дорогу, не бувалују.
Даје мені конья нејізжаного.
Ој, даје мені пан три копійки грошеј,
Ој, шчоб було впитьсьа, шче ј прохмілительсьа,
10. Молодому козаку навик не журитьсьа.
Привжају ја конья та до јавора,
А сам льяжу спати та до полудня. ¹⁾
Ој, спав, чи не спав, — та ј прокинувсьа.
— Бідна ж моја голова, — конья дома нема!
15. І јавора стьато, та ј повезено,
І коника взьато, та ј поведено.
Ох, і вијду ја та на могилку,
Ох, і гльану ја та на долинку,
А в долині та огонь горить,
20. Коло того огню та татарин сидить.
— «Ој, татарину мій, ти невіро моја,
Чи не бачив ти вороного конья?»
— А чи то твій кінь, шчо золота грива,
Шчо золота грива перста покрила?
25. А чи то твій кінь, шчо по польу ходить,
Шчо по польу ходить, траву пожираје,
Шчо з тихого Дунају воду випиваје?

(Зап. С. Л. Метлинський в гадацьк. пов., полт. губ.).

В вар. 4-му (вв. 7—9) задержались старішчи слова про посилку на сторожу, — хоч в цілому це варіант пізнішчій: втратив кінець, наставив трьох татарочків і татарську жінку. Варіанти ж 3 і 5 більше оддалились од козацько-бојарського життєтя до крепацького, ніж перші два. Видно, шчо на них нальагла проба життєтя підданського пізнішчих часів, або під паннами-старшиноюју, котрі вже зарані мали спосіб обертати козаків в правдивих крепаків. Такі пани

¹⁾ То ј він добре поступивсь з паном одначе! *Прим. співця.*

були вже і зараз по Мазепі, з тих українців, котрі при-
служились цареві, — як напр. Игнат Галаган, прилуцький
полковник (1715—1740), або з чужих, котрих царь поста-
вив за старшину на Гетьманщині, як напр. сербин Ми-
хаїло Милорадович, полковник гадацької (1715—1726).
Про Галагана ми вже говорили в I-му розділі (при I-му
Жі-рі) а тут ми нагадаєм тільки де-що з життя М.
Милорадовича, котрій підходить до пана нашої пісні зне-
вагоїу козацької вольности і своєїу скупостьтју, хоч да-
леко випережа його своєїу злостьтју. Цей «великий полков-
ник і македонський кавалер», як він себе звав, — получив
од царя шче раніше маїетки на Україні, а в 1715 р.
прохав царя, шчоб йому «опредѣлить чинъ по заслугамъ
его въ малороссійскихъ городахъ.» Царь велів йому «быть
нашего царского величества войска запорожскаго въ га-
дяцкомъ полку полковникомъ», — проти волі гадацького
полкового уряду і самого гетьмана. На цьому уряді
Милорадович, обставивши себе своїми слугами, сербами,
зневажав полкову і сільську старшину, навіть бјучи їх
кіями, — обертав козаків не то в прямих собі підданих,
а навіть в азїацьких рабів. Минаючи докази на те, як
сам полковник і жінка його тиранско мордовали лјудеї, —
чоловіків і жінок, ми, — шчоб не одходити далеко од нашої
піснї, нагадаємо тільки, як козаки полкової сотні гадаць-
кої жалїлись на те, шчо їх «женуть по недїльно на сто-
рожу в полковницькій двір, чого *перше ніколи не бувало*,
і примушують топити груби, рубати дрова, напувати ко-
неї, носити воду. Вдов козачих теж загонять до полков-
ника на всьаку роботу: прати білізну, мити посуду, білити
хату і усьаке діло робити, як најмички.» Козаки сотні
комишанської од себе жалїлись, шчо Милорадович руба
їх ліси, а їх присилує косити йому сіно, орати, жати і
молотити і робити на рівні з посполїтими, котрі сами жа-
лїлись, шчо їх «замучено шчоденноју панщинноюју, так
шчо на своје власне хазяїство вже не застаїеться і часу.»
Милорадович до приходу в Россїю жив «купеческимъ спо-
собомъ» і, ставши козацьким полковником, крамарјував,
між инчим накладаючи на своїх підданих (посполїтих і
повернутих з козаків) перепродувати його крам і платити
йому дорогше, ніж сами за те дістануть, і посилаючи їх *на
їх харчак* (порівн. в пісні: ја на панщину јду торбу

хліба несучи) в далекі дороги (Крим, Царицин, Шльонське, Петербург) зо скотом і крамом на продаж. Подібно ж поступовав і брат його Гаврило, котриј теж получив од царя на Україні села, котрого Меншчиков було поставив після Михаїла полковником в Гадячі ж (1726—1728) поки його «неиміючого никакихъ заслугъ, ни способностей, кромѣ что онъ двора Меншикова служительку за собою держить» (як писав гадацький судья, запорожець Штишевський) — насилу зсадили з полковництва своїми жалобами гадацькі козаки, тоді як упав Меншиков і як позволено було знов вибрати гетьмана. (Сказаніє о родѣ дворянъ и графовъ Милорадовичей. Київъ. 1884, 95—100. Лазаревскій, Милорадовичи, Киевская Стар. 1882, Мартъ, 479—498, Малороссійскіє Посполитые крестьяне, 63—66).

Оповіданьня про виїзд козака на долину, сон його і про здибаньня з татариним (вар. 2, вв. 9—17, вар. 3, вв. 12—21, вар. 5, вв. 11—20) дуже зближуютьсь до оповідань в старіших піснях про сторожових козаків, у Антон. і Драгоман. I, *ММ* 36—38 в Купчанка і Чуб. (див. далі).

6.

1. А в неділю да зараненько
Загадали мені в дороженьку,
У темні лис на стороженьку.
Прив'язу коня та до явора,
5. А сам ляжу спат пуд (могилоу).
Ој, кажетьсь, не багато спав:
На третій день у полудня встав.
Ој, прокинувь ја, — аж коня нема.
Ој, піду ж ја да гукајучи,
10. Вороного коня да шукајучи.
Не стрів коня, да стрів жида:
— «Здоров, жиду, сучій сину,
Ти не бачив коня вороного
І сіделечка з пуд злота самого?»
15. — Чи не твуй то куишь по табору ходить,
Ізјив трави на три милі,
Випив води пів Дунају? —
Ој, стану ж ја, да подумају,
Шо тепер мені по домоньку,

20. Шо прошив своју весьу худобоньку,
Шо пропив ја свого конья вороного,
І сіделечко з-пуді злота самого...

(Зап. в с. Тризначевці, черниговського повіту. Чубинськ. Труды і пр. т. V. 959).

Тут і початок (св. 1—3) сближається до другої, старішчої, пісні про сторожу під Чорним Лісом (див. Антонов. і Драгоман., I, № 36). Далі татарин замінивсь жидом, — тільки відповідь цього жида (вв. 15—17) навряд чи не старішча од слів татарина в попередніх варјантах: вона менше фантастична, бо не згадує моря. Подібні слова здибуємо в буковинському варјанті пісні про сторожевого козака і дівчину (Купчанко, в Зап. Югозап. Отд. Р. Геогр. Общества, II, 548, № 307).¹⁾ Кінець, — вв. 21—22 приблизивсь до пісні про те, як козак, — а потім салдат, — втратив конья і сідло, зоставивсь на ніч в дівчини; тільки тут замість *утратив* підставилось *пропив*. (Порівн. Костомарова у Мордовцева, Малор. Сборникъ, 243—244, Чубинск. Труды, V, 59, 63, 150, 151, 951, 1198, Головацк., I, 108—109, II, 591—592, Купчанко, op. cit., № 334).

В рукописних варјантах, записаних д. Манджуроју в Харьковщині, остатнья піснья кінчається приміром так:

— Ти, дівчинонько, одрадниця моја,
Ти зрадила мене молодого,
Шо втерьяв (або: украдено; пізнішчиј варјант)
да конья вороного,
Сіделечко із (або: зпід) злота самого,
Поводочки з червоного шовку, —
А ја козак Охтирського полку.

(Зап. в Мурахві, богодух. пов., од дівчини, в 1875 р.).

¹⁾ Тут піснья починається так:

Геј, міј мишиј в тузі,
Пасе конья в лузі.
Випас трави пів долини,
Випив води пів Дунају.

У Чубинського, V, 43, Е, в пісні, котра јавно зліплена з двох вривків, дівчина говорить заснувшому козакові:

Зіjšов коник да з могили,
Вијів трави три долини,
Випив води два Дунајі.

7.

1. Як послав мене пан в велику дорогу,
В велику дорогу, в зелену діброву.
Тоді дав мені пан конья вороного,
Конья вороного, неїзжалого,
5. Посадив сироту небувалого.
Як поїхав ја та дорогоју,
Та дорогоју, да широкоју,
Як приїхав ја та до гаїечка,
Привязав же конья та ј до јаворка,
10. А сам же пішов на могилу спать.
Ој, чи спав, чи не спав, да ј прокинувсьа сам:
І јаворка стьато, і коника взьато.
І коника взьато, за Дунај загнато.
Як пішов же ја та дорогоју,
15. Та дорогоју, та широкоју;
Показалось міні, шчо огонь горить.
Шчо ј огонь горить, і татарин сидить.
— «Ти татарину мій, ти невіро моја!
Чи не бачив же ти вороного конья?»
20. — Ој, чи то ж то твої кінь, шчо по степу ходить,
Шчо по степу ходить, траву виїдаје,
Із синього моря воду випиваје?

(Зап. Оп. Маркович в Барішполі, переясл. пов. полт. губ.).

Тут теж нема початку про панщину, звичайного в попередніх варјантах, 1—5-му, — через шчо варјант цей шче більше сближається до згаданих вишче старих пісень про сторожевого козака. Чорній Ліс замінивсь зеленоју дібровою, а сторожа — простоју дорогоју. Можна думать, шчо ј зовсім пісньа цього М-ру з початку виросла з тих старих пісень через вироб варјантів, подібних оцим 6-му (звісно, в колишній, не такій попсованій формі, як та, шчо вже дісталось нам) і 7-му, — котрі виросли з годом на лівім боці Дніпра паралельно тим, шчо напечатані в I т. «Истор. Пісенъ Малор. Народа.» До речі буде сказати, шчо напечатані там варјанти переважно правобічні, і навіть найбільше галицькі, — а тепер ми маємо кілька рукописних варјантів, записаних на лівім боці Дніпра, од Черниговщини до Дону, та два добруджанських, з Тульчі (1882 р.).

Позајак шче довгий час проїде, поки ми спроможемось видати повні додатки до I-го тому «Истор. Пїсень Малор. Народа» і позајак варјанти старих пісень про сторожових козаків кидають світло на те, як склались варјанти пісні цього №-ра, то ми скажемо тут кілько слів про наші варјанти пісень про сторожевого козака і дамо тут дејакі з них, більш цікаві самі по собі, або најблизчі до цього №-ра.

№№ 36—37 в I-му томі «Ист. П. Малор. Народа» показујуть нам молодця (в 37 № — козака), котриј іде дорогоју (в № 36-му «на сторожу, під Чорниј Ліс на моголу») і в котрого, коли він заснув, пропав кінь. Коли молодець іде далі, то бачить, шчо на јого коні, серед татар, сидить дівка-бранка ј плачеться, шчо вона (або фігурно — коса јїї) дісталась невірному турчину, чи татарину, при чому кінець №-ра 37 (За козака рушник дала, за татара заміж пішла) натякаје на те, шчо дівка бранка — мила козака, героја пісні.

В №-рі 38-му дівка будить козака, шчо заснув у степу, — при чому в кількох варјантах у козака вже татаре, чи турки взьали копья, — а дејакі варјанти починајуться з розмови молодця з матірју про далеку дорогу, трохи подібно до №-ра 36-го.

До 38 №-ра належить і варјант, напечатаниј в Пам. Нар. Творчества Сїверозап. Края, 22. Варјант №-ра 38-го зајшов і в Білу Русь, — (Зап. И. Р. Географ. Общ. по отд. Этногр. V, 117—118; порівн. тамож, 255 слова дівки про косу).

Після нас кілька варјантів напечатано було в V. т. «Трудів» Чубинського (947—948 — подібниј до № 36, з додатком в кінці про порубаного козака; 19, 94—95, 1196—1197 і 43, Е, вв. 1—12, — подібні до № ра 38).

Окрім того шче три варјанта на стор. 873, середні між № 38 і вар. 6—7 нашого №-ра: тут јесть і сіделечко і пр., і кінь нејїзжалиј. Тільки початок вар. Б (з роменськ. пов., полтавськ. губ.) осібној, — він јавляјеться в Галичині, јак самостојача пісня, тільки з двома віршиками в кінці. (Голов. I, 288—289).

Шче осібно в Чубинського јесть пісенька, зліплена з частин ріжних пісень, — в котриј початок на другіј лад робить середину між піснеју про сторожу під Чорним лісом і повишчоју: про лихого пана:

1. Ој, кажуть, шчо наш пан лихиј,
Ој, кажуть мені на варту јти
В Чорниј ліс на могилу,
Ој, кажуть, шчо ја загину.
5. Приїхав козак на могилу,
Пустив кониченька по-меж дубиноју.
Стало сидельце на коняку купиноју,
А нагајечка гадиноју.
— «Біжи, коню, під новиј двір...

Далі, як у множестві пісень, козак велить коневі сказати матері, шчо він оженивсьа, — фігурно: вмер. (Чуб. V, 945; вище варјанти про смерть — одружіньна; вв. 7—8 з пісні про те, як козак, заклъатиј матірју, або жінкоју, став деревом або кушчем, — порівн. в Малор. Сборн. 232, 236, Метл. 287—288).

В наших рукописах одна пісня починаєтьсьа, як М 36-їј, тільки розмова сина з матірју шче більше розвита, ніж там, — а кінець підходить до М-ра 38-го. Ось вона:

А.

1. — «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
— Кажи, синку: конъа нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
5. Шчо в козака конъа нема;
Да мені конъа в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.
— «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
10. — Да кажи, синку: сидла нема.
— «Да казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака сидла нема;
Да мені сидло в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
15. — «Да вари, мати, вечеръати:
На сторожу загадали.»
— Да кажи, синку: нагајки нема.
— «Казав, мамцьу, не раз не два,
Шчо в козака нагајки нема;

20. Да мені нагајку в скарбу дајуть, —
На сторожу висилајуть.»
Ох, заслали на сторожу,
В чисте поле на могилу. —
Пушчу конья на долину,
25. А зброєнську повішу на јалину,
А нагајечку на дубочок, —
Сам льяжу спати на часочок.
Счасливаја годинонька, —
Аж приходить дівчинонька;
30. Виломала черешеньку,
Да вдарила по личеньку,
Да вдарила по білому, —
Затужила по милому:
— Встань, козаче, годі спати,
35. Турки ідуть, конья зајмуть,
Конья візьмуть до прилуки,
Тобі звяжуть назад руки.
Конья візьмуть, — другий буде,
Тебе візьмуть, — вже ж не буде!...

(Запис. в м. Коростисеві, radoмишльського пов., kijівськ. губ.,
М. Ганіцькиј, в 1874 р.).

В першій половині цієї пісні видно јаснішче слід козацького часу, та до того — пізнішчого, ніж в № 36-му «Истор. Пѣсенъ.» Цю пісню можна однести просто до часу, котрим ми тепер зајмаємся, коли вже ј козаки (а не міщчане, јак в XVI ст.) не охоче јшли в сторожеву службу, иноді справди не мајучи козацької збројі.

З других рукописних варјантів два тульчанські ј один з черниговського повіту — подібні до №-ра 37-го, тільки в них козак, привязавши конья «на діброві», або «серед поля», сам іде почувати до дівчини, «на білі перини», або в «нову хату», — а потім ранком бачить конья свого в турків, а на коню дівча, котре

Чеше косу гребінкоју,
Приливаје горілкоју:
— «Коса моја, чорньаваја,
Кому будеш коханаја,
Чи турчинові, чи татарину,

А чи тому козакові,
Що ј на јого коникові?

(В черниговському варјанті наплутано: «цигане огонь кладуть, а на коньбу турча сидить»).

Ще один варјант, котриј ми мајемо з паперів д. Ст. Носа, теж підходить до №-ра 37, тільки початок јого обірвавсь, а в кінці дівка бранка цікавим способом обернулась в мудру дівку-семилітку. ¹⁾

Б.

1. Припјав коньа до пакола,
До пакола дубового,
До аркана шовкового.
Припјав коньа до лішчини,
5. А сам пошов до дівчини...
- Ішов јаром дорогоју,
Аж у јару огонь горить
Коло огню турчин сидить,
А перед ним дівка стојить;
10. Дівка стојить, косу чеше;
Косу чеше гребінкоју,
Примочује горілкоју:
— «Ој, ти коса, ти русаја,
За кого ж ти заручена?
15. Заручена за турчина,
Засватана за татарина,
Записана за писара.» —
— Ој, ти, дівко семилітко,
Загадају тобі сім загадок:
20. Отгадајеш, — моја будеш,
Не дгадајеш, — дурна будеш:
А шчо вјетьсьа круг деревцьа,
А шчо росте без коренцьа,
А шчо цвіте без насіньња,

¹⁾ Мајже такиј самиј варјант ми мајемо з сл. Вознесенського, александр. пов. катерин. губ., — з початком цілим, але дівка названа не семиліткоју, а *красавицеју*, і загадок тільки шість.

25. А шчо біжить без прогону,
А шчо гріє без жарини,
А хто живе без дружини,
А шчо грає, — голос має? —
— «Хміль вjetься круг деревця,
30. Камень росте без коренця,
Верба цвіте без насінья,
Вода біжить без прогону,
Сонце гріє без жарини,
Холост парень ¹⁾ без дружини,
35. Скрипка грає голос має.

Подібні, як в вв. 18—35 му питанья я одповіді jestь в осібних піснях про *дівку-семилітку* або малолітку, або я просто про козака я дівчину, напр. у Метлинського, 362—364, Чуб. V, 1190 (пор. 439—440) у Головацьк. III, 181, у Купчанка, № 331 ²⁾; окрім того в колядках, у Чуб. III, 314—315, у Голов. II, 83, IV, 71—72, 74—76. Ці пісні паралельні подібним же про *мале пашольа* (Метл., 360—362) замість котрого в других варянтах одповідя на питанья зелена діброва (Чубинск. V, 485—487).

Великор. варянти у Шеина, Русск. Нар. Пjсни, М. 1879, 233—236. З них два (№№ 87 і 89 од 20 в.) з дівкою семиліткою, певно, зашли з України, тоді, як № 88 а також дві осібні (№№ 85, 86) напечатані вище, подібні до казок про мудру дівку, — більш оригінальні.

Усі ці пісні, паралельні з казками про мудру дівку, або хлопця (мужика, салдата), — дуже розширені в усіх народів в Азії, Півн. Африці я Европі, — напр. у нас: Казка про дівку-семилітку, — СПб. 1860. Драгомановъ, Малор.

¹⁾ В других варянтах: чернець, або козак, у Купчанка:

Жовнір жиє без дружини,
В чужім краю без родини.

²⁾ У нас jestь рукописний варянт, записаний д. Ст. Стрільбицьким в с. Язвинках, брацл. пов., под. губ., в 1874 р., — з девятью загадками: окрім повишчих:

Шльшок лежить, — нема кінця...

Сокіл плаче, — сліз не має,

і в кінці: Дурниј козак, шчо питає.

Вище дівка-семилітка каже:

Хиба б же ја дурна була,

Шчо б ја цього не дгадала?

Нар. Пред. 347—349 (хитра дівка і пан) Чубинскій, Труды, II, 611—616 (розумна дівка) 102—103 (р'яба Маруся) 639—641 (царь і салдат).

Огляд європейських і азіатських варіантів цих казок див. у Benfey, Die kluge Dirne. Die indischen Märchen von den klugen Räthselösern und ihre Verbreitung über Asien und Europa, (Ausland, 1859, N^oN^o 20—23, 24 і 25) і в примітках R. Koehler'a до сербських казок, Archiv f. d. Slavische Philologie V, 1, 47—60, — а також у ак. Веселовського, Новыя отношенія муромскої легенды о Петрѣ и Февроніи (Журн. Мин. Нар. Просвѣщ., 1870, IV) його ж Сказки объ Иванѣ Грозномъ (Древняя и Новая Россія, 1876, № 4) і Епизодъ о южскої царицѣ въ Палей, (Замѣтки по литературѣ и нар. словесности. 1883 I). Окрім того: Костомарова, Черты Нар. Южнор. Истории. Ист. Моногр. 1863, I, 125—126 (повість про Борзомисла і др.) Шеина, Р. Н. II. 231—233 (дівка и дѣтина) Афанасьева, Р. Нар. сказки, №№ 185—189. Садовникова, Сказки и преданія Самарк. края, № 63, Kolberg, Lud, VIII, 206—208, La Bruyère, Contes pop. de la Grande Bretagne, 169, Rivière, Recueil de contes pop. de la Kabylie, 159—164, Th. Brage, Contos tradicionoes do povo portuguez, N^oN^o 57, 105.

Ці всі казки, а також і повишчі пісні, прив'язуютьсѣ до індієських казок про мудрого міністра царя Нанди та про Балапандіт (=мудра дівка) дочку ц. Викрамадітїї, і про самого Вікрамадітїю та хлопця, шчо судить над його тронем, од котрих пішли жидівські і арабські казки про Соломона, шчо зашли і до нас (див. Драгоманова, Малор. Нар. Преданія и рассказы, 98—109; Jülg, Mongol. Märchen. Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan. Innsbruck 1868, — найбільш 64—79. L. Feer. Les trente-deux récits du trône ou les merveilleux exploits de Vicramaditya. P. 1883. Introduction. Benfey, op. cit. а також Panschatantra, I, passim. Веселовскій, Слав. сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ, і Новыя данныя къ исторіи Соломоновскихъ сказаній, в Разысканія въ области р. дух. стиха, IV, passim. Найблизчу параллель (німецьку) нашої пісні про пахольа, — див. в Сл. ск. о Сол. и Китовр. 251).

Окрім згаданих вище, ми маємо шче п'ять варіантів пісні 38-го №-ра I т. «Истор. Пѣсенъ Малор. Народа», — з

котрих три (з гадацького пов., полт. губ., і з черниг. губ. і з маріупольського пов., катериносл. губ.) дуже подібні до напечатаних і інтересні тільки тим, шчо показують, як розширена ця піснь, од Буковини аж за Деспу, і яка jest цілість в українській устній поезії, при всіх історичних поділах українського народу. ¹⁾

Ми думаємо, шчо всі оці варјанти дають право сказати, шчо піснь цього Ж-ра виросла перше як варјант старших пісень про сторожового козака і тільки пријняла на себе кілька налітів з образів козацької паншчини на Гетьманщині XVIII в., котрим стара основа пісні не дала зложитись в цілну і повну картину.

У нас jest шче один рукописний варјант доволі розширеної пісні (Чуб. 15, 492; д. Ів. Новицькій приводить в «Кіевлянкѣ», — 1884, 103, — частини з других варјантів. Ми маємо чотири варјанти з обох боків Дніпра), — в котрому часто сімейна піснь оригінальним робом переплелась, і доволі складно, з уривками пісень про сторожового козака. Ось цей варјант, дуже интересний дльа показу, як вирастають інші народні пісні:

В.

1. Ој, піду ја по над лугом,
Шукаючи свого друга;
Аж мій милиј при јалині
Пасс конья на долині.
5. Вијів ²⁾ трави на пів милі,

¹⁾ Два маріупольських варјанти мають в кінці не дуже доладний жарт, — котрий між инчим показује, на який лад тепер починають переміньятсьа старі пісні на Україні.

Після того, як дівчина розбудила козака ј каже йому:

Бо вже турки конья вкрали, —

прибавлено:

Не так турки, як татари,
Взяли конья з поводами,
Та ј повели городами,
Та вдарили в барабани,
Шчо б почувли городяне,
Својім дочкам заказали,
Шчо б по ночам не гуляли.

²⁾ Кінь. Интересний еліпс!

Випив води пів Дунају.

А миј милиј спочиваје, —

А ја стану, подумају,

Шчо біднаја чинить мају!

10. Ој, піду ја до садочку
Да виломльу терниночку,
Да поведу по видочку:
— «Ој, встань, милиј! Татаре јдуть,
Татаре јдуть, тебе возьмутъ.» —
15. — Десь ти мене вірне льубиш,
Шчо ти мене гута будиш! —
— «Колиб тебе не льубила,
Тоб ја тебе не будила;
Кожда вдова слізки ронить,
20. А нас нехај бог боронить!» —

Замітимо, шчо звичајно в варјантах цејі пісні розмова јде між жінкоју ј чоловіком, котриј јіјі не льубить, або шче ј льубить «чужу милу».

Про иншу переробку цејі пісні (про те, јак «милиј оре *чуже* поле») — див. у нас в «Нові укр. пісні про громадські справи», 106.

№ VII.

СУЛИМОВА ХУДОБА.

1. В неділеньку рано
Сулимові коні гнали;
А Сулим, неборак,
По риночку похожа,
5. Горілочку попива: —
— Він у своєму та добрі пан! —
Сулимова жінка,
Переяслівка,
Перед паном упада,
10. Як та ластівка:
— «Ој, пане, мій пане,
Всю худобу забери,
А Сулима не бери,
Бо в Сулима дітки
15. Остались сирітки.» —
В неділеньку рано
Сулимові воли гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.
31. В неділеньку рано
Сулимові вівці гнали;
А Сулим, неборак, і т. д.
.

(В наших паперах).

Пісню цю ми толкуємо так:

Пан забира в Сулима коні, воли, вівці, як звичайно заганяють скот, що заjšов на чужу земљу; Сулим же впирається на тому, що він у своєму добрі пан, —

значить Сулим вважа земля, з котрої заганяють його скот, за своєю, — а значить пан неправдою (по крайній мірі ддя Сулима) привластив цю землю. Додамо, шчо пан пісні може бути полковник, — бо в першій чверти XVIII ст. полковників звали пацастішче панами: пан миргородський, пан прилуцький і т. п. (Лазаревск., Полуботокъ, 194, 196; Порівн. у нас, в I розділі, № I, про Галагана, — «прилуцького папа»).

Коли в цій пісні Сулим не льякається пана, а мов сподівається, шчо він зостанеться ј наперед на своїй землі паном, — то це нагадує, шчо пригода з Сулимом була шче в нові, при самому початку панського привлашчіння ґрунтів у простіших козаків і посполітих, — коли шче прості льуде, памјатаючи стару козацьку волю, могли думати, шчо вони спроможаться вернути собі своје право.

Власне з цих ранішчих часів, зараз після Мазепи, ми маємо багато звісток про насильство панів, а надто полковників, над мајетками, худобоју ј особами простих льудеј. Такими звітками повні надто виданья д. Лазаревського, — так шчо не знаєш, шчо наперед виставити з тих звісток. Најбільш привлашчали ј насильствували Галаган, А. Маркович, Милорадовичі, пани Кочубејі, сини засуженого Мазепоју, з котрих старшиј став полковником (1727—1743) і т. п., звісні царському вряду својеју «вірністю.» Од них не зоставались по заду навіть жінки јіх і матері. На Ігната Галагана козаки жалілись, шчо він силује јіх переходити в посполіті, сажаяучи јіх в тьурму, — самовольно забираје ґрунти і т. д. Вже навіть коли він перестав бути полковником, — випрохавши тој уряд ддя сина, — то јому навіть з генеральнојі канцельаріј писали (в 1746 р.) шчо він отбіра в козаків польа, рибальські тони і т. и., «выбираіемъ изъ жильхъ хатъ дверей и оконъ», — «отбіра у козаковъ скотъ, арестуе ихъ худобу и бере подъ караулъ, принуждая ихъ записываться въ подданство». (Р. Арх. 1875, I, 322—324). Про А. Марковича скажемо при пісні про «Правду ј неправду». Про М. Милорадовича вже трохи говорено було вишче. Цеј не церемонивсь навіть з полковоју старшиноюју, — знајучи своју силу в царя: «дам, казав він, старшині по триста кійів і јак одібују шкуру од костеј, тоді скажу јіхати до царя

жалітись.» У козака Бальасного напр., він отняв два сілїтрянних заводи та ще ј посадив на цеп до армати, а потім в индичник і т. п. Жінка Милорадовича приказувала своєму старості в слободі Бутовці (в чужому полку, коло Городні) шчоб він грабував скот на землі, котру батько јїї отняв у городнѣан, — «коли городнѣане заграбујуть у бутовчан десьатеро коней, посала вона, — ти пограбуј у них двадцьатеро!» На брата М. Милорадовича, Гаврила, ще як він не був і полковником, козаки с. Нехајівки подали довгу супліку гетьманові (1715), з котрој ми приведемо тут тільки два уступа, котрі близче стосујуться до нашої пісні. У одного козака Г. Милорадович отняв ниву та ще держав јого в залізах, поки тој не одкупивсь тальбаром; у другого він отняв ліс, страхајучи, шчо повісить јого і заковујучи јого в залізо (Кіевск. Стар. 1882, III, 485, 490, 495). Про Кочубејіху ј сина јїї Хведора козаки-сусіди говорили, як про подорожних розбишак, так вони грабували «статчину» сусідську та били козаків і підданних і жінок і дітей јїх. Коли один козак подавсья до суду, то Кочубејенко навіть перед судом похвалѣвсь: «бив ја јого і ще буду!» і трохи згодом помордував свого старосту, бивши јого «смертно батогами по спині ј череву, поливајучи вином і потирајучи сільљу, також по тајним удам і по пјатам», — од чого тој через тиждень і вмер. Жінка јого пожалілась в Малоросіјську Коллегіју, — котра вистављалась як оборона простих лѣудеј од старшини, коли треба було давити вільні змаганьња Полуботка, — але тепер проти «вірного» Кочубејенка нічого не зробила. (Русск. Арх. 1876, XII, 452—455).

При таких цорьадках не диво, шчо коли в нашій пісні Сулим заганѣвсья даремноју думкою, шчо він у своєму добрі пан, більш практична жінка јого перед паном упадала: «всьу худобу забери, а Сулима не бери, — бо в Сулима дітки.....»

№ VIII.

КРИМСЬКИЙ ПОХОД 1735 Р.

1.

1. Сидить пугач на могилі,
Та все: пугу! пугу!
Збирајтєсья, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу!
5. Которі умні, розумні,
До Лугу припірали,
А которі нерозумні,
В Кримськїм степу пропадали.
Лежить чумак межи возами,
10. На важницю схиливсья,
Рученькоју лиш правенькоју
За серденько вхопивсья:
— «Колиб же ја знав, шо тут міні померати,
Свому б роду уклопивсья;
15. Вијшов на тој битї шльашок,
Слізюньками б обливсья!» —
— Ој, ви чумаченьки, славні бурлаченцьки,
Ви хлопці вгожі,
Робіть тому чумакові
20. Домовину з рогожі.
В суботоньку, протів неділеньки,
Цілу нічку не спали:
Через тој Лиман-річенцьку
Переправу ј мали.
25. Переправляли вози з волами,
Шче ј казенні гармати...
Біжить Вингородськїй козак
Гренадера ратувати.
Ішли чумаки, славні бурлаки,

30. Та дивились в воду:
— «Коли б нам побачити
Гренадера на вроду!»
Ішли чумаки, славні бурлаки,
На них жупани сині,
35. Поки приставали до вармії,
Нічого не осталося на спиці.
Лежить чумак межи возами,
Та все думає, та гадає;
Дере поли, дере рукава,
40. Та все поли (зам. плечі) латає.

(Із збірки П. Куліша. Рудченко, Чумацк. Нар. Півсни, 105—106).

Ця пісня доволі ясно передає пригоди походу російської армії, з генер. Леонт'євим, в Крим в 1735 р., коли при тій армії було багато українців, вієська і погонців (чумаків) з Гетьманщини і Слобідщини.

Манштейн розказує про той поход, шчо його почали дуже пізно, — поки переписувались з Петербургом, — кому бути командіром; виступили тільки в октябрі. «Паші скоро не стало; ночі, холодненькі в ції стороні і літом, тепер почались зовсім холодні; в вієську појавились хороби, коні почали падать. Шчодня налічували багато смертних пригод. Хорих мусили возити за собою, бо в тих степах нема городів, де б можна було поробити шпиталі і лишати там хорих. Вієсько почало вже терпіти всьакі недостатки (поход почавсь од Царичанки на р. Самарі) а воно мусило шче зробити десьять переходів до кримських оборонних линіі. Леонт'єв зібрав воєнну раду, на котріі поклали вернутись. Тоді вієсько було коло Кам'яного Затопу. В ночі перед виходом назад випало снігу на цілії фут, і більш 1000 коней пало. Вієсько вернулось на Україну і в кінці нојабря стало по змінім кватирам. Полки були дуже розстроєні. Поход проглинув більш 9-тисьач лудей та стілки ж коней, а користи Россія не винесла з того ніякої.» (Записки, 65—66). Як. Маркович рахує пропажу кіньми в одних гетьманців на 12.000 (Дневн. Зап., I, 445). Манштейн лічить українських козаків в поході тільки на 9 тисьач, — Маркович же на 16 т. Певно, злишок проти Манштейна були чумаки-погонці, а не властиві војаки, — бо Манштейн каже, шчо в загалі українські козаки в војнах

1735—1739 рр. служили як підводчики. Між инчим вони перевозили на своїх волах і армати (Зап. 13, 119—123; порівн. в записці В. В. Кочубея про його службу: «1736 г. обрѣтался въ высылкѣ изъ Малой Россіи подводъ съ провіантомъ, за всероссійскою армією въ Крымскую область.» (Р. Арх. 1876, XII, 448—449).

Луг, — т. ј. Великий Луг запорозьський, напроти Кам'яного Затону, — був тоді једине місце в тій стороні, де застигнуті холодом чумаки могли знайти собі захист. Багато мусило побігти туди самовольно, јак почавсь переполох од холоду, — шчоб звідти пробратись до дому, бо Маркович записав 7 декабръя: «Присланъ съ Кабинета указъ: всѣхъ полковниковъ, бывшихъ въ нынѣшнемъ Крымскомъ походѣ, допрашивать объ ушедшихъ изъ похода козакахъ въ дома; посему и Павла Апостола, полковника Миргородскаго, допрашивали.» (Дп. Зап. I, 416).¹⁾ Окрім того звісна частина підводчиків мусила перевозити те вієсько, котре стало після того походу залогоју в Новосіченському ретрашементі ј на місті Старої Січі (Скальковск., Истор. Нов. Сѣчи. II, 103—104). Певно, це про переправу цього вієська через Лиман-річку говорять 22—27 вв. повишчојі пісні.

В в. 28-му «*Вингородський* козак», певно, стојить замість *Миргородський*. Цеј увесь уступ (вв. 28—29) мусить нагадувати на те, јак миргородські козаки, — все такі кінні ј з підводами, — перевозили московську піхоту, — гренадерів. Про це ми не знаємо з других джерел.

Вв. 30—33 не зовсім јасні; в них мусить бути насмішка над гренадерами, котрі, јак вієсько мундирне, величались перед нерегульарними українцями, својеју вродоју, — котру видно було ј у воді, јак в зеркалі, — а тепер, певно, в стужі ј калу, стратили всю вроду своїх мундирів, гідних більше дльа парадів, ніж дльа походів. Тільки ж в словах цих віршиків шчоось мусить бути пропушчено, або перемінено. Порівн. в I-му розділі, на стор. 9:

¹⁾ До речі буде нагадати, шчо ми старајемсья, коли можно, говорити власними словами сучасних свідків тих пригод, про котрі розказують наші пісні, ј чарез те дословно випишуємо ј оповідання Марковича, јак вони напечатані. Тільки ж ми мусимо остерегти, шчо видавці Дп. Записок Марковича поправили јого мову на теперішній московський письменній лад.

Ој, стала Москва да ј у кінець моста,
Да дивилася в воду на своју уроду.

Вв. подібні до 40—41 були вже в пісні про каналську роботу (вище, стор. 103). Туди ж причепились і вв. 1—4 (стор. 87),

Увесь кінець пісні, од 33 в. може, склавсь під споминами ј про походи армії Мініха ј Лассі 1736—1739 рр. (див. далі).

Початок нашої пісні, (вв. 1—9) входить тепер в не-політичні чумацькі пісні. Тамож приспособились до смерти простого чумака ј образи віршиків 10—21 нашої пісні, котрі ј у ній, здається, вже трохи перероблені в духу простої чумацької пісні. (Рудченко, Чум. Н. П., 141—147. Чуб. V, 1046—1048, 1058).

В цих піснях инколи затирається спомин, про јакиј власне *Луг* казала колись пісньа, — (говориться вже про *темниј луг, зелениј* і т. и.), иноді чумаків кличуть тільки *ночувати* в лузі, на шчо ті одмовляють, шчо «раді б, так один чумак занедужав», — або навіть пропадають в степу ті, *котрі пили та гуляли* і т. д. Тільки ж дејаки варјанти задержали в собі старі образи, јавно нагадујучи војацькиј поход на Крим 1735 р., --- напр:

- 1) Ој, ізлетів пугач та сів на могилі,
Ој, та ј пугу! пугу!
Збірајтеся, молоді чумаки,
Зімувати до Лугу.
Котрі та поспішалися,
То ті в Лузі зімували;
А которі воли отошчали,
То ті марно пропали. —
(З збірки П. Куліша, Чуб. V, 1058).
- 2) Ој, сидить пугач на Савур-могилі,
Та пугу! та пугу!
— Привертајте, славні чумаченьки,
Зімовати до Лугу.
(Костом., Полт. губ., Чуб. V, 1048).
- 3) Ој, вистигајте, молоді чумаки,
А на зімовљу до Лугу. (Тамо ж, 1046).

Між вказаними варјантами јесть один, — перепечатаниј д. Рудченком з «Ужитка Рідного Полья» Гатцука (255—

256; Рудч. 144—145), — в котрому єсть новішчі напси, — але ж основа його мусить бути одного ж часу з основою повишчого варјанта, так шчо ми мусимо перепечатати його тут.

2.

1. Ој, сів пугач на могилі,
Да јак пугу! да пугу!
Ој, повертајтєсь швидче, козаченьки,
Да до зеленого Лугу.
5. Ој, які ж швидче повернутись мали,
То ті в Лузі зімували;
А де які, гајучись, не дбали, —
То ті в степу загибали.
Ој, заслаб козак, тај ліг край могили
10. І на шабельку схиливсьа;
Геј, либонь же він рученькою счильне
За серденько ухопивсьа.
— «Ој, ви брати мојі, славні товаришчі!
Ој, ви козаченьки гожі!
15. Геј, та зробіть-но труну козакові,
Помагај же вам, боже!
Ој, ви брати мојі, славні товаришчі
Та зробіть-но тују славу:
Геј, викопайте ж міні молодому
20. Хоча шабельками јаму!
Ој, винєсьте мене, славні товаришчі,
Та на високу могилу,
Геј, нехај лиш-бо а шче ж подивитьсьа¹⁾
Та на своју милу Вкрајіну!
25. Ој, ви други мојі, славні козаченьки,
Загину ж ја на чужині, —
Геј, обільєтьсьа ж слъзами гіркими
Моја мила та ј на Украјіні.»

Замітимо, шчо в «Ужинку» часто пісні підмальовані видавцем, — тільки, здаєтьсьа, шчо повишчий варјант цілком натуральниј.

І в першому варјанті слово *бурлаки*, *бурлаченьки*, певно, підставились пізнішче замість: *козаки*, *козаченьки*.

¹⁾ Певно: подивлььсьа.

Вв. 21—24 входять в пісню про полон Супруна. Метл., 462.

Вв. подібні до 9—20 вар. 1-го і 2-го складають особну пісню в Чуб. V, 1031.

Початок цієї пісні, перш усього дає поетичний образ — пугача, котрий вишчує недобру пригоду; окрім того в цій пісні він тим більше до ладу, — бо чумаки і козаки тут ховаються од холоду в Січовому Лугу, — а *пугу! пугу!* — був крик — гасло січове. Послі цей початок став уживатись в других піснях, як чисто поетичний вираз, напр. в дівочко-чумацькій пісні про чумака.

Ої, сів пугач на могилі, і як пугу да пугу!
Чи чуєш ти, та дівонько, на себе потугу?

Дальше говоритьсья про печаль дівчини, котрої милій чумак поїхав у дорогу і т. д. (Рудченко, Чум. Н. П. 204—211).

Подібний початок побачив Максимович в пісні, чи скорше «стихотворенію», занесеному кн. Цертелевим в присланій їм М—чу зшиток «Малоросійскія пѣсни» (рукопис у нас)

Ої, спав пугач на могилі, да крикнув він: пугу!
Чи не дасть бог козаченькам хоть тепер потугу?!

М—ч напечатав цю пісню під назвою *Пугач* в своїй збірці 1834 р. (129—130) в розділі «Былевья пѣсни послѣ Гетьманщины», — хоч в ній нема нічого *былевого*. Пр. Безсонов перепечатав її в «Пѣсни собр. Кирѣевскимъ» (IX, 368—369) вже під титлою «Пугачъ Пугачевъ», і вбачив в ній «откликъ на Украинѣ» звісного московського самозванця Пугачова. Теж саме побачили тут пр. Аристов (Объ истор. значеніи русск. разбойническихъ пѣсенъ. Ворон. 1875. 84—55) і пр. Ор. Міллер (в Истор. Русской Словесности А. Галахова, 2 изд. 1880, I, 141) — хоч в пісні цій нема нічогосінько про Пугачівщину, а, після спомина про Хмельницького, говоритьсья про турків. — Так то, при охоті мудровати, незнатътья других варіантів пісень з початком про *пугача*, — незнатътья, — не в докір Максимовичу в 1834 р., але трохи дивно після виходу чумацьких пісень д. Рудченка (1874), — подарувало Україні лишню «*былевою*» пісню, та ще і про зовсім дльа неї чужого чоловіка.

№ IX.

ЛИХО В КРИМУ. — СМЕРТЬ ЖАДЧЕНКА.

(1738?)

1. Ој, хто в Криму не бував,
Тој і дива не видав;
А ми в Криму бували,
Ми там диво видали.
5. Перекопський комендант,
Запорозцям даје знать:
— «Ој, годі ж вам, запорозці,
В Калантарі пробувать,
Ој, ходімо на Јали
10. Козаченьків рятувать.» —
Запорозці як пішли,
Вперед голову најшли;
А в Жадченка Степана
Облуплена голова,
15. В московського капітана
Спина обідрана.
Лежать наші козаченьки,
Як біленькі смички;
А в Жадченка у Степана
20. По за ногтями спички.

(Максимовичь, Укр. Нар. П., 1834, 114)

Пісньа ця напечатана в непевній збірці Максимовича; близьких до неї варіантів з того часу не здибано. Окрім того образ 17—18 вв. «Лежать наші козаченьки, як *біленькі смички*» якийсь чудний. Через це все можна думати, шчо пісньа ця не народня, а фальшована, або підроблена. Правда, єсть щиро-народні варіанти, котрі підходять трохи до цієї пісні, — так вони належать до другої при-

годи, — погибелі чумаків од Орди за часів генерала кн. Довгорукого Кримського (1771 р.)

Ось найблизчиї до повишчоїї пісні варјант:

1. Ој, хто в Криму не бував,
Перекопа не видав.
Перекопський комендант
Запорозцьям даје знать:
5. — «Годі вам, запорозці,
У Калачах ¹⁾ стојать.
А біжіть до Салгирьу
Чумаченьків рьатувать.»
Ој, прибїгли до Салгирьу,
10. Аж лежъать наші чумаки,
Ој, лежъать наші чумаки
А де два, де чотирі.
А казав кпъазь Довгорука,
Шчо не здїме Орда рук,
15. А Орда руки ізньала,
(Та) Чумаченьків забрала.
Ој, погнали чумака
На три битиї шльаха,
На три битиї шльаха,
20. Та в четверті озера.

(Основа, 1862, V, 98—99. Запис. од баби в ізьумськ. пов., харьк. губ., Вс. Коховський).

Другі варјанти, дальші див. у Рудченка, Чум. Н. П. 102—105, в Кіевск. Губ. Вѣдом. 1870, № 37, у Чуб. V, 1052—1053. Нагадајемо між инчим, шчо в цих варјантах образ поля з побитими чумаками малюјетьсья напр. так:

З Перекопу до Салгирі не міръані милі,
Лежъать наші чумаченьки де три, де чотирі; ²⁾

¹⁾ Калачі — город такї. Прим. співачки.

²⁾ Порівн. в білоруській пісні, котра зліплена з уривків з українських пісень (окрім кінця про Костюшку)

А з Кракова до Яркова шальоније мілі,
Лежъаць польскіје жовньари, па трі, па чатирье.

(Зап. Р. Г. Общ. по отд. Этногр. V, 668)

Шальоније, певно, зроблено з *малювані*; (пор. у Рудч. 139, 155, у Чуб. V. 1031 *малювані версти, хрести*).

Ој, лежать наші чумаченьки, як вјалаја риба,
На них платъта і одежа кровју обкипіла.

образи натуральнішчі, ніж «білії смички» Максимовичевої пісні.

За те початок цієї пісні має собі подібні в других, безспору народніх, піснях, — напр.

Ој, хто не був у Полтаві,
Тој не знає лиха.

(У нас в I-му розділі, 75)

Ој, хто, братця, не був за Дунаєм,
Тој горьа не знає,
А ми, братця, були за Дунаєм,
То все горе знаєм.

(Чуб. V. 1007)

А хто в службі не буває,
Тој горьа не знає.

(Драгом. Нові укр. пісні пре гром. справи. 86)

Після цього порівняння можна згодитись, шчо Максимовичева пісня по крайній мірі не зовсім фальшива. Діло тільки в тім, до якої пригоди вона належить?

Ніякого Жадчепка Степана з історичних документів ми, покрайній мірі, не знаємо.

Максимович ставить цю пісню в 1736 р., пр. Безсонов (П. Кир. IX, 366) коло 1771 р. По нашому, пісня скорше підходить до 1738 р., коли Перекоп було взяли россіјане (туди увіjšов ген. м. Брінїї-меншиї з двома полками) — а татари дуже побили українських козаків в середині Криму.

Манштейн розказує про це так:

«20 јульа було гарьаче діло між татарами і частиною армії Лассі. Кравчина в 20 т. ч. атаквала українських козаків, шчо јшли в арјергарді (задньому полку) і с таким імпетом, шчо зімјала јїх і зробила переполох в азовськїм драгунськїм полку, шчо хотів піддержати јїх. Тим часом ген.-пор. Шпїгель прибув на місце з чотирма драгунськими полками і донськими козаками, шчоб здержати побїглих; не вспїли ті оправитись, јак ворог знову вдарив на них јаростно; бились довго гарьаче. Фельдмаршал звелів кільком

піхотним полкам, шчо вже приїшли було в табор, іти на поміч. Татари мусили одіти, лишивши на полі більш 1000 трупів. З руського боку втрачено 6—7 сотень, рахуючи і козаків. Генер. Шпігеля ранено шаблею в лице.» (Зап., 152—153).

Маркович записав про це в Дневних Записках (II, 47)

«1738. Сентябрь. 18. Въ походѣ Крымскомъ сего лѣта подѣ командою Ласси убиты изъ Малороссіянь: бунчужный генеральный Семень Галецкій, полковникъ гадяцкій Грабянка, полка нѣжинскаго сотникъ Кролевецкій, Шаповаловскій и Вертѣвскій и еще 10 другихъ чиновниковъ.» (Може, між цими зховується Степан Жадченко).

Калантај пісні Максимовича, *Калачі* вар. «Основи» — Колончак, — річка коло Перекопа, на котрій було пригодне місце для військового табора (Маншт., Зап., 75).

Јали, — по д. Безсонову, Јалта; по нашому, — скорше *Јајли*, гори в Криму.

До другої половини пісні треба нагадати, шчо татари і у XVIII ст. не перестали калічити ворогів: так шче в 1769 р. запорозькій полковник Чорній писав до Коша, шчо Орда «когда ишла въ Россію, на бекетѣ 20 чел. пикинеровъ... живыхъ забрала подѣ Орель. А поворотясь оттоль, уха и лытки повырѣзовавъ, на смерть помучила на томъ мѣстѣ, гдѣ она ихъ добувала, и покидала.» (Ист. Нов. Сѣчи, III, 30).

№ X.

ПОГОНЦІ В КРИМСЬКИХ ПОХОДАХ.

(1736 — 1738)

1.

1. Ој, по горах сніги лежать,
По долинах води стоять,
А по шляхах маки цвітуть;
То ж не маки червоненькі,
5. То чумаки молсденькі
Битим шляхом у Крим ідуть.
Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
10. — «Вернись, сину, до-домоньку
Змију тобі головоньку!»
— Ізмиј, мамо, сама собі,
Або моїј рідніј сестрі:
Мене змијуть дрібні дошчі,
15. А розчешуть густі терни,
А висушить ясне сонце,
А розкујдить бујниј вітер! —
Пішов чумак співајучи,
Стара мати — ридајучи...

(Запис. в Миргороді; Рудченко, Чум. Н. П., LXI).

Тамо ж другі, дуже близькі варјанти, — з котрих в одному добавляється (після 17 в.)

А рознесуть кости чорні ворони; —
другі прилажені до звичајної чумацької дороги словами
З Криму ідуть, рибу везуть,

хоч ці слова не в'яжуться з усією піснею, в котрій чумаки не вертаються, — а одходять од дому.

Це пісня властиво козацька, бо звісно багато варіантів її, в котрих замість *чумаки*, стоять — *козаки*. (Чуб. V, 937, 952—953, Stecki, Wołyń, 1864, I, 127).¹⁾

Варіанти ці сами носять на собі слід різних часів. Ось напр. неопечатаної ще варіант, з паперів Максимовича:

2.

1. Ој, зажурився сивиј соколонько:
Бідна моја, ој, да головонька,
Ој, шчо ја рано тај із вирьју вијшов,
Нігде сісти, да гнізда звити,
5. Малих дітеј розплодити.
Шче ј по горах сніги лежать,
По долинах, ој, а води стојать,
А по шляхах маки цвітуть.
То-ж не маки, то-ж наші козаки;
10. Наші козаки, наші новобранці,
Побралися у неділю вранці.
У неділю рано, до схід сонця,
Сидить мати, плаче у віконця,
Кличе сина, сина запорозця:
15. — «Ох, іди, сину, іди до домочку,
Змију тобі твоју головочку.» —
— Ох, зміј, мати, ти собі, не мені;
Мені змијуть жејі дрібніјі дошчі,
А розчешуть коључі терни,
20. А пригладить зелена лішчина,
А пригорне молода дівчина!

По всьому видно, шчо ця пісня зліплена з двох: А., — вірш. 1—11, і Б., — вв. 12—21. Остатня старішча, — бо в ній показано бравого запорозця, котрому не жаль кидати домівки і котрій не дума про смерть, а про дівчину. Це очевидно трохи самостійній варіант звісної пісні «Го-

¹⁾ Вони перејшли в салдацькі пісні: Костом. у Мордовцева, Малор. сборн. 253—254, Чуб. V, 1001—1002, День, 1864. № 6 (На Воляни). Пор. Пам. Нар. Творчества Сѣвер.-Зап. Края, 12.

мін, гомін по діброві, ... мати (або батько) сина проганяє» (Максим., 1834, 137—138, Закревск., Старосв. Банд., 94, Гулак Артем. Укр. Нар. пісні, 1868, К. 43, Баллина, Укр. пісні, СПб. 1863, 39, Чуб. V, 890)—ще бравурнішчої, котра, певно, зклалась в 2-ій половині XVII в., в часи Сірка і Дорошенка. Частина ж А малює нам козаків-новобранців, то б то неохочих, XVIII в., в параллель котрим і в початку виводиться журба соколонька.

Варјанти Чубинського, — шчо на 937 ст. і на 952—953, А, — ще пізнішчі. Вони довші, — бо в них прибавлено в розмові матері з сином запорозцем:

— Ізмиј, мати, сама собі,
Або своїј дочці коханочці;

а дальше, — знову

— «Вернись, синку до домоньку,
Я постельу постелечку.» —
— Постели, мати, сама собі,
Або своїј дочці коханочці;
А ја постельу сирьачину,
А в головах кулачину,
А вкријусьа калиновим листом,
Шчоб не розстатисьа з товариством.

Видно, шчо цей син дієсно вже жалкує за хатнім життьям. — В варјанті Чубинського на ст. 953, В. вже зовсім нема запорозця, — і хоч він через те вкоротивсьа в цілому, — та в ньому прибавлено

А висушать люті морози,

нагад на такі походи, які були за часи Мініха, як побачимо далі. Вар. Чуб—ого, 937, і в першій половині прибавля після слов: «по горах сніги лежать» —

По долинах річки протікають,
По шльахах чумаки стоять.
То ж не чумаки, то козаки,
То козаки — новобранці,
Шчо забрали в неділеньку в ранці, —

і цими словами стојіть по середині між козацькими і чумацькими варјантами пашої пісні.

Придивившись пильно до повишчого чумацького варјан-

та, — побачимо, що він доволі одмінний од звичайних чумацьких пісень.

В пісні про звичайну чумацьку дорогу нема резону до такої безнадійної розмови між матір'ю і сином, як у повищшому варіанті, та ще коли прибавити до нього слова: «а рознесуть кості чорні ворони.» Очевидно, цей варіант виробивсь в часи чумацьких походів, невільних, та ще і дуже тяжких і небезпечних.

Такими були походи українських погонців, що йшли за рос. арміями Мініха і Лассі до Криму і до Очакова, в 1736—1738 рр. і тих, котрі серед походів привозили до війська пров'язант.

Докладні звістки про це знаходимо в записках Манштејна, котрий хоч і зве себе «великим пошанівцем Мініха», але не мовчить про його помилки і про великі втрати армії його в лядбах і скоту, при малих користях з того дльа держави.

«Я не вбільшу, кажучи, що армія Мініха не виступала в поход, инакше як з обозом в 90 т. підвод, говорить Манштејн. Нема спору, що без такого страшеного обозу походу Мініха не були б такі знеможайучі, і Росії було б з них більше користи.» (Зап. 98). ¹⁾

В походах ляде мерли не стільки од ворогів, скільки од хороб. Так, в поході 1736 р. погинула половина воїків, — хоч вбито і полонено було тільки до 2000 (з 50—54.000); — погонців Мініх видимо не лічив. (Зап. 88, 96).

Про поход Мініха 1737 р. Манштејн каже: цей поход приніс багато хвали фельдмаршалу Мініху і слави росієському війську, — тільки ж дльа держави приніс мало користи, а дльа армії був дуже тяжкий і побивний: вона стратила 11 т. чол. регулярного війська і 5000 козаків; можна сказати, вдвоє проти того пропало деньщиків і музиків, що везли підводи. (Зап. 121).

¹⁾ Нагадаємо, що великий обоз греба було мати по части через те, що в степах не було осель, окрім Січі. Шчо ж до лікарської справи в армії, то Манштејн розказує: «При кожному полку је по одному старшому лікарю і по одному меншому, і то не дуже зручних. Ротні ж фершали ледви вмійють голить. Коли полковник робить огляд рекрутам, то вибира одного з них на фершала, хоч би тої двадцять років земљу орав; тої зрікаєтьсья, але все даремне; його примушуют слухатись, а то пускають в діло палки. Також вибирають і боюїстів... (Зап. 122).

Тут ще не пораховано втрати кримської армії Лассі, в котрій було до 40.000 чол. воjakів (з них 10—12.000 козаків з калмиками).

Скільки стратила тоді Україна на цих деньщиках та мужиках, на це кидають трохи світла ось які уступи з Дн. Записок Як. Марковича:

«1737 р. Марта 15. Кн. Барятинській опредѣлилъ въ слѣдующій походъ 12 тысячъ козакoвъ...

«16. Отъ маіора гвардіи Шипова присланъ въ сотню глуховскую прапорщикъ выбирать съ посполитыхъ въ походъ съ трехъ дворовъ безъ четверти по человѣку, которымъ на два мѣсяца провіантъ съ собою брать. Подобныя инструкции посланы во всѣ полки.

«17. По инструкции Шипова велено съ Малой Россіи и слободскихъ полковъ и слободъ (за Дніпром), не обходя никого, собрать до 50 тысячъ человѣкъ, козакoвъ конныхъ и мужиковъ пѣшихъ. Только войтъ въ генеральной канцелярії сказывалъ, что онъ козакoвъ выключаетъ, а съ однихъ мужиковъ тотъ наборъ учинить хочетъ, а потому съ трехъ дворовъ безъ четверти мужикъ припадаетъ.

«21. Помянутый прапорщикъ, выбравши съ посполитыхъ города Глухова 170 человѣкъ, поѣхалъ для того же по селамъ, и въ началѣ въ мое село Сварковъ, гдѣ съ 37 дворовъ требуетъ 13 человѣкъ, полъ и четверть, и велитъ Демьяну подписаться подъ смертною казнью о высылкѣ оныхъ сего Марта 22 числа.»

(Дн. Зап. II, 20—22; тамож далі про набір волів і волoвих; див. при №-рі XIV-му).

«1738 г. Февраль. Въ канцелярії сего года опредѣлено въ обѣ арміи козакoвъ малороссійскихъ и слободскихъ 15 тыс.

«Мартъ 10. Слышно, что отъ Румянцова опредѣленіе учинено, что по прошлогоднему изъ малороссійскихъ и слободскихъ полковъ высылать посполитыхъ въ походъ 50 тысячъ.

«Съ выправленныхъ моихъ Сварковцевъ въ таковой походъ прошлаго года, возвратился одинъ Зайченко, и у того ноги отморожены; о трехъ своихъ братьяхъ (т. е. товарищахъ) не знаетъ, а о прочихъ объявляетъ, что всѣ померли.» (Дн. Зап., II, 37—40).

От серед таких обставин переробилась стара смілива запорозька пісньа так, як показано вище.

Порівнянъа вїйска до *маку* здибуємо ј у пісні про Супруна.

Ој, там хлопці, славні запорозці,
Як мак процвітаје. (Метл., 430).

Це образ стариј. Величко, оповівши, јак козаки Б. Хмельницького, вziali здобич по двох побідах над польками, говорить: «такъ ижъ кгда войско тое по преречоныхъ двоихъ битвахъ на конь вѣло, и въ дальшій походъ зъ Хмельницкимъ рушило, увидѣвши зъ сторони албо зъ гори якој оное можно было сказать, же то суть ниви, красноцвѣтуцимъ Голендерскимъ албо Волоскимъ макомъ засѣяни и проквѣтнувши.» (Лѣтоп. Сам. Величка, К. 1848, I, 72).

Иниі переробки першојі половини нашојі пісні див. у Рудченка, Ч. Н. П. LXII (чумацька) LXIII (чумацька з слідами походу до Дунају 1772—1773 pp).

№ XI.

ПОГИБЕЛЬ У СТЕПАХ.

(1735—1738)

1.

1. Коло млина, млина
Червона калина;
Ој, то ж, не калина —
Молода дівчина.
5. Молода дівчина
Козака любила.
Полубивши парня,
В вісько виряжала.
Виряжавши в вісько,
10. Коня осідлала.
Осідлавши коня,
В світлоньку зазвала.
В світлоньку зазвала,
Вечерьать давала.
15. Дала йому рибку
Та ще і хліба скибку:
— «Оце тобі, милиј,
Вечерьа на швидку.
Вечерьај, вечерьај,
20. Лягај спочивати,
Доведеться, милиј,
В степу ночувати,
Чорненькими кудрями
Степи устилати;
25. Својім білим тілом
Орлів годувати;
Червоноју кривју
Річки наповати,

А жовтоју кісткоју
30. Мости вимошчати.

(Запис. в Охтирці, харьк. губ. Шиманов, в 60-ті рр.)

Між піснями про козацтво єсть багато таких, котрі доволі гарно малюють ріжни боки і пригоди козацького життя, але на котрих нема досить ясних хронологичних і географичних ознак, по котрим можна б було з певністю поставити їх в тої, чи другий обмежованій час. Для таких пісень у нас положено особній розділ. Треба ж наперед сказати, шчо по більшії части на цих піснях налягли барви остатньоїї доби козаччини, — Гетьманщини XVIII ст. і часів зараз після неї, між 1764 і 1784 рр., коли козаки повернуті були в карабинерні полки, а потім зведена була на Україні московська рекрутчина. Барви ці дуже сумні, — і пісні ті по більшії части переїшли в рекрутські. От через це по пісням тим можна характеризувати найбільше козаччину XVIII в., — а найбільше підневольні походи цього часу в загалі, — коли не виразно який небудь особній похід.

Повишча пісньа одна з таких пісень, — тільки ж нам здаєтьсья, шчо вона виразнішче малює походи часів Мініха і Лассі, — і мусила скластись, коли не просто в ті часи, то при початку воїни з турками за часи Катерини II, (1768—74) по споминам Мініховських походів. Ранішче вона не могла зложитись, — і пізнішче теж, — бо вже в кінці XVIII ст. образи її переїшли в рекрутську пісню. — Ось один з 13-ти наших рукописних варіантів такої пісні.

2.

1. Через сад зелений
Дорожка лежала,
Туди ж наша сударинья
Некрут вирьяжала.
5. Вирьяжала, спорьяжала ¹⁾
Вдовиного сина;
Хорош, хорош удовин син
На воронім коні!

¹⁾ В других: назначила, намітила; або: ісписала, змальувала.

- На воронім коні граје
10. В голубім жупані:
— «Вијди, вијди, дівчинонько,
Ти ж моја пані.»¹⁾
Ој, не вијшла дівчинонька,
Вијшла стара мати,
15. Взъала конъа за поводи,
Та ј стала питати:
— Скажи мині, мій синочку,
Де тебе шукати?
— «Шукај мене, моја мати,
20. В степу крај дороги.
В степу, крај дороги,
На льутім морозі,
Там будемо, стара мати,
Зіму зімувати,
25. Својеју кровјю горъачоју
Море доповнъати,
Својими жовтими кістками
Мости помошчати,
Својім чубом кучеръавим
30. Стени устилати.»

(Запис. в Полтаві Як. Демченко в 1859 р.)

Порівн. у Максим., 1834, 156 і Pauli, II, 59; також у Чуб. V, 991, 1004; у Купчанка, 562—563, трохи инакше ј приложено до віјни з турками, — котројі в Австріјі не було од часу самого забранъна Буковини, — значить, варјант склавсь в Россіјі.

Сударинъа, — певно, Катерина II; (порівн. вищче, на стор. 12) *море доповнъати* — нагад на војну коло Чорного моря за часи Катерини II.

Шчоб хто не подумав, шчо вв. 21—30 1-го варјанту взъаті з пісні рекруцькојі, подібної до 2-го вар., і шчо значить 1-їј варјант не старішчиј рекрутчини, — ми скажемо, шчо в нас јесть сім одмін 2-го вар., в котрих подібних віршиків нема. Один з них, здајетьсья, најстарішчиј, ми подајемо тут на доказ і дльа того, шчо в ньому задержалась ліпше стара форма першојі половини вар. 2-го.

¹⁾ В других — вијди, моја пані.

1. Ој, за гајем, гајем
Дорожка лежала,
Туда наша сударушка
Рекрут вирьажала.
5. Написали, најменовали
Вдовиного сина.
Славен, славен вдовин син
На воронім коні.
На воронім коні їде,
10. В голубім жупані.
За ним іде його мати
І слезно ридаје.
Вона овојіх близьких сосід
Сильне проклинаје:
15. — «Бодај же ви, сосідоньки,
Всі разом пропали,
Як ви сьују тајну знали,
Да мні не сказали;
А сказали вже тоді,
20. Як руки звјазали!»
Повјазавши білі руки
Везуть до Прилуки;
А с Прилуки до Полтави
До вічній присьаги.
25. — «Присьаг царьу, присьаг богу,
Одріксъа від роду.
Прощај, сину, міј голубе,
Служи царьу вірно.»¹⁾

() маленької збірки Ів. Вас. Крамаренка, свьашченика соборної церкви в Переяславі, полт. губ. Папір і рука 20-х років XIX ст.)

Параллельно тому, як кінець 1-го варјанта виростав у пісню на образ 2-го, — початок її виріс в ось яку пісню:

3.

1. Червонна калина, —
Молода дівчина,

¹⁾ Останній віршик не рифмује з попереднім — *від роду*. Чи це поправка Крамаренка, чи так і було в першому приміру, котриј міг бути зложениј і письменним чоловіком. — не скажемо. В усіх других подібних варјантах стоїть *не думај до дому*.

- Улана ¹⁾ лубила.
 Як полубила,
5. Та ј пригорнула,
 Вивела коника, —
 Сама осідлала.
 Винесла рибку,
 І ше хліба скибку:
10. — «Це тобі, серденько,
 Вечерья на швидку.
 Вечерьяј, вечерьяј,
 Та молисьа богу;
 Як немає жінки,
15. То льяж ізо мноју.»
 — Як мені, серденько,
 С тобој почувати?
 Je в мене, серденько,
 Отець, рідна мати.
20. І отець, і ненька,
 Жінка молоденька,
 Дитина маленька.
 Je в мене, серденько,
 Ше маліі діти,
25. Ој, рад би ја, серденько,
 До них полетіти.

(Зап. в с. Мурахві, богод. пов., харьк. губ., од жінки Манджура в 1874 р.)

Один з 12-ти подібних варіантів у Чуб. (V, 612, Б) кінчається відповідьдью дівчини:

— «Вже ж тобі, серце, до жіх не літати,
Вже ж тобі, серце, тут свіј вік коротати ²⁾
Кучерьявим чубом стеги ј устилати,
Својім білим тілом ворон годувати,
Жовтоју кістьу мостки вимошчати,
Червоноју кровју морья доповнѣати.

(Другі варіанти тамож 271—272, 611—614).

¹⁾ В других: козака.

²⁾ В двох других варіантах:

1. Оттут тобі, серденько, в степу помирати.
2. Тут же нам, серденько, в степу помирати.

№ XII

МОСКАЛЬ І ТУРОК ПІД ХОТИНОМ.

(1739)

1. В славнім місті під Хотимом, геј-геј у потоку
Бјетьсьа Турок із Москалем більше як пів-року.
Коли стали да москалі від рана до ночі:
Да не једен турок-баша замкнув свої очі.
5. Коли стали тај москалі јако в половині:
Нехај знаје турок-баша, которіј день нині.
Коли крикне турок-баша да на свої турки,
Голос іде: «досить буде! погинемо тутки!
Утікајмо в Волошчину, в волоськеје місто,
10. А чеј би нас боронило від москалів міцно.»
Чорні кави, чорні вропи круглу гору вкрили;
А молодих турків-башів москалі побили.

Перш усього піснѣа цѣа була напечатана у Waclaw z Oleska (Pieśni ludu Galicyjskiego. 1833, 481). Потім јїјі перепечатав д. Головацькиј (I, 21) з поправкоју в 8-му віршику «голос *юде*», зам. *іде*. По Головацькому перепечатано в «Пісняхъ собр. Кирѣвскимъ» (IX, 365—366). В паперах Максимовича ми знајшли копіју з Вацлава, але з поміткою: «*вв оверуцкомъ улздѣ.*» Чи не була вона в паперах Ходаковського? Тількиж Вацлав з Олеска каже, шчо јому не звісні ті папери ј нічого з писаньнѣа Ходаковського, окрім надрукованного в Кременці (Z. Chod. znany mi tylko z ćwiczeń naukowych w Krzemieńcu drukowanych). У нас тих друків нема. Хај провирить, хто може.

Окрім слов, шчо Турок з Москалем бјетьсьа під Хотином більше як *півроку*, — оповіданьнѣ пісні підходить до битви коло Ставучан в 1739 р. ¹⁷/₂₈ августа. Мініх поло-

жив увагу найбільш на артилерію, котра од самого світу не давала ростаху туркам, — а після півдня друга частина російської армії обходом підступила під турецький табор, отбила пушками конних яничар і так обстрілювала той табор (на горі) шчо турки (під командою сераскира Вели-Баші) запалили його і утікли так скоро в глиб Волошчини, шчо в вечері росіяне не најшли в таборі нікого і ледви нагнали кількох бігунів, котрих і порубали. (Манштейнъ, Зап. 163—164). Через день Хотин сдавсья Мініху.

У Максимовича (Укр. нар. пѣсни, 1834, 117) була напечатана шче одна пісня з віршиком

А шче мого сина з *Гостина* не видно.

Максимович питає: чи *Гостин не Хотин*? Після того в «Сборникѣ укр. пѣсенъ» (1849, 107) сам Максимович перепечатає цю пісню вже з словами:

А шче мого сина в *гостину* не видно,

як, очевидно, і було в його правдивому списку. Тільки ж пр. Безсонов перепечатає цю пісню в збірку Кириєєвського (IX, 363—364) під назвою «*Гостинь-Хотинь*» і встоює, шчо в *гостину* — «скорѣ порча, проникшая въ пѣсню историческую.» Але ж це пісня звичайна козацька про проводи брата сестрами в поход, — близька до кобзарської думи про те ж (у Лукашевича, Малор. и Червонор. нар. думи и пѣсни, 1836, 59—61, Метлинск., 434—436) і по всьому старіша од XVIII ст. Старішчій вар. її див. Pauli, Piesni ludu ruskiego w Galicyj, II, 1840, 53—54, де говоритьсья про поворот в *гостиньку* і у *гостину*; порівн. у Закревського, Старосв. Бандуриста, М. 1851, 108, Морд., Малор. сб. 232, Чуб. V, 882, 976. У нас єсть шче три рукописних варіанта: подльський (... в *гостину*...) підгірський (... в *гостиньки*...) полтавський (... в *гости*...); у Головацького в колядках (II, 55 ... *гостем* в тья буду). Після цього всього про «порчу» і про Гостин-Хотин тут не може бути і мови.

№ XIII.

ПОГОНЦІ В МОЛДАВСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1739)

1.

1. [Ој, да јшов чумак та дорогоју,
Пісню співаје,
Другиј сидить в Таганрозі
А мед горілку кружљаје.]
5. Похилилися да густі трави,
Де чумаки воли гнали;
Пожурилися наші чумаченьки,
Як хури набрали.
Ој, у неділеньку, рано-пораненьку
10. Усі дзвони дзвонять:
Ој, там наші, наші чумаченьки
Вози ј воли гонять.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо жовтијі піски?» —
15. — Ој, у Молдаву гнали по чотирі вози,
З Молдави пішки.
— «Ој, по чім таја Молдава славна,
Шчо крутіјі гори?» —
— Ој, у Молдаву јшли чумаки в жупанах,
20. Назад да голі. —
Ој, сидить пугач на могилі,
Та на вітер надувсьа;
Не јіден чумак та в Молдославі,
На воші здобувсьа.
25. Ој, сидить чумак межи возами,
Та все думаје-гадаје, —

Дере поли, дере рукава,
Та все плечі латає.

(З збірки П. Куліша. Рудченко, Чум. Н. П'єсни, 91—92. В кінці поставлено чотири рядки точок, на знак, шчо пісньє ввірвава).

Властивиј початок цејі пісні — з в. 5-го, або, може, ј з 8-го. Вв. 1—4 — јавна причепа з новішчојі неполітичнојі пісні. — За тим усьа пісньа розказує про дорогу чумаків в Молдавіју з возами ј волами — дља арміјі Мініха в 1739 р. — *Молдослава* в 23-му в. зроблено з *Молдовлахија*, — јак шче не забули звати ту сторону украјіпці в часи Мініха (Марк., Дн. Зап., II, 74).

Дуже близькиј до цејі пісні 1-иј варјант IV-го №-ра в першому розділі (ст. 31).

Ми мајемо шче один, — ненапечатаниј доси, — варјант, в котрому початок близькиј до повишчого, — та далі повернуто на пригоду з чумаками на р. Савгирі за часи Довгорукого, хоч він тут і не названиј. Ми мусимо тут дати увесь цеј варјант, раз шчо б не розривати јого, а в друге, бо він може појяснити пісньу IX №-ра.

Альтань цього варјанта, певно, *Мултъани* = Молдавіја.

2.

1. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо жовтијі піски?
На Алтань вели по шість пар волів,
А з Алтані пішки.
5. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо густіјі лози?
На Алтань ішли в сапјанах,
А з Алтані босі.
10. Чи тим таја Алтань славна,
Шчо крутіјі гори?
А у Алтань ішли в каптанах,
А з Алтані голі.

- Миргородський капитан,
Він розумниј чоловік,
15. Сидить же він, пише пісьма,
Та ј у Крим посилаје:

- «Годі ж вам там, чумаченьки,
Сеї соли лупати,
Приганьајте воли,
20. Запрьагајте в вози,
За башту тікајте.» —
Котрії же та чумаченьки
Сеје зачували,
Приганьали воли,
25. Ј запрьагали в вози,
За башту тікали;
А котрії чумаченьки
Сего не чували,
То пропали воли,
30. Пропали ј вози,
Ј паровишники сами.
Миргородський капітан,
Він розумніј чоловік,
Сидить же він пише пісьма,
35. Та в Перекоп засилаје:
— «Ој, годі вам, та москалики,
В Перекопі стојати,
А біжіть, біжіть, до річки Савгірі,
Чумаченьків ратувати.» —
40. Не далеко до річки Савгірі,
Сорок миль ј чотирі,
А лежать наші славні чумаченьки,
Де пјать, де ј чотирі.
По над річкоју, та Савгіроју,
45. Покопані шанці;
Стојать вози, та до гори јарма,
Та усе чумацькі.

(Зап в с. Вознесенці. александ. пов., катерин, губ. од крестьбан.
Ансата Сидоренка-Дејни 27 апр. 1875 р. Як. Новицькиј).

Нагадајемо поки, шчо в других варјантах пісні про поги-
бель чумаків на р. Савгірі, замісь *Миргородський* комен-
дант, стојіть Перекопський.

З Манштејна видно, шчо ј у поході Мініха в Молдавіју в
1739 р., — поз Кијів до Хотина, через Буковину, і од
Хотина до Ясс і далі в Буджак, — а потім назад уже в
зіму, — обоз був великиј, јак і в перших походах. Арміја

і обоз мусили переходити багато річок з болотами, пісками, гори (Недоборьски) і вузькі суточки між горами (Прекопські дефілежі). До того часті дощі шче більше втрудняли дорогу, особливо дльа обозу. (Записки, 135—176).

В Дн. Записках Як. Марковича, котриј був у тому поході в першіј јого половині, до Хотина, — часто читајемо такі памјатки:

«Іюль. 11. По причинѣ великаго жара и пыли, а болѣе ради частыхъ яровъ и горъ и переправъ, ушли верстъ 17 и полъ и пришли уже при захожденіи солнца въ лагерь, а иные ночью и на другой день.

«20. Отъ дождя многіе обозы отстали и не могли дотянуть до лагеря и много скота пало.

«30. Ростахъ былъ ради нескорой переправы обозовъ.

«31, Августъ 1, 2 — ростахъ. Едва сегодня армія наша на сію сторону рѣки (Днѣстра) перебралась.

«6. Чуть свѣтъ армія рушила и переходила нѣсколько переправъ въ лѣсу Буковинѣ. Ушли верстъ 7 и стали поднявшись на гору (перед Чернівцями).

«7. Прошли только версты 4 и стали лагеремъ на горѣ. Многія были къ походу препятствія: частыя переправы черезъ рѣчки и узкость пути, а съ другой стороны топкіе отъ Прута луга, также перекопъ отъ горы до низу, который въ нѣсколькихъ мѣстахъ должно было раскапывать.

«9. Пришедши съ обозомъ на прежній лагерь, стали тамъ, наджидаючи великій обозъ, который на гору поднимался.

«10. Ростахъ, наджидаючи обоза всего, покамѣсть черезъ трудную переправу перебирался.

«11. Ушли только версты 2 дла перемѣны мѣста, ради свѣжаго корма, наджидаючи обоза. Переправа была трудная чрезъ болото.» (Дн. Зап. II, 71—80).

Вв. 25—28 1-го вар. були вже в Мѣ-рі VIII-му.

№ XIV.

МОСКАЛИКИ І ВОЛИКИ.

(1736 — 1739)

Москалики, соколики,
Поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорови,
Поїсте ж останні корови.

Ці чотири віршика знаходимо в «Історії Русовъ или Малыя Россіи» (М. 1846, 242) як пісню, в котрій «українські народы воспѣвали свое гостеприимство» московському війську в часи походів Мініха в 1736—1739 рр. Їх можна прикласти до переходів того війська через Україну і раніше і пізніше, — але справди найбільше вони підходять до пригод 1736—1739 рр.

Тоді забирали на Україні страшенно багато волів на провіант армії, а тако ж під вози на всі сторони: на ліву, за армією в Крим, під Очаков, Хотин і др, возити дерево для кріпостів (напр. в 1738 р. 20.000 підвод до Очакова і Кинбурна) і т. п., і т. п.

Щоб хоть трохи показати, що терпіла тоді Україна, ми виберемо дещо з Ди. Записок Марковича, тільки те, що близьке тичиська до волової тьганини і до переходу москалів.

«1737. Апрѣль 8. Князь (Бяратинскій) привезъ указъ, чтобы для продовольствія арміи выбрать съ Малой Россіи, со всѣхъ, кто бы ни былъ, 44 тыс. воловъ, съ тѣмъ обнадеживаніемъ, что впоследствии будетъ произведена за оныя плата; а по заключеніи мира съ Портою окажутся милость и облегченіе.

«16. Приѣхалъ въ сотню Глуховскую бунчуковъ товарищъ Лазаревичъ, да прапорщикъ, воли собирать; а въ инструкціи написано, что велѣно купить воловъ 14.642 пары, а въ добавку къ нимъ собрать со всѣхъ, не обходя никого, 22.000 паръ. На нѣжинскій полкъ наложено 3100 паръ. Ко всякой парѣ по воловому возу. На сотню Глуховскую 726 паръ. Воли были бѣ здоровые, крѣпкіе, кѣ

возкѣ провіанта и тягости весьма годные, не старые и не худые. На меня наложено 10 воловъ.

«19. Со всѣхъ воловъ моихъ, представленныхъ въ наборъ для арміи поручикъ Ладожскаго пѣхотнаго полка фонъ-Гавстенъ выбралъ пару воловъ, одного въ 3, а другого въ 4 рубля и далъ квитанцію.

«20. Получилъ отъ старосты извѣстіе, что хуторъ мой криворудскій отъ переходящихъ полковъ разоренъ, и волю не токмо старые, но и неужки подъ запасъ забраны и до сихъ поръ не возвращены.

«22. Староста криковскій пишетъ, что на 4 человекъ, которые при воловыхъ возахъ будутъ въ походѣ, выслалъ провіанта на 5 мѣсяцевъ: сухарей четвертей 4, муки 2, крупъ четвериковъ 3, да денегъ 50 коп., мазницъ 8, баклаговъ 6, веревокъ 7.

«26. Присланъ указъ, что ѣдетъ изъ С.-Петербурга до фельдмаршала генераль-адъютантъ полковникъ Измайловскаго полка гр. Биронъ, которому велѣно поставить вездѣ до Переволочной по 35 подводъ.

Полки, переходящіе въ хуторѣ моемъ (Лубенскаго полка), забрали у людей хлѣбъ, не только тотъ, что на верху былъ, но и изъ ямъ; воловъ увели, околы и токъ спалили и полъ 3 скирды сѣна взяли.

У одного обывателя взято безденежно 188 пудовъ сѣна на государевыхъ подъемныхъ лошадей, за что ему дана квитанція отъ подпоручика Суздальскаго полка Мельгунова.

«29. Староста мой пишетъ, что воловъ нашихъ 3 взято и цѣна имъ положена: двумъ по 3 рубл., а одному 3 руб. 50 коп.; сверхъ взятыхъ на линію 14 мужиковъ, взяли еще въ погонщики 4 человекъ; для молотья провіанта выслалъ въ Сосницу 8 подводъ: да на работу города въ Сосницѣ конныхъ 2 и пѣшихъ 5.

«26. Козелецъ. Сегодня пріѣхалъ сюда полномочный посоль Шифировъ. Сей беретъ 150 подводъ. Волынской еще не ѣхалъ; а Неплюевъ бралъ по 120 подводъ, а за 60 платилъ.

«1738. Февраль. Кн. Барятинскій предложилъ генеральной канцеляріи, чтобъ по именному Е. В. указу собрать съ Малой Россіи къ будущей сего года кампаніи воловъ 23 тысячи паръ, за которые такожъ и за прошлогдніе будетъ произведена заплата по надлежащимъ цѣнамъ; а остальныхъ воловъ (у хозяевъ) переписать. Для сего посланы

во всё полки войсковые товарищи и отъ арміи офицеры.

«27. Триста тысячъ рублей привезены изъ С.-Петербурга въ Глуховъ для покупки воловъ и вручены въ содержание бунчуковомъ товарищамъ Скоропадскому, Валькевичу и Шираю. Изъ сихъ денегъ 100 тысячъ въ слободскіе полки для того же отпущены.

«Мартъ. 22. Фельдмаршалъ Минихъ писалъ ордеромъ, чтобы по неизвѣстности, будетъ ли набрано въ Малороссіи толикое число воловъ, какъ повелѣно, описать у всѣхъ старшинъ, у кого есть заводы конскіе въ малороссійскихъ и слободскихъ полкахъ. О таковой описи посылаются указы во всё полки.

«24. Изъ сотни Глуховской наряжено подъ армію для возки провіанта воевъ воловыхъ 700, а погонщиковъ съ посполитыхъ и подсосѣдковъ 350, съ провіантомъ на 6 мѣсяцевъ съ 15 апрѣля по 15 октября, муки на 2, а сухарей на 4 мѣсяца, по 20 фунтовъ толчи, а толокна по 15 фунтовъ. Въ Глуховской сотнѣ посполитыхъ 1606 (дворовъ), ихъ подсосѣдковъ 958; владѣльческихъ подсосѣдковъ 78, казачьихъ подсосѣдковъ 566. Всѣхъ посполитыхъ и подсосѣдковъ 3207.

«25. Въ Глуховѣ великая трудность дѣлается. Переѣзжающія великороссійскія разныя персоны, которыя изъ Москвы къ арміи простуютъ, забираютъ и захватываютъ коней.

«Апрѣль. 3. Два солдата гвардіи Преображенскаго полка нашли въ день на домъ мой и съ шпагами галасовали, а когда люди мои шпаги у нихъ отняли, то солдаты занесли жалобу своему капитану, а сей Бирону, который прислалъ своего ординарца къ Румянцову, а Румянцовъ прислалъ того ординарца ко мнѣ вмѣстѣ съ Безбородькомъ, требуя выдачи моихъ людей, которые били солдатъ; посему Вѣжевскій и Иванъ Рябой генералу представлены и удержаны чрезъ ночь въ генеральной канцеляріи подъ карауломъ.

«4. Вѣжевскій и Иванъ представлены отъ Румянцова Бирону, который приказалъ посадить ихъ за карауломъ на съѣзжей Преображенскаго полка.

«5. Отпущены Вѣжевскій и Иванъ изъ подъ караула; и Ивана палкою бито за побой гвардіи солдата.

«8, Оказалось, что погонщикъ въ сотнѣ Глуховской выправляемъ былъ съ 15 дворовъ; а на одинъ возъ съ принадлежащимъ опредѣлено по 7 дворовъ тяглыхъ, а подсѣдковъ по 10 дворовъ.

«Декабрь. 4. Глуховъ. По службѣ въ церквѣ св. Варвары читали два объявленія отъ Румянцева, въ коихъ обнадеживаютъ малороссійскій народъ милостію Е. В. и чтобъ ниско пынѣшнихъ тягостей въ тягость не ставилъ, ибо за все не только заплаата будетъ произведена, но по окончаніи войны инымъ образомъ высокое Е. В. призраіііе явлено будетъ.

«5. Получены отъ Румянцева предложенія въ генеральную канцелярію, въ томъ числѣ одно о томъ, чтобъ всѣ волы описаны были, не ради дѣйствительнаго взятія, но на случай назначена будетъ кампанія, то чтобъ для перевозки были оныя готовы. Для сего во всѣ полки бунчуковые товарищи отправлены съ инструкціями.

«11. За воловъ моихъ, взятыхъ въ 1737 году, заплачены мнѣ деньги 7 рубл. (за пару).

«1739. Мартъ. 20. Вѣдомо учинилось, что изъ полковъ Стародубскаго и Черниговскаго высланы до перевозки провіанта съ байдаковъ, которыхъ за мѣлководіемъ остановилось еще съ осени до 500, по 4 человекъ на каждый байдакъ; а съ прочихъ полковъ велѣно выслать тысячу подводъ для подъема артилеріи и брать провіанту на 3 мѣсяца.

«Апрѣль. 27. Сими днями не малыя трудности здѣсь. Требуяотъ подъ артилерію, идущую изъ Москвы, на рандеву подводъ до 800. Офицеръ гарнизона глуховскаго ѣздилъ для сего по селамъ; въ томъ числѣ заѣхалъ и въ Сварковъ, требуя отъ каждаго двухъ дворовъ по надлежащей подводѣ. — Другая трудность въ томъ, что по прежнему взимаютъ возы и погонщиковъ, да сверхъ того для поправки крѣпостей Кіева, Василькова и прочихъ велѣно нарядить съ Малой Россіи 14 тысячъ народа.

«28. Пріѣхалъ прапорщикъ Погорѣльскій отъ подполковника Ярославскаго полка съ объявленіемъ указа о вышупленіи въ походъ и о сборѣ воловъ съ чиновниковъ, именно: съ полковниковъ по 30, съ бунчуковыхъ по 15, съ значковыхъ по 1, почему и отъ меня требовалъ, въ чемъ я ему и росписку далъ, что ежели сыщутся, то прислать ему долженъ. Сіи волы взимаются сверхъ взятыхъ уже и собранныхъ съ народа.

«Май. 2. Пріѣхалъ въ хуторъ свой Гамалѣвскій (въ 30 верстахъ за Ромномъ) и нашелъ пустыню, понеже мало не всѣ люди разошлись.»

Сам московський вельможа Волинський писав Бірону 26 жульа 1737 р. з Немирова: «Я до самага в'їзда моего въ Украину столько не зналъ, что она почти вся пуста и какое множество онаго народа пропало, а и нынѣ столько выпнано, что не осталось столько земледѣльцевъ, сколько хлѣба имъ и для самихъ себя посѣять надобно, и хотя и *причтено то въ ихъ упрямство*, что многія поля безъ пашни остались, но ежели по совѣсти разсудить, то и работать некому и не на чѣмъ, понеже сколько въ прошломъ году воловъ выкуплено и въ подводахъ поморено, нынѣ сверхъ того изъ одного Нежинскаго полку взято въ армію 14.000 воловъ, а что изъ прочихъ полковъ взято, о томъ совершенно донести не могу.» (Соловьевъ, Истор. Россіи, т. XX, 469—470). А вже після того кур'єр од Мінха в августі 1737 р. говорив, шчо під Очаковом пропало коней і волів коло 40.000. (Сол. XX, 130).

Аж в 1764 р. гетьман, шляхецтво і старшина малоросійські писали до цариці:

«... во время прошедшей турецкой войны, не упоминая того, что Малая Россія всю тяжесть оныя чрезъ нѣсколько лѣтъ несла содержаніемъ арміи вешего императорскаго величества на квартирахъ, поставкою провіанта и фуража дачею, а больше палильнымъ взятіемъ въ подводы лошадей и быковъ не токмо мужичихъ, но козачихъ, шляхетскихъ и всякаго званія людей, взяты съ нея многія и различные поборы, а именно быками и лошадьми до нѣсколькихъ сотъ тысячей, и прочими нужными для арміи вѣщами, и сіе все взимаемо было на счетъ заплаты по квитанціямъ и безъ квитанцій; такимъ же образомъ взято и во время нынѣшней прусской войны быковъ и лошадей, сверхъ того какъ въ прежніе годы содержались, такъ и нынѣ содержатся отъ Малой Россіи провіантомъ и фуражемъ нѣкоторые полки на щегъ заплаты. Но за все вышеписанное, кромѣ нѣкоторой суммы, заплаченной за быки и лошади, взяты во время турецкой войны, никогда ращету и заплаты не было, ... отъ чего какъ всѣ генерально обыватели малоросійскіе почувствовали не малое истощеніе, такъ особливо козаки и мужики пришли въ крайнее изнеможеніе и бѣдность...» (Кіевск. Стар. 1883, Іюнь, 336—337).

№ IV.

КОЗАЧЕНЬКО І ЛЬАШЕНЬКО.

(1738 — 1739)

1. А вже наші козаченькі
А вже попилися;
Посіддали кониченьків,
В степах подалися.
5. Один козак, превражіє син,
Не п'є, не гуляє,
Під ним коник вороненький
Як мігіль літає.
А приїхав до трахиру,
10. Горілки напився,
В чистім полі на роздолі,
Із льашком ізбігся.
Козак льашка доганяє
На штих піднімає,
15. А льашенько козаченька
Сильно проклипає:
— «Богай тобі, козаченьку,
Три літа боліти:
У сироти, у пані(жі),
20. Шче маленькі діти!» ¹⁾ —

(Запис. в сс. Каєтанівці і Вербівці, звенигородськ. пов., київськ. губ. в 1875 р. Левг. Борисов.)

¹⁾ Чи не було перше:

Осиротив ти панію
Шче і маленькі діти?

Ця пісня одрізняється од гайдамацьких, — з котрими вона зближається по пригоді, про котру розказує, — тим, що в ній видно жаль за *льашеньком* і осуда *козаченька*. Пісня признає, що козаченько не мав права, ні резону колоти льашенька. По цьому пісня підходить до стану річей в 1738—1739 рр., коли українські козаки йшли з російської армією через Правобічну Україну, — тоді бувшу під Польшею, — на війну з турками, в Молдавію, і вертались назад тою ж дорогою. Тоді начальство дуже наказувало не чипати поляків, котрі сами ставили сторожу по дорозі, де проходила російська армія, — та між козаками зривалась стара злість на ляхів, і, як каже Манштейн «многого не могли вберегти.» (Зап. 156).

Як. Маркович записав в 1739 р. в дневнику:

«Іюль. 31. Наши партіи, отсюда посылаемыя вверхъ Днѣстра, городокъ польскій, именуемый Городенка, державы Потоцкаго, старосты каневского, раззорили своевольню. Въ семь участвовали особливо запорозцы, которыхъ и Танскій, полковникъ кievскій, съ своимъ полкомъ не удержалъ.» (II, 77).

«Авгута 11. Козака запорожскаго Медвѣдя, за разореніе, полякамъ починенное, а наиболѣе за разграбленіе городка Городенка, повѣшено, а другого кнотомъ бито, ноздри вырвано и на каторгу вѣчно опредѣлено. То же и съ третимъ компанійцемъ учинено.» (II, 81).

«Сентябя 10. ... отъ себя дали подписку о нечипеніи, подь смертною казнію, никому въ Польшѣ... обидѣ.» (II, 90).

По всьому видно, що случаї, коли козаки в тому поході вбивали поляків, були не часті, — а діло кінчалось найбільше пограбуваньням. (Целевичь, Переходъ козаківъ черезъ Покуте до Молдавіи въ р. 1739. Зоря. Львівъ. 1885, №№ 3, 5, 6). Найбільше потерпіли маїетки М. Потоцького, звісного дурія, пана Каньовського, про насильство котрого зложена пісня *Бондарівна*. (Характеристичний вар. в Малор. Сборн. Мордовц., 202—204).

Це поступованья козаків з ляхами не можна навіть і з далека рівняти до поступованья в Хмельничину, або і у 1733—1734 рр., коли до козацького переходу прибавилось повстанья краєвого хлопства, як і в 1769 р.

Инакше говорять про ляхенька і пісню цього мирнішого часу; — може бути, що її склали *лівоберезці*, — котрі вже одвикли од насильства ляхів і жаліли їх.

Дуже близькій до кінця повишчої пісні кінець про сотника Харка, вбитого ляхами (по приказу рејментаря Воронича) в 1766 р.

Бо дај тобі, пане рејментарю,
В світі три літі боліти,
Що посиротив бідну Харчиху
І маленькі з неју діти.

(Метл., 426, Малор. Сб. 191).

(Про історичність Харка див. Максимов., Собр. Соч. I, 590—597, Арх. Югозап. Россіи, ч. I, т. II, СХХII).

Після цього кінця пісні про Харка, ми тим більше встојуємо на тім, що повишча пісню склалась в 1738—1739 рр.

№ XVI.

НАД РІЧКОЮ СИНЬУХОЮ.

ПОЛОН ОМЕЛЬЧЕНКА; СЛУЖБА БЕЗ ПЕРЕМІНИ.

(1743—1768)

1.

1. А в неділю против понеділка шчука-риба грала,
А Омельчиха свого сина сильне проклінала.
— «Не проклінај, матусенько, грізними словами,
Бо обілььешся да потім того дрібними сльозами!»
5. А в понеділок да проти вівторка сильне роздрімавсья,
Та Омельченко татарьузі да ј до рук упавсья,
Татарьуга да Омельченку назад руки вјаже,
А Омельченко татарьузі усю правду каже.
Пушкарь Хведор, пушкарь Хведор гармати рештује,
10. А капітан Василевич салдати муштрује,
Ој, јак крикне на салдати: «салдати, до стројку!»
Да забили ляхи отамана да у дубову колодку.
Да побили ляхи отамана по над Синьуюю...
(Тут, певно, пропушено віршик).
Да нехај же се не Синьуха, нехај же се не річка,
15. Ізбіглисья ляхи до купочки, јак собак тічка!
Над річкою Синьуюю огнишча горіли,
От тепер наші, наші козаченьки без харчі змарніли.
Над річкою Синьуюю да велики кручі,
Поскучали наші козаченьки, переміни ждучи.
Јак појіжав наш пан наказниј да ј у ранці по зајці...
(Тут, певно, пропушено віршик).
— «Казав јеси, пан наказниј, до дому одпускати,
А тепер јеси загадујеш земљанки копати».

(Запис. в м. Воронежі. глух. пов., черн. губ. П. Кумановськц).

Зовсім подібне знајшли ми в паперах Максимовича.

2.

(Вривок)

1. Омельченко татарьузі у руки попавсьа.
Не велику Омельченку кароньку давали:
Із живого Омельченка серденько вијмали.
Посадили Омельченка в темниї темниці:
5. — «Сиди, сиди, Омельченку, за красні дівниці».

(Запис. в херсонському пов.)

Ця пісньа, певно, вдержала спомин, — доволі не ясний, — про якусь пригоду на гръраниці над р. Синьухою коло *Екатериненскаго укрѣпленія* (Орлик, тепер Ольвіополь). Тут до віјни 1768—1774 рр. зходились межі росіјська, польська (Богополь) і татарсько-турецька (Голта, заложена в 1762 р.), в котріј сидів кајкаман ханськиј. На татарськиј, — або *Ханськиј* стороні кочували в $\frac{1}{2}$ XVIII в. ногајці Едисаньської орди. Через цей угол ішла дорога з Запорожьжъа в Польську Україну і з Польщі до нагајців, в Крим і до Хаджібеја (Одесси) і Аккермана. (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края, 1850, I, 100—101). Тут часто бували гајдамацькі розбої, а також татари і польяки ловили гајдамак і других українців. Щось таке мусило подати повод до першої половини цієї пісні, в котріј говоритьсьа про полон якогось Омельченка татарами і отамана лъахами.

Друга половина пісні јавно говорить про сторожу, чи роботу, козаків з саддатами над Синьухою і про те, шчо козаки ждали переміни, — і привязујетьсьа до пісень про роботу над Синьухою в 1743—1744 рр. № IV-го.

Подібні жаліньна на безперемінну службу розсіјані в кількох піснях, котрі, на лихо, або записані в уривках, або перемішались з другими піснями. Так Костомаров записав ось јакіј вривок:

А.

1. Ој, зацвіла калиновька в лузі, —
Тепер моја головонька в тузі.
Ој, зацвіла калиновька вјала, —
Тепер моја головонька пјана!

5. Ој, не так же пјана, јак похмельна:
Усім козаченькам переміна дана,
Мені молодому — служити самому;
Мені переміна — служба непремінна.

(Чубинськ., Труды, т. V. 960).

В збірку д. Куліша діставсь другий вривок:

Б.

1. І вітер не віје, і сонце не гріје...
Напротів сонечка віточка завјала.
Всім козаченькам переміна дана...
Ој, буду ја, буду неділеньки ждати,
5. Чи не пријде мати мене одвідати.
Неділя минаје, — матінки не маје.
— «Треба мені, мати, переміну дати:
Коня вороного, брата молодого.
На коня сидельце, братіку весельце,
10. На коня попругу, салдацьку услугу...
Дівчино Ульяно, збуди мене рано,
Так рано, шчо б шче ј не світало...

(Чубинськ., Труды, т. V, 960).

Остатні два віршики — переход до пісні про те, јак козак проспав у дівчини поход, — пісні, котројі варјанти ми вказали вище на стор. 131.

Один варјант цејі пісні у Чубинського V, 63, починається дуже близько до повищого вривка А. Ця пісня має ј інші початки ј через те ми не беремось ршати, чи згаданіј початок органічно звјазаніј з цеју піснеју. В усякім разі помјанутиј варјант Чубинського інтересніј тим, шчо в ньому поставлено вкупі турки, шчо одмикајуть браму, козаки ј москалі, — јак було коло річки Синьухи в $\frac{1}{2}$ XVIII ст., значить ми можемо вбачати в цьому варјанті картинку з тодішнього козацького життя на гръраницях з Туречиноюју. Ось цеј варјант:

В.

1. Зацвіла калинонька в лузі, —
Ој, чогось моја головонька в тузі,
Щче ј до того пјана.
А всім козакам переміна стала,
5. Но једному нема переміні,
Тому, шчо ходить шчо дньа до дівчини.
— «Ој, дівчино, переночуй мене,
Козака молодого ј коньа вороного.
Міј тобі коничок стајні не простойіть,
10. Моја тобі зброја кілочка не вломить,
Ја сам молод ліжка не перележу.
Ој, дівчино, збуди мене рано;
Так рано, шчоб шче не світало,
Шчоб турки брами відтворали,
15. Шчоб козаки коней не сідлали,
Шчоб москалі в поход не ступали.»
А дівчина твердо заснула,
Та ј не чула, јак нічка минула.
Пробудивсьа козак, — вже день біленькиј!
20. Схвативсьа за голову: «пропав ја молоденькиј!
Ој, дівчино-зрадниченько, зрадила мене молодого.
Через тебе втратив ја коньа вороного;
Втратив коньа вороного, втратив і сидельце,
Через тебе, дівчинонько, льебеје серце,
25. Втратив ја дротьяну нагајку,
Через тебе, дівчину молоденьку.»

Початок вар. А (вв. 1—2) здибујетьсьа в пісні про одход козака (Чуб. V. 880), в дівочькій про розлуку з милим (Голов. III, 295; пор. 163 про отруту), в жіноцькій про невірнього чоловіка (Купчанко, 460). Початок вар. В. (вв. 1—2, 4—5) входить тепер в салдатські пісні, — з переминою слова *козакам* на *салдатам* (рукопись у нас). Див. також № XXII.

№ XVII.

ВАС. ПЕТР. КАПНИСТ.

(1750—1751)

1. — «Коли ж тієї гайдамаки та такеїе чинять,
Так послати Капнистого, нехай їх припинить!
Коли ж тієї гайдамаки та такеїе роблять,
Так послати Капнистого, нехай їх половить!» —
5. Ої, наловив два острога, аж нігде дівати,
А сам поїхав пан Капнистії до хана гуляти.
Ої, пїе Капнист, та гуляє в хана на обїді,
Він не знає і не віда об своїїї о бїді.
Як залили Капнистого в тїажкіїї каїдани,
10. Та царїці у столицїу скоро знати дали.
Як забили Капнистого в тугїїї скрипниці,
Пообрубували обїдїдїа, повезли на спицїах.
Ої, повезли на столицїу, — усїм дали знати:
Ої, шчоб знали Капнистого благодирем звати;
15. Ої, повезли Капнистого драбичатим возом
А відтїль їхав пан Капнистії великим обозом...

(3 паперів Оп. Маркевича).

Герої цієї пісні Василь Петрович Капнист, з греків, або погречених італїянців, родивсь на о. Занте, і в 1711 р. пристав до царя Петра в Прутському походї. Дїставши од царя маїетки в Слобїдчинї, Капнист служив там з козаками в Ізюмському полку. В 1726 р. його поставлено там сотником. Потїм він ходив на Крим з Мїніхом, котриї зробив його в 1737 р. полковником Миргородським. З того часу Капнист бував з своїм полком в походах 1737—1739 рр. і виставлявсь храбростїу ї дотепностїу. В 1743—1745 рр.

він виводив кріпості на р. Синьусі і робив з інженером Боскетом карту Задніпр'янської України. За всю цю службу він дістав великі маїетки в Слобідчині і Гетьманщині. Тільки в 1750 р. його арештовали через донос, — але в 1751 р. випустили і поставили бригадиром і командиром над усіма слобідськими козаками. З цими козаками Капнист був в Пруській війні, де його і убито під Гросс-Јегерсдорфом в 1757 р. (Гербель, Изюмск. Слоб. Каз. Полкъ; 74, 75, 78, 82, 99—107, Лазаревскій, Русскій Архивъ, 1876, XII, 137—138).

Як видно і з повишчої пісні, Капнист діставсь у неї найбільше за свої стосунки з гайдамаками. Вже вище було сказано, що кріпості по р. Синьусі, котрі виводив в 1743—1744 рр. Вас. Капнист, мусили між инчим здержувати гайдамак, що виходили з Січових степів у польську державу. Так Капнист мусив вдаватись гайдамакам і всім тим українцям що їм сприяли, за великого ворога гайдамак. Окрім того і другі кріпості, з котрих виходили осібні розїзди, що мусили стерегти і ловити гайдамак, — напр. Крилов і Кременчук, — стоїали на землі Миргородського полку. В тих розїздах були московські драгуни, а також і козаки-гетьманці. Зостались акти, з котрих видно, що иноді в тих розїздах бував сам Капнист. Так гайдамака Павло Воїна (чи Воїненко) розказував перед урядом, що в 1750 р. він з товаришчами грабував в Суботові, а потім ховавсь під Чутоїу, коли «Капнистъ полковникъ наѣхалъ и разогналъ всю нашу команду по лѣсу, толко человекъ съ десять поймалъ и побралъ съ собою.» Другий тодіж оповів: «пришли къ Черному Лѣсу къ Приворотію, гдѣ насъ полковникъ Капнистъ переловилъ, и, забивъ въ колодки, отвелъ въ Крыловъ, и вкинулъ въ острогъ, и мы были въ томъ острогы шесть недѣль, и подрѣзали берно, вышли изъ острога, бѣжало насъ тѣмъ временемъ тридцать человекъ, а протчихъ караулъ зафатилъ...» (Архивъ Югозап. Россіи, Ч. III, т. III, 607, 608). З других актів видно, що багато гайдамак в тої час. піїмавши, послали в канцелярію миргородського полку (тамож, 601, 625, 626—628, 630—631).

Як раз серед такого нагону на гайдамак, — в час, коли на правім боці Дніпра трохи не склалось повстаньня, подібне тому, яке вибухло в 1768 р., — з особою Кап-

ниста сталась пригода: арешт і потім надгорода, — котра через це, певно, заїшла і у пісню. Було це так:

Воїськовиї товарищ Звенигородській, підробивши з попом м. Веремієвки Антоном, лист Капниста до старости чигиринського, навів на Капниста, будім то він хоче струїти гетьмана (Кир. Розумовського), подруживсь з татарами і т. и. Секретнаја Коммісія в Київі знаїшла, шчо це брехня, — і Капнисту звернули його маїетки і вишчиї уряд (Бант. Кам., Ист. Малой Россіи, III, прим, 254). Впрочім ця справа доси не звісна подрїбно і через те не можна судити, на скїльки вірно каже пісньа напр. про обїди Капниста в хана.

Віршики, подїбні до 7—8, їсть в пісні про Саву Чалого, р. 1741 (див. напр. Малор. Сборн., 197. Чуб., V, 965 і др.).

№ XVIII.

КОЗАЦЬКИЙ НАБОР.

(1756?)

1.

1. Ої, із лісу, із темного
Вилітала голубонька,
Виносила от гетьмана
Листи-письма пописані.
5. — «Ходім, брате, у ліс темний,
Вирубаєм три жереби
Та положим в три городи:
Кому, брате, припадеться
Піч кидати, списи брати,
10. За кім буде плакати мати:
Чи за старшим, чи за меньшим,
Чи за середульшим?»
Ої, старшого батько хова,
А меньшого мати бере.
15. Середульшиї конья сідла,
Конья сідла, промовляє:
— «Прощаї, батьку, прощай, мати,
Рідні сестри, рідні брати!
Тоді мене згадаєте,
Тоді мене згадаєте,
20. Як із двора ізгаїте;
Тоді, батьку, заплачете,
Як на коні побачите.»

(Зап. в ахтирськ. пов., харьк. губ. Шиманов; Чубинск. Труды і пр., V, 983—984).

Пісньа ця мусила скластись шче за гетьманів, тільки не в XVII ст., бо тоді шче в козаків жив воjaцький дух, який видно напр. в пісньах про Коновченка, (котрий іде в віjсько навіть проти волі матері), про Гр. Сагаjдачного, в пісні «Гомін, гомін» і т. п. Так було, поки українці воjувались з природніми ворогами (татарами, турками, панамилляхами) за своjу землю j вольности, поки воjну покладала рада козацька, а в походи виходили по волі. Инакше сталося в XVIII ст., коли воjни обjавлялись московським урядом і частішче всього велись в незнайомих українцям сторонах, за незвісні їм і далекі од них інтереси: з шведами, персіянами, прусаками і т. и. Тоді, як це замітив Манштейн, «стариj воjaцький дух ісчез» в українцях. (Зап., 13).

Споминаючи гетьмана, повишча пісньа мусила скластись, або за Скоропадського (1708—1722), або за Розумовського (1750—1764), — скорше за цього остатнього, після того як походи Мініховські (в часи безгетьманства) зовсім добили воjaцький дух на Україні. Коли так, то пісньа ця складалась в набір козаків перед походом в Прусіjу, в т. зв. Семилітню віjну, в 1756 р.

Про цей набір у Ригельмана (III, 18) записано:

«Въ 1756 году, по приуготовленіи къ войнѣ Прусской велено было и отъ Малороссіи изготovitъ пять тысячъ козаковъ съ приличною артилерією, къ которымъ начальникомъ опредѣленъ былъ генеральный асаулъ Яковъ Даміановичъ Якубовичъ, но сія команда осталась безъ высылки, а только въ началѣ 1757 года посланы были тысяча Компанійскихъ козаковъ, которые находились въ дѣлѣ при баталіи Егердефской и, по окончаніи компаніи, отпущены въ Малороссію.»

2.

1. — «Ходім, брате, в вишневі садок
Вирубаєм калинових палочок,
Та будем сьа вимірьати,
Кому, братья, припадеться.» —
5. А старшого та шкода, та шкода:
В нього діти дрібніj;

Середульшого та шкода, та шкода:

В нього жінка молода;

Молодшому собіратисья,

10. Отцѣу, матці поклоньатисья.

(Зап. в ушицьк. пов., под. губ. Чуб., V. 984).

Тамо ж напечатано ще три варјанти з того ж повіту,— та вони вже носять на собі јавниј слід рекрутчини. Подібні ж в Австрієській Україні, — в Головацького, I, 138.

Окрім того вирази, подібні јак у кіпці 1-го вар. ввійшли в ріжні рекруцькі пісні (поки вкажемо Максим., 1834, 158, Чуб. V, 977—978, 981, 993, в Австр. Україні: Купчанко 567—568; пор. Головацьк. I, 137; див. також далі при М-рі XX-му.)

№ XIX і XX.

ПІД КИСТРИНОМ.

(1758)

№ XIX.

1.

1. Ој, на морі, на морі синенькім,
Там плавала біла лебедонька
Із маленькими лебедьтатами.
Де сьа взяв сизопіріј орел,
5. Став лебедку бити ј забивати,
Стала лебедка до јого промовльати:
— «Ој, не биј мене, сизопіріј орлоньку,
Скажу тобі всьу шчирују правдоньку:
Як у тім місці, у Кистрині,
10. Да бјетсьа Орда уже три дні,
Бјетсьа вона уже три дні ј три години,
Розбилась вона на три половини.
Течуть річки та все кровавијі,
Через ті річки мостьять мости,
15. Мостьять мости, да все головками,
Головками, да все московськими.» —
- (Максим. 1827. 183, 1834. 116, Закр. Стар. Бандур. I, 14).

2.

1. Ој, на морі, та на синьому
Плавала сива лебедонька
З малими та лебедоньками;
Гдесь сьа взяв сизокриліј орел,
5. Зацав та лебедоньку бити
Та з малими лебедоньками.
— «Ој, не биј же мене, сизіј орле,

- Та з малими діточками;
Скажу тобі всі припаси мої:
10. В городі Кістричині
Билась Орда сім день три години,
Текли річки кровавиї,
Козацькиї, вігъзькиї,
В половині з татарськими.
15. В городі Кістричині
Все поле посіжане
Головками козацькими, вігъзькими,
В половині з татарськими.
В городі Кістричині
20. Мости викладъані
Толубцьами козацькими, вігъзькими,
В половині з татарськими.»
Уже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
25. Коли б мати теје знала,
Мати б поховала.
А вже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
Ој, коли б сестра знала,
30. То пришла б поховала.
А вже ж теје тіло, як папір біле,
А вже ж теје тіло від сонця зчорніло.
Коли б жінка знала,
Пришла б поховала.

(Запис. Е. Руликовськиї, в Мотовиловці, васильк. пов., виївськ. губ. Zbiór Wiadom. do Antropol. Kraјow. III, 146).

Таке ж саме знајшли ми в рукописній збірці Костомарова. Чи Руликовськиї перше був напечатав де свїї варјант, чи Костомаров дістав його список, — не скажемо. Тільки ж варјант вдајеться нам занадто кучеръавим і не зовсім певним: мов би то підправленим.

3.

1. Ој у городі, да ј у Костромині
Билася Орда три дні ј три години,
На третьюју стала оддыхати,

- Стала Орда ко мні (sic!) промовляти.
5. Десь узьавсьа сизокрилії орле,
Да ј узьав руку з козацького трупу,
Да поніс руку у чистеје поле,
Да ј став руку бити-побивати,
Стала рука к орду промовляти:
 10. — «Колиб сеје отець-мати знали,
Вони б сеје тіло поховали;
Колиб сеје рідні брати знали,
Вони б сеје тіло поминали;
Колиб сеје рідні сестри знали,
 15. Вони б сеје тіло оплакали!»
- (Запис. в с. Британках, борзеньк. пов. Оп. Маркович).

Ці три варјанти мајуть в собі усі мотиви, котрі на різні лади перероблюјуть дасьатъ дальших варјантів, та до того задержали в собі имја города, коло котрого була битва, шчо подала повод до складаньнъа цеї пісні: *Кистрин*, або трохи змінено *Кистричин*, *Костромин*. Це — Küstrin в Пруссії. Під цим городом були великі битви в 1758 р. між прусаками і москальями. Деякі варјанти пісні задержали спомин, шчо тут побиті були москалі (1, 5, 10, 11; в 12 і 13 — салдати). В других попідставлялись не тільки козаки, а навіть ляхи; ні в одному не вдержалось имени прусаків, — а замість них скрізь підставилась Орда. Це мабуть сталось через те, шчо під Кистрином власне мало було українців. Козаки-гетьманці (1000) і слобідчане (5000) були в першому поході в Пруссію в 1757 р., — а потім в остатніх, в 1760—1762 рр. (2000 гетьманців). А були власне в Кистринському поході 1758 р. тільки ті з кільканадцяти тисъач посполітих гетьманців, котрих забрано погонщиками, з хурами і волами. Більша частина тих посполітих, як побачими далі, (див. № XXI) погинула в походах, — так шчо на Україну мало хто з них міг донести докладну звістку про всю ту војну, в тім числі і про битву коло Кистрина. (Марков. Дн. Зап. II, 336, 338, 340—341, Ригельм. IV, 18, Голов. Слоб. К. Полки, 184, Сулим. Архивъ, 245—247). В Исторіи Руссовъ говориться, шчо з 8000 погонців, (котрих вислано в Пруссію в 1757 р.) багато було забрано в армію деньщиками і навіть салдатами (248), — та не знаємо, чи слід вірити

тії Історії, — хоч в других звістках про українців в семилітню війну, напр. про вибір гусарів з козаків, вона каже правду. На лихо ми не маємо під рукою докладних воjaцьких історій того часу і через те не можемо, як слід, судити про долю українців в пруській війні і часті в битві під Кистрином. З історії Жоміні (Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II. 1818, II, 122) видно, що в битві при Цорндорфі, під Кистрином, було 14.000 козаків і між ними і *чулуївські* козаки. То було віjсько мішане, з українців, москвинів і навіть калмиків. (Хорошхинъ, Казачьи войска, 31).

В усякім разі українців не могло бути багато під Кистрином і через те, мабуть, пісньа про битву коло нього і виїшла не дуже докладна. Тільки ж і те ще добре, що характер країни коло Кистрина, — на стоку рр. Варти і Одера, з канавами, — пісньа передає вірно, — а також і те, що там побито багато московського віjська. Звісно, що командир росіjський, ген. Фермор, встоював, що він побідив у Кистрині і під Цорндорфом, і двір петербургський і опісля хваливсь тими побідами. Тільки ж по правді москалі пушками зруйнували саме місто Кистрин, а не кріпость, і з поля битви коло Цорндорфа (хоч на другий день) одіїшли, — втративши 18.000 вбитих і 2.800 полонеників з 44.000, 103 пушки, 27 знамен, скарб і т. и. тоді як прусаки втратили тільки 10.000 побитих, 1500 полон., 26 пушок і т. д. (Jomini, op. cit., 141—142, A. Schaeffer. Gesch. des Siebenjährigen Kriegs. B. 1867—74. 83—102). Пісньа, значить, правду говорить про велику купу московського і козацького трупу. Також до ладу говорить пісньа і про те, що нікому з своїх поховати того трупу: Фермор прохав три дні перемиру, щоб поховати трупи і підобрати поранених, — та пруській король не згодивсь, кажучи, що коли поле битви дісталось йому, то він бере на себе і клопіт. Зараз після того росіjські воjаки одіїшли далі, — і zostались з думкою, що вони покинули своїх товаришів.

В дальших варјантах замість Кистрина підставляютьсьа другі города — чужі: *Калавирь*, *Змаїлов* і якийсь *Шчебетин*, і свої *Батурин*, *Богуслав*. *Калавирь* — може *Кольберг* в Померанії, котрій тричі облагали росіjяне в семилітню війну.

4.

1. Ој, по морю да по тихому Дунају,
Там плавала да біла лебедонька
С маленькими лебеденьатами.
Да де се узявсьа сизокриліј орел:
5. Став лебідку бити-прибивати,
Стала лебідка јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокриліј орле!
Скажу тобі всі жильності (?) мої:
Шо у городі у Калавері,
10. Там бјетсьа Орда три дні, три годині, —
Текли річки все кровавіјі,
Мостили мости все тулубами —
Козацькими все головами!»

(Лукаш. Малор. и чернорусск. нар. думы и пѣсни, 1836, 68—69).

5.

1. Ој, по морю, ој, по синьому
Там плавала лебедьаночка
З маленькими лебедьатками.
Десь узявсьа сизокриліј орел
5. Та став к јїј ближче прилітати
Стала вона к јому горко промовляти:
Лети, орле, біленькими шляхами
Ој, там бјутьсьа турки з ляхами.
Бјуть вони нам та все головами,
10. Мостять мости з московської кості,
Течуть річки та все кровавіјі.
Десь узявсьа сизокрадіј орел
Ухватив руку з московського трупу
Ој, ніс поле, ој ніс і другеје,
15. А на третім сів спочивати;
Ој, став же він ту руку кльувати
Стала вона јому горько промовляти:
— «Та не кљуј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі усьу шчиру правду:
20. Коби б мене отець-ненька знала
То вона б мене хороше одпоминала.

Як би мене брат-сестриця знала,
То вона с мене хороше оплакала.»
(З рукописної збірки д. Ів. Новицького).

6.

1. Ој, по морю, по тихій воді,
Там плавали білі лебеді
З маленькими лебедьтатами.
— «Ој, як міні море переплести,
 5. Малих діток на тој бік одвести?
Ој, як міні думати ј гадати,
Ој, як мені јіх позабувати?» —
Де сьа взьавсьа сизокриліј орел,
Став лебедку бити ј побивати;
 10. Став він јіжі бити ј побивати,
Стала вона к јому промовляти:
— «Не биј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі усьу правдоньку:
Під городом та під Змајіловом,
 15. Ој, там козак із Ордоју бјетьсьа,
Аж по лицю чорна кривцьа лъjetьсьа.» —
— Колиб мене отець-мати знали,
Вони б мене хороше поховали.
Коли б мене мої брати знали,
 10. Вони б мені труну збудували.
Коли б мене мої сестри знали,
Вони б мене хороше ј оплакали. —
- (Запис. Д. Лавренко, в м. Багачці, миргор. пов., полт. губ.)

7.

1. Шчо ј по морю, по тихому Дунају,
Да плавала біла лебідка
З маленькими лебеденьтатами.
Десьа ј узьавсьа сизокриліј орел,
5. Став лебідку бити-прибивати.
Стала лебідка к јому промовляти:
— «Да не биј мене, сизокриліј орле,
Скажу тобі всі жалости свої:
Шчо у городі, да ј у Батурині,
10. Да биласьа Орда три дні, три години,

Да мостили мости да все голобами,
А козацькими, да все головами.»

- Да летів орел через тују трупу,
Вхопив орел кезацькују руку,
15. Да ніс поле, ніс і другеје,
На третьому сів орел спочивати,
Да став орел руку пожирати,
Стала рука јому промовљати:
— Да колиб мене отець-мати знали,
20. То вони б мене хороше одпоминали.
Да коли б мене мої рідні сестри знали,
Вони б мене, јак зозулі обкували.

(Запис. в с. Мохедовці, золотон. пов. полт. губ.)

8.

1. Ој, по морьу, ој, по морьу,
Та по тихому Дунају
Та плавала та біла лебедина
З малими лебеденьатами.
5. Десь узьавсья орел сизокрилиј,
Став лебедку бити-побивати;
Стала лебедка ік орлу промовљати:
— «Ој, не биј мене, орле сизокрилиј,
Ој, скажу тобі да три пригодоньки:
10. Шчо у городі да ј у Батурі (ині)
Та билась Орда три дні ј три години,
Та на четверту стало повертати,
Козацького трупу та ј конем не зїізжати.» —
Ој, до того трупу став орел наїтати,
15. Ој, з того трупу виніс орел козацьку руку,
Та почав орел тују руку кљувати,
Почала рука ік орлу промовљати:
— 'Не кљуј мене, орле сизокрилиј!
20. Як би ж мене отець-мати знали,
Вони б мене у вієско не давали;
Як би ж мене та братіки лубили,
Вони б мене з двора не пустили;
Як би ж мене та сестриці у дорогу вирьяжали,
Вони б мене рано оплакали.

(Запис. в Полтаві. Чубинськ. Труды, т. V. 957).

9.

1. Ох, на морі, на синьому морі,
Там плавала біла лебедонька
З маленькими лебедятками.
Десь узався орел із за моря,
5. Став лебідку бить-забивать.
— «Не биј мене, сизокриліј орле,
Да скажу ја тобі всю шциру правду,
Шчо у місті Богуславі,
Бјеться Орда три дні і три години,
Да мостьать мости да все труповијі,
Да течуть річки да все кровавијі.
Да мостьать мости все оловјані
Ох, лядцькими да головами.» —
Десь узався орел із за моря,
10. Да взяв руку із лядцького трупу
Да поніс у поле, да поніс у друге,
На третім да і став спочивать,
Став до себе жалко поомовльять...

(Не зкінчена.)

(Запис. в м. Коростишеві, радомишльського пов., київськ. губ.
М. Ганіцькіј в 1874 р.)

10.

1. Ој, по морю, ој, по синьому,
Там плавала лебединонька
З маленькими лебеденятами.
Де узався сизокриліј орел,
5. Та став ік јіј ближче прилітати,
Стала вона к јому горко промовльати:
— «Лети орле битими шльахами,
Ој, там бјуться турки з лъахами;
Бјуть вони палі та все головами,
10. Мостьать мости з московської кости,
Течуть річки та все кровавијі.»
Десь узався сизокриліј орел,
Ухватив руку з московського трупу.
Ој, ніс поле ој, ніс і другеје,

15. А на третім сів спочивати,
Ој, став же він ту руку кльувати,
Стала вона к йому горко промовляти:
— Та не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі усю шциру правду:
20. Коли б мене отець-ненька знала,
То вона б мене хороше одпоминала;
Як би мене брат-сестриця знала,
То вона б мене хороше оплакала.
- (Запис. Х. Штангеј в. с. Жаботині, в 1864 р.)

11.

1. Ој, на морі, та ј на сѹходолі,
Ој, там пливла білаја лебедка
З маленькими лебедьатками.
Ој, де взявсьа сизокрилиј орел,
5. Став лебідку бити-побивати.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Ој, ја тобі всю правду скажу:
Шчо в городі та ј у Шчебетині
Бьетсьа москаль три дні ј три години,
10. На четвѳртім стали оддыхати,
Стало теје тіло промовляти:
— Коли б сеје отець-мати знали,
То б вони нас поминали;
Як би рідні брати знали,
15. То б нас давно поховали;
А јак би рідні сестри знали,
То б нас давно оплакали.

(З паперів Ст. Носа, 1874 р.)

12.

1. Ој, по морьу, по тихому Дунају,
Там плавала білаја лебедушка.
Десь узьавсьа сизокрилиј орел,
Став лебедку бити-побивати,
5. Стала лебедушка к йому промовляти:
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всю шцирују правду:

- Шо у отамана та на огороді
Билась Орда три дні, три години,
10. Розбилась на три половини.»
 Як полетів орел, ої, до того трупу,
 Та взяв руку з салдацького трупу,
 Та переніс поле, переніс і друге,
 На третьому полі сів орел спочивати,
15. Та ј став ручку бити-побивати,
 Стала ручка к јому промовляти:
 — Та коли б сеје отець-мати знала,
 Вона б мене в землю прикопала,
 Та шо субботоньки поминала,
20. Шо неділеньки панахиду најмала.

(Запис. Ів. Манджура в Алексієвці, александр. пов., од чоловіка
в 1875 р.).

13.

1. Ої, по морю, по синенькому,
Там плавав лебідь с лебідкою,
Та ше ј з малими лебедьатками.
Ої, летить орел, летить сизокрилиј,
5. Хотів того та лебеда вбити,
Малих діток та ј посиротити.
— «Не биј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі три пригоді вкупі:
Шо там за гороју, там за крутоју,
10. Там бјеться Салдат із Ордоју,
Ої, там тобі буде і пити, і јісти.» —
 Як полетів орел, полетів сизокрилиј,
Хватив руку з салдацького трупу,
Несе поле, несе і другеје,
15. А на третім полі та сів спочивати,
Ої, став ту рученьку кльувати,
Стала јому рученька промовляти:
— Не кльуј мене, сизокрилиј орле,
Скажу тобі всю своју пригоду:
20. Ої, як би ж мене отець-мати знали,
То б моје біле тіло поховали,
То б шо субботи обіди справляли,
То б шо неділі молебні најмали.

(Запис. Ів. Манджура од діда в богодух пов. тоді ж.)

Окрім повишчої ми маємо ще одну пісню, в котрій згадується Кистрин. Ось вона:

№ XX.

1. Ој, ти зіма, ти зіма,
Ти холоднаја була,
Завіјала, замела
Решетовські ворота.
5. Ні проїхать. ні пројти,
Ні коника провести.
А јак схочу, то ј пројду,
І коника проведу.
А до того, до двора,
10. Лежить стежка, дорожка;
Сидьать пани за столом,
Вони пјуть і јідьать,
Собі раду радьать:
Кого в салдати віддять.
15. А де пјать, там не брать,
Де чотирі, — не вельать,
А де три, тім не јти,
А де два, там нема.
А у вдови один син,
20. Та ј тој пішов під аршин.
І аршина не діјшов,
У салдатушки пішов.
— «Не плач, сестра, не ридај,
Карих очеј не тирьяј,
25. Тоді лучче заплачиш,
Јак у полку побачиш.
А ј у полку, ј у полку,
У червонім колпаку,
Ше ј шабелька при боку.
30. Јак вијдемо на мајдан,
Та вдаримо в барабан »... —
Били, били, вибивали,
Нас молодців визивали,
Головушки причесали,
35. І кудрьушки завивали.
З генералами гульвали,

Сорок пушок зарьажали,
Костринь город розстріляли,
Костринь город не поволі,

40. Сорок пушок не доволі.

(Запис. Як. Новицькїй в с. Вознесенці, александр. пов., катерин' губ., от Павла Назаренка, в 1875 р.).

Тільки ж трудно добитись, чи ця пісня зложена в часи Семилітньої війни, чи послі.

Пісня ця з першого погляду здається зложеною з кількох частин не одного часу. Основа її, вв. 9—31 здибується як особна рекруцька пісня, — котрої најстарішчїй, (по нашій думці, по крайній мірі) варіант напечатав Максимович (1834, 157—158) по рукописі (у нас) ще з перших років ХІХ ст. Цей варіант поповня нашу пісню j через те ми його тут даємо.

1. До вдовиного двора
Лежить доріжка нова.
А в тім дворі столи тесані.
По-між тими столами
5. Сидять пани рьадами,
Пишуть листи перами,
Пишуть, пишуть і рьадять,
Кого в некрути оддать.
Де п'ять, — там не брать;
10. Де чотирі, — там (не) вельать;
Де три, — там не jти;
Де два, — там не-льзя.
У вдови один син,
І тоj пішов під аршин;
15. Під аршином не діjшов
І, заплакавши, пішов.
Пани його пожаліли
І купили коника,
І коника j шабельку,
20. Пішов хлопець до повку.
Іде мати, ридає,
Всю старшину збирає.
— «Оj, старшина моjа мила,
Випускаjте мого сина.»

25. Обізвавсья одинець,
Уродливиј молодець:
— Не плач, мати, не ридај,
Карих очеј не зтирај,
Ој, тогді ти заплачеш,
30. Як у муштрі забачиш. —
А чиї-же то лани
Позасівали пани?
А то того одинця,
Вродливого молодця.
35. А вијдемо на тој лан,
А вдарімо в барабан.
От матері на жалость,
А старшині на радість.
Пішла мати плачучи,
40. А старшині радошчі.

(Порівн. Чуб., V, 977—982. Пам. Нар. Тв. Сѣверозап. Кр. 96; зашло і в Білу Русь, Зап. по отд. етногр. V, 977—982). Варіант цей, очевидно, склавсь шче в перші часи рекрутчини, в к. XVIII ст. На других варіантах цієї пісні (котрі вкладаються в два круги: А) син з матірју, вдовоју, — Б) брат з сестроју, — котриј переходить в пізнішчі про рекрута, шчо ховається в дівчини) видно јасно сліди XVIII ст. Так в дејаких варіантах (Чуб. V, 978—979, Г. Е.) споминається *сударинъ*, або *баринъ*, котра

Дрібні листи писала,
По губерньам розсилала,
Кого в некрути взяти, —

то б то Катерина II.

На других видно слід шче козацького часу, — так напр. в Чуб. (V, 981, I) здибујемо слова козака матері, котрі ми вже бачили в М-рі XVIII-му, виросші в такі:

Не плач, мати, не ридај,
І сліз своїх не роньај.
Тільки тоді заплачеш,
Як мьа в полку забачеш,
На сивому конику,
І в жупані голубім,

На черкеському сідлі,
У червонім ковпаці.
Щче ј шабелька про боку. і т. д.
(Полтава)

Образ пеј підходить до козацьких мундирів, котрі були заведені в Слобідчині в 1743 р. (Голов. 179, — сині жупани, штани ріжних колірів по полкам), а в Гетьманщині в 1763 р. (Шафонскій, О Черниговскомъ намѣстничествѣ, 1786 г. 66, — сині жупани, шапки ріжних колірів по полкам). В однім варјанті Чубинського (Ж) стоїть «і коничок у руках, і льулечка у зубах», — образ, очевидно, не салдацького віку.

Так по крайній мірі частини нашої пісні склались шче за козацькі часи, — тільки ж чи в ті ж часи склалась і вся основа пісні, — не беремось казати рішуче, — а через те не скажемо тако ж, чи кінець пісні про Кистрия органічно звязаний з піснеју, чи причепивсь до рекруцького јїї варјанта через те, шчо в московських салдацьких піснях частенько споминається цей город, јак в «Пѣсенникахъ», так і в устних. (Пѣсни Кир., IX, 108, 109, 128, 131, 143 і др.). Тільки ж замітим, шчо московські пісні завше хвальються, шчо

«Мы бомбу бросили, Кистринъ городъ зажгли,
Какъ Кистринскіе буватели заплакали — пошли,
або: Разобьемъ Кистринкіи крѣпости, —
тоді, јак в нашій пісні говоритьсья;
Кистрин-город не поволі ¹⁾
Сорок пушок не доволі.

Початок нашої пісні, вв. 1—8, в усяків разі пізнішчіј: другі варјанти мајуть ріжні інші початки. Сам він з часу рекруцького; звісно, шчо в Росіі звичайні набори рекрут завше були в Нојабрі ј Декабрі.

¹⁾ Не легко.

№ XII.

ПОГОНЦІ В ПРУСЬКОМУ ПОХОДІ.

(1757—1762)

1. Ој, в неділю в ранці, рано-пораненьку
Виходила мати чумаків питати:
— «Ој, ви, чумаченьки, ој, ви, новобранці,
Чи немає мого сина а у вашій вальці?» —
 5. — Ој, је, стара мати, в полі разного цвіту,
Ој, је нашого брата а по всьому світу! —
Ој, заплакала мати, ідучи до хати,
Що не можна за сина ј опита взяти.
— «Ој, коли б ја багата, або прежня сила,
 10. То б ја за свого сина обід постановила».
- (З збірки П. Куліша, Чубинск., Труды, V, 1043).

Слово *новобранці* в 3-му в. показує, що тут іде діло не про звичайних охотніх чумаків, а про підводчиків при армії. Окрім того відповідь чумаків в 6-му в. «*је нашого брата по всьому світу*» показує, що чумаки ці вернулись не з звичайної торговій дороги в одну яку сторону — а што вони довго їздили по різним сторонам, розсіявши по ним кістки своїх товаришів. Так як раз було з українськими підводчиками при російській армії в часи пруської війни.

Про це записано в Рігельмана:

«Въ 1757 году совершился наборъ для начатой тогда прусской войны погонщиковъ изъ посполитаго малоросійскаго народа, въ числѣ 8000, изъ которыхъ большая часть въ слѣдованіи померли, а самая малая часть въ дома возвратилась.» (Лѣтоп. пов. IV, 18).

Вв. 9—10 іntересно малюють *збідненнiй* через поход *двiр*.

Обертаючись серед пізніших чумаків, пісні, в котрих був спомин про пригоди з нашими підводчиками при російських арміях XVIII ст., мусили перемішатись з звичайними чумацькими і затертись. Тільки ж, як було вже сказано, дуже смутна барва, котру бачимо на інших чумацьких піснях, напр. часті розмови про смерть чумака, — безпремінно мусила налягти на ті пісні в часи тих походів. Іноді ж можна піжмати в тих піснях і яснішчі нагади на ті походи. Так напр. в одній дівочко-чумацькій пісні здибуємо такі слова:

Ој, поїхав та чумаченко,
Поїхав за Десну,
Обіцъався та вернутись
Та на другу весну.
Ждала, ждала та чорнъава,
Та і плакати стала.

(Рудч. Ч. Н. П.. 211; зап. в Сімферополі).

Звичайно чумакі не їздять на північ, за Десну, — і вертаються (з Криму, з Дону) скорше, як за рік, навіть, коли б пристати на те, шчо слова ці склались на північ од Десни. Значить слова ці можна однести до походу на північ од Десни, — через Литву в Пруссію.¹⁾

В другій пісні, про смерть чумака, — мати його, чи мила, каже:

— «Ој, як би ја сива зозуля,
То б ја сизі крила мала, —
То б ја тују превражују Польщчу
Кругом облітала,

¹⁾ Іntересно, як одунались повишче показані слова в галицькій пісні з салдацького життя:

Ој, нема, нема уланина
Та поїхав до Рьесні:
— Ој, чекај же мнѣ, моја дівчинонько,
Аж до другої весни.

(Головацк., I, 271).

То б ја свого миленького
Могилу пізнала.
Прилетіла б ја до його гробу,
Та ј сказала б: — куку!
Подај, подај мій миленькиј,
Хоч правују руку! —
— Ој, рад би ја, моја мати,
Обидві подати,
Насипано сирожі землі,
Не могу підняти.

(Рудченко, Ч. Н. П., 139; порівн. Чуб. V, 884. 950, 1044 ¹⁾)

Звичајно чумаки не їздять на Польщчу. Туди їздили погонщики за армією россієськоју, а надто в пруську віјну.

¹⁾ Подібне в звичајних лубовних у Чуб. V, 402, у Лавренка Пісні про коханья, 127.

№ XIII.

СЛОБІДСЬКІ КОЗАКИ В ГУСАРАХ.

(1765)

1.

1. Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали;
Та дали ж мені конья вороного,
Та послали мене попереду віська всього,
5. Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ој, ви грайте, суремки, ви, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не завдайте,
А завдайте тому а темному лугу,
10. Темному лугу, або коню вороному,
А ніж мені, парню молодому.
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки жаль же мені: матусья стараја,
Матусья стараја, сестрицьа малаја.
15. Сестрицьа малаја, а жона молодаја.

(Запис. Ів. Манджура, од чоловіка в сл. Олексіївці, александр. пов. катеринос. губ., в 1878 р.).

В регулярних віськах ніколи не бува, шчо б в охвицери кого записували проти волі, — а через те повишча пісньа не може належати до звичайних пісень садацького часу, вона мусила скластись тоді, як усіх козаків повернули в гусари, а урядників між ними — в охвицери. Це сталось в Слобідчині в 1765 р., — коли там скасували козацтво, повернувши козацькі полки в гусарські. Слобідчане були дуже не раді такій переміні.

Шче коли в 1738 р. звелено було набрати Слобідський

драгунський полк, — то слобідчане дуже були проти того ж у 1742 р. прохали «объ отрѣшеніи введенныхъ княземъ Шаховскимъ новостей, о содержаніи ихъ полковъ по прежнему и о небытіи набраннаго изъ козаковъ Слободскаго драгунскаго полка.» Чимало тоді покарано лудеј, навіть жінок, — за «разглашеніе о раскасированіи драгунскаго полка.»

В тому ж 1742 р., при новій цариці (Елисаветі) слобідчане поновили своју просьбу, по котрій на час і сталося. Тільки ж в 1746 р. звелено було набрати з козаків Слобідській гусарській полк. Багато з набраних, а тако ж і кравців, шчо мусили шити їм мундіри, повтікало, zostалих поспольство слобідське, неприхильне до гусарства, часто навіть било. Дішло до того, шчо в кінці царюваньня Елисавети слобідчане знову прохали полекшити їм «народныя изнеможенія.» В 1762 р. новій царь (Петро III) звелів слобідчанам прислати в Петербург депутаціју. Потім Катерина II назначила коміссіју, котра і придумала нові порядки дльа Слобідської України, заведені в 1765 р. З Слобідських полків була зроблена *Слободско-украинская губернія*, а козаки повернуті в гусари. Царицин маніфест про це розказував так:

«Промышляя во всёхъ случаяхъ о пользѣ государственной и полное находя удовольствие Наше въ благоденствіи подданныхъ, не могли Мы, между прочимъ, оставить безъ примѣчанія и Слободскіе полки. Съ великимъ сожалѣніемъ усмотрѣли Мы, какъ чрезъ разныя оттуда доношенія, Намъ представленныя, такъ чрезъ изслѣдованіе нарочно устроенной потому Коммиссіи, о вкоренившихся тамъ многихъ неустройствахъ смѣшаннаго правленія воинскаго съ гражданскимъ, о тягостномъ содержаніи, бесполезности тамошней козачей службы и о прочихъ народу отъ того притѣсненіяхъ. Мы не удовольствуясь однимъ только вредностей ихъ пресѣченіемъ, но желая изъяснить материнское Наше къ народу тамошнему милосердіе споспѣшествованіемъ, совокупно съ общею и собственною его пользою, за нужное разсудили, — Слободскихъ полковъ непрочную службу превратить на основаніи прочихъ благоустроенныхъ войскъ Нашихъ въ лучшую и государстау полезнѣйшую; въ правленіи же гражданскомъ на равнѣ другихъ губерній положеніи, но безъ нарушенія указами не-

отмѣненныхъ привилегій, учредить надлежащій порядокъ, и тѣмъ, слѣдовательно, не только утвердить общее всѣхъ тамошнихъ жителей благосостояніе, но вывести ихъ симъ средствомъ изъ прежняго закостѣнія, и дать имъ способъ, истинными Намъ и отечеству заслугами, приобрести себѣ, равное съ другими вѣрноподанными Нашими, удовольствіе чинами и жалованьемъ въ штатахъ званію *каждаго* отъ Насъ всемилостивѣйше опредѣленнымъ. Прос. X. Не изъяснено въ инструкціи, по Высочайшей конфирмаціи, данной отъ Сената въ новоучрежденной Слободской губернии губернатору, губернскимъ и провинціальнымъ канцеляріямъ, изъ коихъ первой, т. е. губернской, быть въ Харьковѣ, а провинціальнымъ — въ Ахтыркѣ, Сумахъ, Острогжскѣ и Изюмѣ, чего ради оную инструкцію для общаго всѣхъ извѣстія и обнародовать повелѣли. Впрочемъ, надѣемся Мы, что всѣ тамошніе военные гражданскіе чины, получа способъ новыхъ сихъ полезнѣйшихъ учреждений, ощутильныхъ знаковъ всемилостивѣйшаго къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія Нашего, а сей особливо видя себя свободнымъ отъ налоговъ и тягостей, коимъ донинѣ подверженъ былъ, потщатся соответствовать должною благодарностью, по состоянію званія своего исполняя вѣрноподданническую должность, какъ всѣхъ вообще и *каждаго* особо обовязываетъ долгъ присяги и истинное усердіе къ Намъ и отечеству.» (Головинскій, Слободскіе козацькі полки, 201—202).

Тільки ж слобідчане не побачили себе «своюдними отъ тягостей» і не раділи. Набрані в гусари — тікали, а уряд велів брати замість втіклич родичів, або сусід «семейнихъ и зажиточныхъ людей, которыхъ отдавать на службу до возврата бѣжавшихъ.» В Изюмському полку починався навіть бунт, до котрого приставав сам полковник Краснокутський. Полковника заслано в Казань, других шче далі. Уряд видав указ про те, шчоб «каждый остерегался отъ зловредныхъ людей, которые, для собственной своей безпутной и низкой корысти, думаютъ установленное благоденствіе, тишину и спокойствіе нарушить вредными и несправедливыми толками и введенныя полезныя учрежденія стараются ниспровергнуть.» Навіть старшина козацька не дуже рада була «удовольствію чиновъ» і дежакі не зхотіли навіть записатись в дворяне і попали в «подуш-

ний окладъ.» (Головинскій, 172—211. Про бунт в Изьумському полку див. Памятн. Книжку Харьк. губ. на 1862 г. котрої ми тепер не маємо під рукою).

Повишча пісню, здається нам, доволі ясно малює почуття Слобідчини в часи, коли вводились там «полезныя учрежденія» 1765 р. Охвицер пісні не радиї «удовольствію» свого чина.»

тому ж
з поно
р.

2.

1. Ої, зацвіла калинонька в лузі,
Тепер моја головонька в тузі
Шо всіх хлопців в гусари забрали,
А мене в козаки записали,
5. Дали мені коня вороного —
Випроважають поперед вієська всього;
Поперед вієська в суремочки грають.
Ої, грайте суремки, грайте,
Та жалю не завдайте,
10. Та завдайте жалю-тугу
Та теменькому лугу....

(Запис. Ів. Манджура в с. Мурахві, богод. пов. харьковськ. губ. в 1876 р. «од баби»).

Цей варіант записано од жінки, — котра ще менше, ніж теперішні чоловіки, зна про старе воjaцьке життя і увірвала і поплутала пісню навіть проти попереднього варіанта, з котрим цей видимо близькій. Більш усього попсовавсь віршик 4-ий, в котрому слово *в козаки*, очевидно, підставилось замість *охвицером*.

Між нашими воjaцькими піснями єсть ще одна, котра *могла* скластись в часи привертання козаків в регулярної служби в середині XVIII ст. Але ми не певні в ці думці і подаємо тут цю пісню з нашими замітками тільки, шчоб звернути на неї увагу других. Ось вона:

1. Ої, з за гори, з за чорної хмари
Виступають молоді гусари;
По крилечкам пани генерали,
По переду все бють барабани.

5. — «Не журітьсья, молоді гусари!» —
— Ој, як же нам, братці, не журитьсья?!
Молодими в гусари забрали,
В чужу земљу робити послали,
Не дають нам ні їсти, ні пити,
10. Заставляють роботу робити,
Штихами білії камінь бити,
Камінь бити, а рови копати,
Киверьями земљу викидати.

(Запис. Ів. Манджура од парубка в с. Вербові, александр. пов., катериносл. губ. в 1873 р.).

Може бути, шчо ця піснья склалась шче, коли слобідські драгуни, а потім гусари посидались на стару *линію*, — а потім (після 1752 р.) під кр. Єлисавети (Єлисаветград), — або коли в пруську віїну в 1760 р. звелено було набрати з бувших там козаків гусар (Судим. Архивъ, 245—247; з цим сходитья ј оповіданьня Історіи Русовъ, 248).

№ XXIII.

НЕМА В СВІТІ ПРАВДИ!...

1.

1. Немає в світі правди! правди не сискати!
Що тепер бо з неправди можеть правда стати.
Чи ти, правдо, вмерла, или закљученна,
Чи ти от нас, правдо, тепер отлученна,
5. Чи ти, правдо, в царя домі,
Или живеш у доброї волі?
Що свьатују правду ногами топтајуть,
А все тују неправду медом-вином наповајуть.
Нема в світі правди! правди не сискати!
10. Тилко в світі правди, шчо отець да рідна мати.
О горе тїм дїткам, шчо остајутьсья сиротами!
Вони плачуть завжди і живуть межь бїдами,
Не можуть вони родителїв забивати.
А де би могли вони їх увидати,
15. Ординими крилами раді б к ним літати. —
У суді стати, правди не сискати,
Тилко сріблом-златом судьдям очі засипати.
А вже ж конець світу к нам приближивсья;
Хотья ж і родного брата тепер бережисья.
20. Хто в світі правду буде исполньати,
Сошлеть йому Господь бог всьак день благодаті.
Сам Господь бог — правда і смирить гординьу,
Сокрушить Господь неправду, вознесеть свьатиньу.

(Зап. в с. Локотках, глух. пов., черниг. губ., свьашч. Ів. Танськиї, од слїпого старцьа, шчо співав з маленькими дочками. Зап. Черн. Губ. Стат. Ком., 1866. I, 177—178).

2.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!
Уже тепер правда стала в неправді жити.

- Уже тепер правда в панів у темниці!
А щира неправда с панами в світлиці.
5. Уже тепер правда в панів у порога!
А щира неправда сидить кінець стола.
Уже тепер правда у панів під ногами!
А щира неправда сидить із панами.
Уже тепер правду ногами топтають.
10. А щиру неправду медом-вином наповажують.
Уже тепер правда у панів у долі!
А щира неправда в добрії волі.
Уже тепер правда, правда умирає!...
А щира неправда — весь світ пожирає!...
15. Уже тепер правда, правда вже померла!...
А щира неправда — увесь світ пожерла!...
Нема в світі правди! правди не зіськати!...
Тільки в світі правди, — як отець, ріднаја мати.
Були колись дітки, — (да) стали сирітки,
20. Не мають вони помочи собі ні відки.
Плачуть вони, плачуть, не можуть пробути,
Своєї рідної мати не можуть забути.
Де ж то її взяти? її увидіти?!...
Її ні купити, а ні заслужити!
25. Весь світ ісходити — правди не зоїшчити!...
Ој, орлице-мати!... Де ж нам тебе взяти?....
Тебе ні купити, а ні заслужити,
Весь світ ісходити — правди не зоїшчити!...
Хотья б то ми мали ангельськії крили,
30. То ми б полетіли, тебе увиділи!
Бо вже кінець віку уже приближивсья...
Хоч рідного брата тепер стережисья.
Із ним в суду стати, правди не зіськати!
Тільки сріблом, златом панів насиччати...
35. Котриј би мог чоловік а шче правду сполньати,
То дасть йому Господь з небесов шчо день благодати.
Бо сам Господь святиј — правда, сомірья неправду,
Сокрушить гординьу, вознесеть святиньу,
Отнині до віку, отнині до віку!

(Зап. в с. Сокиренцьах, прилуцьк. пов., полт. губ. Л. Жемчужников, од кобзаря Остала Вересаја. Основа, 1861, Окт. 95—96).

В Зап. Югосап. Отд. И. Р. Геогр. Общества, I, прил.

22—23, напечатано шче раз цей варјант, јак співав јого Вересај в 1873 р., з дејакими одмінами. Місцьами пропушено *уже*, прибавлено *што*;

в в. 5-му замісь *стојить* — *в паків*,
в " 6-му " *з панами* — *сидить*,
в " 11-му " *у доли* — *у недоли*.

Вв. 19—25 инакше розставлені, —

А де ж јіјі взяти? (пропушено: јіјі увидіти?)
Јіјі не купити, а ні заслужити,
Увесь світ ізходити, правди не зошчити.
Були ж колись дітки, та стали сирітки,
Не мајуть вони собі помочи ні відки,
Плачуть вони ж, плачуть, не можуть пробути,
Својејі ріднојі матері забути.

В в. 36-му замісь з *небесов* — *із неба*; в в. 37-му *бо сам Господь* — *свѣта правда*.

3.

1. Нема в світі правди! правди не зискати!
Шчо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда стојить у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
5. Уже тепер правду ногами топтајуть,
А тују неправду медом наповајуть.
Уже тепер правда сидить у темниці.
А таја неправда с панами в світлиці.
А вже таја правда сльозами ридаје,
10. А таја неправда все пје да гуљаје.
Десь ти, правдо вмерла, чи ти заклъучена,
Шчо тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, шчо ріднаја мати...
Де б ми јејі могли в світі одискати?
15. Ој, орлице мати! де ж нам тебе взяти?
Тебе не купити, а ні заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орловими крильми раді б ми летіти.
Ох, јак же тим діткам без матері бути?
20. Да шчо-дња заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку оце приближивсьа:

Хоть рідного брата тепер стережися.
Із ним на суд стати, — правди не зискати.
Тільки сріблом-злотом панів насиччати.

25. Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.
Ој, хто буде в світі правду ісполняти,
Тому зошлеть Господь шчо-дня благодаті;
Бо сам Господь — правда і смирить гординю,
30. Сокрушить неправду, вознесе святиню!

(Зап. о Южн. Русн. II, 101—102).

Цей варіант напечатаній в статті д. Куліша «Сказки из сказочники», по «тетради д. Л. Жемчужникова», і названій піснею кобзаря Остапа (Вересаја), як і пісня про Кирика і попа з рогами, котра чомусь то названа Баллада ізь временъ уніи. (Пор. казку в Трудах Чуб. II, 31—32). Тільки ж Остап Вересај не зна пісні про Кирика, і варіант «Правди» в його иншії. Очевидно, д. Куліш сам прибавив до записки д. Жемчужникова увесь кінець з пісьнями од других кобзарів. Повищчії варіант підходить до дальшого, 4-го.

4.

1. Нема в світі правди!... Правди не зискати,
А звикла неправда тепер правдовати!...
Шчо вже тепер правду ногами топтають,
А тују неправду медом-вином наповаяють.
5. Шчо вже тепер правда сльозами ридаје,
А таја неправда з панами гуляје.
Шчо вже тепер правда сидить у порога,
А таја неправда сидить кінець стола.
Шо тепера правда у темнії темниці,
10. А таја неправда з панами в світлиці.
Чи ти ж, свята правда, умерла, чи ти заключена,
А чи ти, мати рідна, од нас отреченна?
Уже ж давно правда, уже ж давно вмерла,
А таја неправда увесь світ пожерла!...
15. Нема в світі правди! Правди не зискати!
Тільки в світі правди, шчо ріднії отець та мати,
Горе малим діткам без отца, без матері, горе їм
пробути,

Шо завжди плачуть і ридають, не можуть забути!

Колись були дітки, — остались сирітки,

20. А не мають помочи собі ні звідки...

Ој, коли б нам бог дав орловиї крила,
Ізньались ми б, полетіли аж на теје місто,
Де нас отець-мати спородили.

Коли б то нам Господь дав соловјіни очі,

25. Ізньались ми б, полетіли до отця-неньки хоть по-
серед ночі.

Бо вже ж кінець віку і к нам приближивсьа:

Хоть рідного брата тепер стережисьа.

Бо він хоч і рідниї брат, то правди не міје,

Він тільки устами як перами віје.

30. Із ним у суд стати — правди не зіськати,

Тільки сріблом та злотом судьју насищчати.

Котриї чоловік буде неправду хвалити,

То буде душа пеклом карана, а тіло горіти;

А котриї буде чоловік свъату правду сполньати,

35. То йому шлеть Господь милосердниї шчо день благодати!

Сам Господь јесть правда,

Сокрушить неправду,

Сумирить гординьу,

Вознесеть свъатиньу!...

(Запис. од лирника в ром. пов., полт. губ. В. Горленко. Киевская
Старина 1883, Авг. 769—770).

5.

1. Нема в світі правди! правди не зіськати!

Шо звикла неправда тепер правдоју стати!

Шо тепера правду ногами топтајуть,

А тују неправду медом-вином напувајуть!

5. Шо тепера правда стојить у порога,

А таја неправда сидить кінець стола!

Шо тепера ј правда сльозами ридаје,

А таја неправда з панами гульаје!

Шо тепера ј правда у темнії темниці,

10. А таја неправда з панами в світлиці!

Та чи ти, правда, вмерла, чи ти заключенна,

Чи ти, мати рідна, од нас одреченна?!

Уже давно правда, уже давно вмерла,

- А таја неправда увесь світ пожерла!
15. Та тільки ж у світі правди, шо рідниї отець та мати!
Де б ми могли в світі свого отця і матір одиськати?
Ої, орлице мати, де тебе і узяти?!
Шо тебе ж не купити, а ні заслужити! —
Шо колись були дітки, та стали сирітки,
20. Да не мають помочи собі от-не-відки...
Горе малим діткам без отця, без матки і горе
пробути;
Шо завжди плачуть і ридають, не можуть забути.
Коли б то нам бог дав орловиї крила,
То полетіли б ми на ту Україну
25. Де нас отець і мати спородила...
Та ішче коли б нам бог дав солов'їні очі,
Ізньались ми б полетіли до отця до неньки хош по-
серед ночі!
- Бо вже кінець віку ік нам приближивсья :
Хоч рідного брата тепер стережисья!
30. Бо він хоча рідниї брат, та правди не міє;
Він тільки устами як перами віє.
Хоть із ним у суд стати, правди не зіськати,
Тільки сріблом-злотом панів насищати!
- Котриї чоловік буде цю правду хвалити
35. То буде його душа од бога пеклом карана, а тіло горіти.
А котриї чоловік може сьу св'ятују правду ісполньати,
То сошлеть йому Господь з неба благодаті!
Сам Господь правда;
І сокрушить гординю,
І вознесеть св'ятиню.
40. Однині і до віка, і до кінця віка!

(Зап. П. Мартинович, в Лохвиці, од кобзаря Івана Кравченка
Крьюковецького в 1876 р.).

Це пісньа не мужицька, а кобзарська та лирницька і
вже через те вона мусить бути стара, не пізнішча XVIII ст.
Окрім того кінець її підходить до старозаконних псалмів
і пророків і показує, шчо вона склалась між льудьми пись-
менними, — хоч усе таки простого стану, котрі не поки-
нули «простої» мови дльа церковної. Такі письменні
льуде почали счезати на Україні з другої половини
XVIII ст., — коли число школ там почало вменшуватись,

поки вони зовсім не счезли в XIX ст.,¹⁾ — і коли письменні українці, навіть такі, як Сковорода (1722—1794), почали складати свої твори мовою вже дальшою од мужицької. Ми навряд помилились, коли скажемо, що ця пісня склалась не пізніше половини XVIII ст., — бо окрім усього сказанного вище, в ній нема спомину ні про рекрутчину, ні про крпацтво, ні подушне. Вона найбільше зверта увагу на дві речі: судову неправду і нерівність в пошані між багатим і бідним. Видно, що ці неправди були ще в нові дльа льудей, котрі ще пам'ятали про інші порьадки, — а через це пісня ця мусила скластись серед льудей стану трохи вищого, козацького, і в першій половині XVIII ст.

По деяким признакам можна думати, що основа пісні цієї склалась на Гетьманщині в 10—20-ті роки XVIII ст. — коли як раз на Україні і з низу, і з гора багато було розмови про судову неправду і коли доволі різко виділялось серед козацької громади панство.

Ми вже казали при других піснях про те, які завелись порьадки по полках після кону Мазепи, як старшину стали поставляти згори, а не вільними голосами. Можна наперед вгадати, яка була правда в судах при таких полковниках, як Милорадович з його паніею, котра і сама робила суди. Така ж правда була і у верхньому генеральному суді, де старшим сидів Черниш, — родич накинутаго Україні царем гетьмана Скоропадського.

Коли між народом піднялось велике незадовольнення на судову і у загалі панську неправду, царь, задумавши вжити це незадовольнення, щоб скасувати остаток старих порьадків на Гетьманщині, поставив коло гетьмана і власне над ним Малоросійську Коллегію і писав в указі своєму (22 Апр. 1722 р.) словами дуже близькими до нашої пісні:

«Понеже отъ Малоросійскаго народа о налогахъ и непорядкахъ, какъ отъ Генеральнаго Суда и отъ Старшины, такъ и отъ Полковниковъ, многіе жалобы до насъ доходятъ, а именно первое: въ Судѣхъ Генеральныхъ чинятся, ради взятковъ и великихъ накладовъ, многія неправды, отъ чего бѣдныя козаки, кому больше наложитъ нечего

¹⁾ Дивись про це в нас в Громаді, т. II, 393—406.

и съ правдою обвинены бываютъ. Второе: Полковники полковъ своихъ, какъ козакамъ, такъ и посполитымъ, чинятъ оне тягости по тому жъ неправыми судами изъ великихъ же накладовъ, отнятіемъ грунтовъ и лѣсовъ, мельницъ и накиданіемъ для продажи своихъ, какъ питейныхъ, такъ и сѣстныхъ, припасовъ, къ тому же многими работами въ строеніи хуторовъ, мельничныхъ плотинъ и тѣмъ принуждаютъ козаковъ изъ козацкой службы итти къ себѣ въ подданство, въ чемъ и челобитье Стародубовскаго и Переясловскаго полкодъ отъ бывателей было и есть, что по розыску уже и явно оказалось.» (Чтен. в Моск. Общ. 1859, I, 316).

Малороссійськаја Коллегіја (бригадир Вельяминов і шість штаб-офіцерів з гварнізонів) мусила всунути ці неправди. Вона ї поправила де шчо прьамо ї страхом на старшину, најбільш в часи, коли наказниї гетьман Полуботок виступив за старі порьядки ї проти висилки козаків на Ладогу ї клопотавсь і сам, шчоб втихомирити незадовольненнъя народу на старшину ї панів і не дати Коллегії приводу вмшатиь в сіло (Русскій Архивъ, 1880, т. I 163 і далі, 1876, № 12, 453—454).

Тільки ж Коллегіја не завела *правди* на Гетьманщині, не завів їїї ї посланиї од царьа гвардії маїор Румянцев, котриї мусив роспитувати народ про неправди старшини, а надто Полуботка, ї поарестовував багато старшини ї поставив сам багато полковників, наказуїючи їм напр. таке, — шчоб «управлять всѣ дѣла по е. и. в. указамъ и суды полковые, какъ вѣрному и доброму подданному е. и. в. человекѣу надлежитъ, не такъ какъ прежде бывало, что для своихъ прихотей или смотря на лицо, что бѣдный на богатаго никакого суда не найдетъ, но по самой христїанской совѣсти и сущей правдѣ, дабы въ чемъ ты не могъ быть судимъ предъ Богомъ и предъ е. и. в. А если будешь поступать противъ е. и. в. указовъ, что послабно или въ судѣхъ бѣднымъ людемъ чинить волокиту, то не токмо сей и прежнїй чинъ можешь потерять, но и животь свой.» (Р. Архивъ, 1880, I, 205—206).

Ми вже бачили, шчо Коллегіја не втихомирила вірного Кочубеїенка. Шче менше спинила вона московських генералів, котрі вже діставали маїетки на Україні ї котрі сами ї їїх прикашчики нальагали на козаків не легше,

ніж најгірші з українських панів (Р. Арх., 1880, I, 186—187, Соловьевъ, XIX, 194). Коли через кілька років приїхав на Гетьманщину новий царський посланець, Наумовъ, — то почув на Коллегію такі самі скарги, як колись на старшину козацьку (Соловьевъ, XIX, 194). Доволі вірний осуд Коллегії, як і тих порядків, на які вона мусила бути ліком, зроблено в «пунктах», поданих гетьманом Апостолом в Москві в 1728 р. Отповідаючи на докір, що в судах на Гетьманщині «хто больше даетъ, того, хочай виновного. оправдаютъ, а хто убогий, а не имѣетъ чего дати, того, хочъ въ невинности, чинятъ виновнымъ», — в першому пункті сказано: «тотъ на судьи порокъ наведенъ при бывшемъ гетьманѣ, которого свойственникъ, Чернышъ, не по обыкновенію правъ козацкихъ и не изъ вольныхъ голосовъ, но приватными фаворами учиненъ судією генеральнымъ и колико неправости въ судахъ и волокиты опъ, Чернышъ, дѣлалъ, также что взятки отъ многихъ бралъ, опубликовано сіе всенародно печатнымъ блаженной памяти императорскаго величества манифестомъ, чего ради повелено было учредить Малоросійскую Коллегію, для чиненія въ судахъ справедливости; но оная Коллегія во всю бытность свою никому жалобливому не учинила по правовымъ артикуламъ управы, токмо беручи взятки, волокитами продолжали sprawy, покажеть обѣдвѣ спорные стороны, крайне убыточившись, мусять бывало чрезъ мировые письма погодиться.» (Дѣло гадяцк. полк. М. Милорадовича съ генер. суд. И. Чернышемъ, въ Чтен. Моск. Общ. 1870, Сказ. о родѣ Милорад., 100).

Найліпше можна бачити неправду і при гетьманському вряду Скоропадського, і при царських коллегіях, з їх бригадирами, гвардії мажорами і т. п. з діла дубенського полковника Марковича з козаками, котре розказано докладно в статті д. Лазаревського, котрих в своїх працях, а надто про Полуботка, ставить порядки царські вище козацьких.

Андрій Маркович, син вихреста і арендаря, перше женився на дочці приятелья Мазепи, але почувши про ізміну Мазепи, прибіг до Меншикова і служив при руйнуваньнью Батурина. За це зроблено його сотником. Потім Скоропадський, жонатий на його сестрі, поставив його полковником в Лубні (1714), — напроти тамошньої старшини і козаків, котрих новий полковник «бив нещадно кіями,

уряди і маєтності з країнім прочаго імініја разоренієм отбирав і т. д. І по смерти Скоропадського Маркович державсь дружбоју з москалями Толстим і бригадиром Вельямниновим, котриј тоді правив Гетьманщиною. Тільки, коли Меншиков звалив Толстих, — то вијшов (1727 р.) указ «отлучить отъ полка полковника лубенскаго Андрея Марковича и освидѣтельствовать о поступкахъ его въ бытность его при томъ полку и о тягостяхъ тому полку отъ него бывшихъ.» Новиј правитель Гетьманщини і потім доглядчик над гетьманом (міністр) Наумов, покликав, — «дабы всякъ на Марковича жалобы за обиды, имъ оказанныя, зяносилъ не посягая и не закрывая.»

Лубенці подали довгій випис неправд Марковича, — приговорюјучи, шчо з початку полку лубенського, на вряд полковничіј вибирались вільними голосами льуди достојні з своїјх полчан і ніколи народу не було тьагости; а коли *промоторством* гетьмана Скоропадського поставленіј був полковником чужіј чоловік, шурип гетьмана, А. Маркович, тоді почались не тільки за теперішній час нечувані тьагости, але яких і за держави льадської і тодішнього жидівського арендарства навряд шчоб творились і т. д.

Марковичі, — батько і син, — кинулись крутитись коло московських панів і «насищчати їх сріблом-златом.» В Записках Як. Марковича за тој час часто читајемо, як вони бігали до Наумова, до Курбатова, совітника Иностр. Коллегіі, гр. Головкина, і те, як давали тому тридцять, тому сорок червоних, — навіть карликові царициному — пјять. Таким робом Марковичі добились, шчо «неправда стала правдувати.» Перше Наумов звелів «челобитныхъ на родителя (Андр. М—ча) изъ другихъ полковъ, кромѣ лубенскаго не приниматьъ», — потім гр. Головкин дав лист до Наумова «чтобъ надъ указъ трудностей не чинить.» На решті в 1729 р. Иностр. Коллегіја рішила з 8-ми пунктів діла Марковича 6 одкласти на далі, — а «о тягостяхъ, полчанамъ чинившихся въ работахъ и наборахъ, буде оное было (!), поелику по сказкамъ старшинскимъ происходило то прежде запретительнаго указа, того ради сіе оставляется.» Тільки Засульля напроти Ромна, велено було одібратъ од Марковича, бо воно належало до города Ромна. (Дн. Зап., I, 315—316). Мало того, коли уряд царськіј, скасувавши вибір генеральної старшини, зробле-

ниї радоју у гетьмана, — назначив своїх кандидатів, — то між ними назначено ј Андрија Марковича генер. подскарбієм. В 1735 р., — коли знову не стало гетьмана, — Маркович дїстав од «правителїв» знову ј Засульля. К. Ст., 1884, № 1).

На таке повернулись најгучніщі виступи царського уряду проти «неправди» палїв козацьких на Гетьманщині. Після того не раз московські генерали ј правителї (Мініх, Румјанцов і др.) говорили про ту неправду; сама Катерина II конечно скасувала козацькі порьадки, щоб вибавити народ «отъ маленькихъ тирановъ.» Тільки ж «правди», як усі добре знають, тим не заведено на Україні, вже хоч би через те одно, щчо напр. звісні својеју неправдоју пани Безбородьки, Кочубеї ј т. и. заправляли Малоросійськоју Україною ј при московських правительях, і при остатньому гетьмані, ј при новому безгетьманському уряді (Р. Арх., 1875, I, 313—314, 1876, III, 449—451).

Слова в. 5-го в 1-ому вар.: *чи ти, правдо, в царя в домі?* можна приїняти за слід надїї, які збудили в черні на Гетьманщині царські заходи проти старшини в часи Полуботка, — близько коло котрих, по нашому, мусила скластись ця пісня, — та скоро чернь мусила побачити даремність цих надїї, — бо в усіх инших варьантах нема вже подібних слов. На решті в новіщі часи, при повнії силі царських порьадків, народ на Україні вигдавав мов жартливиј продовж повишчоїї пісні, —щчо буцім то на памјатнику дука Рїшльїс в Одесі написано:

Як мајеш з дужим биться

З багатим судитьсья, —

Лучше перехристисья,

Та јди в море утописья.

(Th. Rylski, Ateneum, 1884, III, I, 138).

6.

1. Ој, сеј світ, ој, сеј світ великаја зрада,
Щчо по всьому світу настала неправда!
Чи ти, правдо, вмерла, чи ти заклъученна,
Щчо таја неправда увесь світ зажерла?
5. Бо тепера правда стоїть у порога,
А таја неправда сидить кінець стола;

- Бо тепера правду під носі топтають,
А тују неправду трунком наповажують;
Бо тепера правда сидить у темниці,
10. А таја неправда с панамі в світлиці;
Бо тепера правда сльозами вииваје,
А таја неправда с панамі гульаје.
Нема в світі правди, тільки рідна мати!
Ој де би јіјі могли в світі позиськати?
15. Ој, де б јіјі могли в вічі увидіти,
Орловими крильми могли б ми легіти!
Бо тепера світу кінець приближивсьа,
Хоч рідного брата тепер стережисьа.
Він с тобоју јість-пје, а в раз бесідује,
20. А на серці злість маје, неприязнь готује.
Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.
Ој, хто буде правду в світі визначати,
Зошли јому Господь шчо день благодати!
25. Сам, Господи, правда, шчо хвалшује зраду!...
Перед страшним судом усі вбачим правду!...

(Запис. біля Білої Церкви, київськ. губ., певно, до 1845 р.
З наперів Максимовича, рука д. Куліша).

Це најцільнішчиј варјант і најбільш церковниј духом
својім.

7.

1. Шо тепера в світі правди не зіскати,
А таја неправда звикла правдовати.
Тепер свьату правду під носі потоптали,
А тују неправду медом-вином наповали.
5. Да тепер же свьата правда да сидить у темниці,
А таја неправда з панамі в світлиці.
Стојіть правда у порога да слізно ридаје,
А таја неправда з панамі пје-гульаје.
Стојіть правда у порога да тајненько сміється,
10. А таја неправда за гроші беретсьа.
Хоче правда царства, а неправда богатства!
Шо хочеть правда та судом стати,
Шчо б свьатим хлібом-сільгьу панам суд розсудити.
А неправда та хочеть, шчо б і суду не знати,

15. Аби сріблом-злотом судьям очі засипати.
Шо хоч правда маленька, — так вона важенька!...
Пішла правда нижче, а неправда повище.
Шо хоч правда маленька, а неправда велика, —
Збавляје неправда усякого чоловіка.
20. Ој, льудеј збавляје, а панів насищчаје!...
Шо тепер у в правди та не мїетця сили, —
Стережисья отець-мати свого рідного сина!
Шо вже кінець віка, а кінець приблизитьсья,
Хоть рідного брата да тепер стережисья.
25. Остајутьсья дітки, а без матері сирітки:
Немаје їм помочи а ні здесь, а ні відки.
Шо горе баті і діточкам а без матері пробути:
Плачуть, гірко ридајуть, не можуть забути!
Хто будеть на світі правду бережити,
30. Тому шлеть Бог з неба довго на світі прожити.
А хто будеть на світі правду познавати,
Тому шлеть Бог шчо в Бога день благодати,
Сам Господь Бог правда, да погубить неправду,
Сокрушить гордињу,
35. Вознесе свьятињу!...

(Запис. В. Горленко од кобзаря П. Братиці в с. Терешках, ніжинск. пов., черниг. губ. Братиця родом з с. Мени. сосн. пов. Кіевск. Стар. 1884, Янв., 48).

Це, певно, најпізнішчиј варјант, бо він не такиј простиј; образи в јому не тільки множатьсья, а ј розростајутьсья.

Інтересниј в јому 9 вірш, де правда «тајненько смїєтьсья», — мов провидить, шчо хоть поки-сь гору візьме неправда, — та колись усе инакше повернетсья.

Інтересні також вв. 16—17, котрі нагадујуть оповіданьня про *Правду і Кривду* в московських піснях про *Кину Голубиную*, — хоч здалека, бо все московське оповіданьня ј почасті образи јого зовсім иншого характера. Ось характеристичниј варјант:

Что проговорить Володуміръ царь:
— «А ты гой еси, сударь, премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевич!
Ночася мнѣ мало спалося,
Мало спалося, много видѣлось:

Кабы два звѣрья соходилися,
Промежду собою подиралися.
Кабы бѣлой заецъ, кабы сѣрой заецъ,
Кабы бѣлой заецъ одолѣть хочеть? » —
Что отвѣтъ держалъ премудрый царь,
Премудрый царь Давыдъ Евсеевичъ:
— А ты гой еси, Володуміръ царь,
Володуміръ царь, Володуміровичъ!
И не два звѣрья соходилися,
Промежду собою подиралися:
И то было у насъ на сырой земли,
На сырой земли, на святой Руси,
Соходилися Правда съ Кривдою;
Это бѣлый заецъ, — то-то правда есть,
А сѣрый заецъ, — то-то Кривда есть;
Правда Кривду передалила,
Правда пошла къ Богу на небо,
Къ самому Христу, царю небесному;
А Кривда осталась на сырой земли,
И пошла она по сырой земли,
По вѣмъ четверымъ по сторонамъ.

(П. Безсонова, Калѣки Перехожіе, ч. I, 273—274).

Чи наш кобзарь чув од якого московського «каліки» пісню про книгу Голубину, — чи ненароком приблизивсь до неї, тільки він повернув перевагу правди зовсім на иншій лад. — чисто український, — на гірку всішку, — шчо, мовляв, правда, як важча, то і зосталась в низу. Московських же олицетвореній Правди і Кривди звірами, чи јуношами, — українська пісня не могла приймати.

До кінця нашої пісні підходять в дејаких московських варіантах такі напр. слова:

А кто станеть жить у насъ правдою,
Тотъ наслѣдуеть царство небесное,
Но избавленъ злой муки превѣчныя;
А кто станеть жить у насъ кривдою,
Отрѣшёнъ на муки на вѣчныя.

(К. Пер. I, 274)

Тільки тут же само собою видно і одміну цих слов од українських. Ріжниця в характері пісень двох руських

народів показується ще більше в тих варјантах, в котрих говоритьсья, шчо «Правда пошла кь самому Христу, а Кривда пошла по сему свѣту

За наше великое согрѣшеніе,
За блудное беззаконіе
Отъ нынѣ и до вѣку.

(Тамо ж, 314—315)

або де пројави кривди вилічујутисья так:

Селилась (Кривда) на сердца на тайныя:
Кто дѣлаеть дѣла тайныя,
Отъ того стали суды неправыя.
Какъ бы всимъ грѣхамъ прощенья есть:
Тремъ грѣхамъ великое, тяжкое покаяніе:
Кто блудъ блудить съ кумой крестовыя,
Кто во чреви симяна затравливаеть,
Кто бранить отца со матерью;
Хоть и есть грѣхамъ тымъ покаяніе,
Приложить труды надо великіи
Самому Христу, царю небесному.
Кто жь охулитъ Святаго Духа Божія,
Тому грѣху нѣтъ покаянія
Ни въ семъ свѣти, ни въ будущемъ.

(Тамо ж, 298; порівн. 347).

Најблизше по духу підходять до української пісні от-такі напр. слова:

Пошла Кривда по бѣднымъ людемъ,
По сиротычкамъ, по вдовычкамъ.

(Тамо ж, 335)

Та нігде в варјантах московської пісні нема такого по-дрібного видіку громадської неправди через панів, як в українській.

Порівнянъя української пісні про Правду з деякими стихами московських роскольників див. у нас «Нові укр. пісні про громадські справи», 80. І в цих стихах говоритьсья більше про гріхи церковні, ніж про неправду громадську.

ДОДАТКИ.

До №-ра I-го, стор. 49. Два списки вірші Ст. Яворського напечатані в «Кіевск. Старинѣ»: один в 1883, Іюль, 597—598, по рукопису Синодальної Бібліотеки, поміченому, як подарунок самому Яворському, з невірною годиною: «1707 anno»; другий в 1885 р., Сент., 172—175; обидва списки дуже вкорочені против показаних у нас вище.

До №-ра I-го, стор. 67. Початок вірші Максимовича вироблених з слов пісні у Pauli, II, 64, Закревськ., 60:

Посію ја пшениченьку і озиме жито;
Та вже ж скілько козаченьків на Вкраїні вбито.
Од Красного (до) Бубнова невеликі милі,
Лежать наші козаченьки — по три по чотири.

До №-ра III-го, стор. 83. Слова:

Насіјано, наорано, та нікому жати
в пісні семејніј, у Чубинськ., Труды, V, 496.

До №-ра IV-го, стор. 105. Подібна просьба в пісні про невольу в рекрутчині ј у тюрмі, у Чуб. V, 499—502, і в «Основѣ», 1861, Окт., 82.

До №-ра V-го, стор. 115. Слова подібні до «хожу-нужу» і т. д. в піснях љубовних і т. п., у Чуб., V, 277, 315, у Закревськ., 33.

До №-ра VI-го, стор. 131. Шче варјант пісні про втрату коня через дівчину у Чуб., V, 1009—1010.

До №-ра VI-го, стор. 134. Варјант пісні про заклятьгя сина матірју, у Головацьк., III, 100—101.

До №-ра VI-го, стор. 137. Варјант кољадки з загадками, у Волод. Навроцького, Твори, Львѣвъ, 1885, 117.

ЗАГОЛОВКИ.

Увод.	I—XII
№ I. Семен Паліј та Мазепа. (1704—1709)	1
Прилоги до № I-го:	
1. Казки про Паліја ј Мазепу. 1—2.	37
2. Перегљад віршів про зміну Мазепи.	47
3. Цертелевський варіант пісні про Паліја ј Мазепу .	55
4. Перегљад фальшованих пісень про Паліја ј Мазепу	58
5. Варіанти особної пісні з именем Паліја	69
№ II і III. Робота на лінії (1716—1739)	76
IV. Канальна робота (1721—1729; 1741—1744)	86
V. Смерть козака в Московщині; в неволі	114
VI. Панщина на Гегманщині.	122
VII. Сулимова худоба	141
VIII. Кримський поход 1735 р.	144
IX. Лихо в Криму. — Смерть Жадченка	150
X. Погонці в Кримських походах (1736—1738)	154
XI. Погибель у степах (1735—1738)	160
XII. Москаль і Турок під Хотиним (1739)	165
XIII. Погонці в Молдавському поході (1739)	167
XIV. Москалки і волики (1736—1739)	171
XV. Козаченько і льяшенцько (1738—1739)	176
XVI. Над річкою Синьхоју: Полон Омельченка; Служба без перејмини (1743—1768)	179
XVII. Вас. Петр. Капнист (1750—1751)	183
XVIII. Козацький набор (1756)	186
XIX і XX. Під Кистрином (1758)	189
XXI. Погонці в Пруському поході (1757—1762)	203
XXII. Слобідські козаки в гусарах (1765)	206
XXIII. Нема в світі правди!...	211
Додатки	226

Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «спрештствія.» (Листи, ј уваги впорядчика про новини на Україні): Спомин помершого товарища, Звук-Кодреану. М. Д.; Вільний земський рух в Черниговщині; Героїська самооборона соціалістів в Кijіві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство ј соціалізм. Українське письменство в «Історія славянських литературъ» Пылина і Спасовича. М. Д.; «Одповіді ј замітки: Українська «Громада» ј «націоналізованіе соціалізма» по V т. «Вперед.» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» ј «Газети школьнојі»). З університетського життя в Кijіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми ј «Набатъ.» (Чому ј як ми говоримо про «Набатъ.» "Д. Молчановъ-Другъ в редакції «орган русскихъ революціонеровъ.» Примір. набатської пісенітницї. Добролюбов і Пірогов. Остання рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української ј польської мови. Впорядчика «Громади».

ГРОМАДА, № 5. Женева, 1882. 6 фр.

ГРОМАДА, Українська часопись впорядкована М. Драгомановим, М. Павличком і С. Подолянським. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881, 3 фр.

Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Ч I. Розд. I. 1883. 3 фр. 50.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковій додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липський. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід їй держати. Липський. 1877. 80 с.

Про багатство да бѣдность. (На білоруській мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia. Firenze. 1873. Loescher. 1 fr.

Література російська, великорусска, українска и галицка. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед життя ј письменства в Россіі. З виданья «Громади». Јого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). Его же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалістовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Его же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Его же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Его же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Ukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 p.

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 p.

Писемъ В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 ар.

Писемъ П. П. Костомарова къ издателью «Калиграфъ» съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева, 1885. 1 ар.

Ресорит и ривалюція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Подыма и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отдѣлъкъ изъ «Вольнаго Слова» № 3—20). Женева 1881. 3 ар. 50 с.

Дѣятели III Санкт-петербургскія и Платонъ II Московскій. Къ жд. (Отд. отъиска изъ «Вольна. Слова № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» и централизация революціонной борьбы на Русси. Его же. (Отдѣльный отъиска изъ «Вольнаго Слова» №№ 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. П. Желткова. Его же. (Отд. отъиска изъ «Вольнаго Слова» №№ 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Marja maty Buzowa. Wiersz Szewczenka z uwahami M. Dragomanowa. 1882. 50 с.

Марія. Поэма Т. Гр. Шевченка съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. (Переводъ съ украинскаго). Женева. 1885. 1 ар.

Записки мелко-русскаго социалиста. Вѣтхусъ первой. Ж. 1877. 1 ар.

Життя і моронія адулей на Украјині. Записки С. Подольскаго. 1879. 3 ар.

Соціалізмъ украинимъ въ Австрій. С. Подольскаго. Женева 1880. 50 с.

Римскія і хабрички на Украјині. С. Подольскаго. Женева. 1880. 2 ар.

Нав-Народолубецъ. Повість. Женева. 1879. 1 ар.

Хиба результъ воли, якъ јаса повні? Рима и народнаго життя П. Мирного та І. Бланка. 1880. 1 ар.

Вільна Слѣда—Вольный Слѣдъ. Очеркъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Женева. 1884. 2 ар.

Историческіи пѣсни Малорусскаго народа съ примѣчаніями П. Антоновича и М. Драгоманова, тт. I—II. Киевъ. 1874—75 (Награждено президіей Петерб. академіи наукъ). 10 ар.

Малорусскія народныя преданія и рассказы. Сводъ М. Драгоманова. Киевъ. 1876. 8 ар.

Повість Ост. Федькивича зъ середнімъ словомъ про галицко-русскаго интеллигентна М. Драгоманова. К. 1876. 2 ар.

Очеркъ Писемъ Нового Завіту. Мовомъ русско-украинскомъ перекладомъ куни П. А. Кулишъ и др. Н. Пулюй. Відень. 1880 (въ апрѣлѣ) 1 ар.

Шекспировы твори. Перекладомъ П. А. Кулишъ Том I. Львів. 1882. 7 ар.

Хуторна поема. П. А. Кулишъ. Львів. 1882. 2 ар.

Браванца рускими и поляками. Львів. 1882. П. А. Кулишъ. Вид. друге. 1 ар.

ВОЛЬНОЕ СЛОВО. 1881—1883 гг. II. 50 с. и I ар. №